Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Jaargang 101

bron
Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Jaargang 101. E.J. Brill, Leiden 1985

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij003198501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Tijdschrift voor Nederlandse Taal- & Letterkunde

P.E.L. Verkuyl

Kosmos-beelden in Hoofts lyriek

Hoofts debuutbundel, de *Emblemata amatoria* gecompleteerd met een keuze uit zijn lyriek [1], opent met een lang gedicht, ‘Voorreden tot de Ievcht’, dat inleidt tot de emblemen. Het is in dit gedicht dat voor het eerst blijkt dat Hooft de bouw van het planetenstelsel volgens de opvattingen van Ptolemeus kent. Immers, op de eerste mei weidt Venus ‘Haer lieve lachend' oogh eens over heen de scharen/Die yvrich tot haer dienst, en overgheven, vvaren/Ter aerden neergheknielt, om offerand te doen’ en bevangt haar het verlangen 'haer vvijtverbreyde rijck’ te overschouwen. Zij stijgt daartoe op naar een plaats vanwaar zij ‘op en nederwaerts’ dat rijk inspecteert. Met veronachtzaming van de sterfelijke wezens laat zij haar oog gaan over ‘'s Hemels oorden’ en vindt die ‘beseten (…) met onghemeten Goon’. Vanaf ‘Saturnus met zijn star in 't hoochst’ somt Venus dan de Goden der planeten op, bij elk hun amoureuze aard toelichtend door een korte vermelding van hun liefdesaffaires, en in de vaste volgorde ‘van’ Ptolemeus: Saturnus, Jupiter, Mars, de schone Phoebus, de kluchtige Mercurius en de slaperige Maan. Uiteraard noemt zij in deze opsomming zichzelf niet. Men wist en weet dat zij, als planeet, haar plaats heeft tussen Phoebus, de zon, en Mercurius. En dat lijkt me ook precies de plaats die zij in Hoofts gedicht voor haar ‘teichoskopie’ inneemt, te weten, volgens vers 11, ‘t'halver lucht’, halverwege de lucht. Dat moet de vertaling zijn, maar mèt de aantekening dat ‘lucht’ hier dan aanduidt de ruimte tussen de aarde en de buitenste sfeer, de uiterste rand van de kosmos. Tot op onze dagen is het spreekwoordelijk, althans is het bekend dat de liefde de mens in de zevende hemel brengt, op z'n minst kàn brengen. Die hemel is Venus' sfeer, èn de zevende, als men telt vanaf het *Primum mobile*, en daaronder aanwezig veronderstelt: de sfeer der vaste sterren [2] , en die van Saturnus tot en met die van de zon; Venus' sfeer is óók de ze-

vende als men telt van beneden af, beginnend bij die der vier elementen (aarde, water, lucht en vuur) en dan die der Maan en van Mercurius. Zó staat Venus 't'halver lucht', centraal. Ik geloof dan ook dat de 'Voorreden' van Hoofts emblemata duidelijk maakt dat niet alleen de bouw van het planetenstelsel, dus van het samenstel van de planeten met en rondom de aarde, volgens Ptolemeus, Hooft bekend en vertrouwd was, maar ook diens model van de totale kosmos (afb. 1). Dat is niet vreemd: in een dergelijk geocentrisch wereldbeeld vertonen planetenstelsel en kosmos een zó nauwe samenhang voor wat betreft het bewegende mechaniek, dat kennis van het eerste praktisch die van het tweede impliceert. En dat Hooft vroegtijdig die kennis heeft verworven is evenmin verbazingwekkend: de eeuwen door overgeleverd in 'encyclopedische', in theologische, in technische en in literaire teksten, werd het in het universitaire onderwijs (binnen één der artes liberales, de astronomia), misschien ook in de laatste fase van het daarvoor liggende onderwijs gepresenteerd.

Dat wereldbeeld bevatte meer dan alleen een voorstelling van wat wij - met alle gevaar voor ernstige misverstanden, waarover hierna nog het een en ander volgt - het mechaniek van bewegende lichamen zouden noemen. Van kennis van dat méér getuigt Hooft óók, in vers 42. Dat maakt deel uit van de conclusie waartoe Venus na haar 'schouw' komt:

(…) zy vandt de Goon van minste tot den meesten,
42 En 't middelbaer gheslacht der langlevende gheesten,
Haer en haers Soons ghevaen; (…) [3]

Wie die 'Goon' zijn, is wel duidelijk: van Diana (Luna) af tot Saturnus; de goden der planeten. Maar wie met ''t middelbaer gheslacht der langlevende gheesten' worden bedoeld, zal menigeen zich af blijven vragen. Van de weinige editeurs [4] van de *Emblemata amatoria* ken ik er slechts één die een poging tot verklaring doet, maar een weinig geslaagde. Want wat moet men zich, ná vers 41, denken bij deze 'vertaling' van 42: 'en de goden die in rang daartussen in stonden'? [5]

Afb. 1, uit: S.K. Heninger Jr., *The Cosmographical Glass*. Renaissance Diagrams of the Universe, San Marino (Calif.) 1977, fig. 50, p. 72.

Het is C.S. Lewis die in kringen van met name medievisten en renaissancisten vertrouwdheid met het kosmische wereldbeeld dat in de loop van de zeventiende eeuw verworpen werd, bewerkt, of minstens beoogd heeft. Vooral met zijn, op dat wereldbeeld met zijn titel duidende, boek *The discarded image. An introduction to medieval and renaissance literature* (1964); maar evenzo met zijn voor een ander publiek dan literatuurminnaars en/of -wetenschappers gehouden lezing over ‘Imagination and thought in the Middle Ages’ (opgenomen in de postuum gepubliceerde bundel *Studies in Medieval and Renaissance literature* (1966)), en met sommige pagina's uit zijn *Studies in Words* (1960[1]). In eerstgenoemd boek nu wijdt Lewis een heel hoofdstuk, het zesde, aan wat hij met een ontlening aan Martianus Capella's *De nuptiis Mercurii et Philologiae* noemt de ‘Longaevi’. Dat zijn ‘Pans, Fauns, Satyrs, Silvans, Nymphs, Nerei’, blijkens Capella en ook Bernardus Silvestris: wezens die langer leven dan mensen, maar niet onsterfelijk zijn, onschuldig, begiftigd met lichamen van elementaire zuiverheid. Zo staan ze tussen de mensen en de Goden in, het ‘middelbaer’ geslacht, mèt beide categorieën onderworpen aan de liefde.

Hooft kende dus, blijkens zijn Voorreden, zoals die staat in de druk van 1611, toen dat ‘verworpen beeld’. En hij gebruikte het ook enkele malen elders in zijn lyriek. Slechts énkele malen. Volgens Van Tricht immers vindt de mens bij Hooft, en zo Hooft zelf, ‘in staat en maatschappij (…) het perk van zijn leven. Daarbuiten, buiten *le sublime positif* en buiten het brandpunt van Hoofts aandacht liggen de natuur, de kosmos, de schuld, de dood’. [6] Dan verwacht men ook geen intensief gebruik van beelden ontleend aan verbeeldingen van de kosmos. Maar de formulering ‘buiten het brandpunt’ houdt een aanwezigheid van het heelal binnen de periferie van Hoofts interesse voor mogelijk, zo niet waarschijnlijk. En als men dat bedenkt, rijst de vraag of, bij blijken in zijn lyriek van kennis van de kosmos, hij zijn beelden ontleent aan alléén dat verwórpen beeld of óók aan dat wat daarvoor in de plaats is gekomen. Het is toch ieder wel bekend hoe omtrent de bouw van het heelal de strijd op het astronomisch vakgebied in Hoofts geboorte-eeuw een definitieve, nieuwe fase is ingegaan, en tijdens zijn leven beslist is.

Het noemen van de namen Copernicus en Galileï kan volstaan om een ander in herinnering te brengen. Evenzeer zal het bekend zijn dat wetenschappelijke discussies, hypothesen en voorstellingen (in de zin van aanschouwelijke modellen) in het algemeen traag ingang vinden in de belevings- en voorstellingswereld der leken op het betreffende gebied van wetenschap. Zijn die leken literatoren dan zullen in hun werken - zo daar al sprake is van directe verwerking van resultaten van wetenschappelijke discussies, of van het incorporeren van beelden, voorstellingen uit een wetenschapsgebied - veelal slechts díe beelden uit een wetenschapsgebied een plaats vinden die dienstbaar kunnen zijn aan die bedoelingen die zij met hun werken hebben. Alleen in het geval van een leerdicht zal, bij de beslissing tot opname, de wetenschappelijke houdbaarheid het zwaarstwegend argument zijn. In alle andere gevallen - bij voorgenomen gebruik dus in met name lyriek, maar ook de ‘echte’ (vertellende) epiek, en de dramatiek - zal veelal zowel de aanschouwelijkheid (of bepaalde aspecten ervan) als het al dan niet algemeen aanvaard zijn van de voorstelling(en) bepalend zijn voor de aanwending ervan. Niet gauw zal - om via een voorbeeld een en ander wat te verduidelijken - een modern lyricus in een liefdesgedicht de ptolemeïsche voorstelling van de kosmos gebruiken: aanschouwelijk is dat model wèl, maar algemeen verworpen, ongeloofwaardig geworden, en daarom moeilijk bruikbaar. Gebruik ervan zou immers een beroep doen op de overtuigingskracht van de dichter die ‘binnen’ het gedicht de lezer zou moeten doen vergeten dat buiten het gedicht het wereldbeeld ervan niet geaccepteerd wordt of kan worden. En omgekeerd: eenzelfde modern lyricus zal het moeilijk vallen in een liefdesgedicht het aanschouwelijke moderne heelalmodel een rol te laten spelen, ook al is dat algemeen aanvaard, maar juist omdat het weinig beeld-materiaal levert. Een en ander houdt wel in dat het moeilijk zal zijn op grond van het al dan niet gebruiken van enig wereldbeeld door een auteur, conclusies te trekken omtrent zijn meerdere of mindere moderniteit ten aanzien van de wetenschap omtrent de kosmos. Huygens gebruikt, naar het mij voorkomt, altijd het ptolemeïsch stelsel als hij het kosmische in zijn liefdespoëzie, of zijn religieus-mediterende verzen betrekt. Genoeg-

zaam bekende voorbeelden zijn daarvan resp. ‘Vryery’ [7] en ‘Kent u’. [8] Op deze gronden Christiaens vader als ouderwets, als aanhanger van het verouderde stelsel te beschouwen, gaat niet aan. Men is, dunkt me, voorzichtiger, en zo dichter bij de waarheid, als men vaststelt dat de *concretezza*, en het ‘beslotene’ en overzichtelijke van het ptolemeïsche stelsel hem aantrekkelijk moeten zijn voorgekomen, aantrekkelijk in verband met de doelstellingen van zijn gedichten.

Niet toevallig kon Huygens goed als voorbeeld dienen: bij hem is er sprake van levenslange, zij het niet erg diepgaande, interesse voor natuurwetenschappelijke problematiek, waarbij ook het astronomische in het gezichtsveld komt, en het astrologische. Astronomen van naam komen in zijn correspondentie - overigens niet overmatig vaak - ter sprake. Dat alles is bij Hooft niet aan de orde. In zijn *Briefwisseling* komt men zelden namen tegen van contemporaine astronomen of van filosofen die zich met hypotheses omtrent de bouw van het heelal hebben beziggehouden. Om, met Van Trichts drie delen in de hand gemakkelijk, precies te zijn: Galileï twee, Descartes twee en Copernicus een maal. [9] En dan blijkt nergens interesse voor hun astronomisch of kosmologisch werk. Toch, als gezegd, zijn er in zijn werk, met name in de lyriek, en ook in zijn dramatiek, plaatsen aan te wijzen waar kosmische beelden worden gebruikt. Bij enkele lijkt het me zinvol er enige aandacht voor te vragen om te zien wat er precies staat, aan welke voorstellingen ze refereren, en waartoe. Ik beperk me hier tot enkele verzen uit de lyriek; die bieden het voordeel van een klein interpretatieveld, anders dan bij een plaats uit een drama het geval is. In zijn omvangrijk proza-oeuvre verwacht men, op grond van de stof, nauwelijks passages die ons in dit kader kunnen boeien; ik ken ze ook niet, maar heb er de verschillende werken ook niet op nagelezen.

De kennis van het ptolemeïsche stelsel zal Hooft - als gezegd - voor het eerst verworven hebben in zijn opleidingsjaren. Verlevendigd en eventueel uitgebreid zal hij haar hebben eerder via lectuur van literaire geschriften dan door die van wetenschappelijk werk of technische verhandelingen. In eerste instantie mag men, dunkt me, niet méér bij hem verwachten dan een globaal beeld van het oude

model, zoals dat nu en dan geschetst blijkt in werk van zijn tijdgenoten-literatoren, of zoals dat op de achtergrond van beelden en verbeeldingen bij hen vermoed mag worden. Ik heb hier het oog op passages als die men kent uit Huygens' al genoemde ‘Kent u’ waarin hij schrijft over het ‘Nest van Doosen sonder end’ (vs. 13), en uit diens *Dagh-werck* de verzen waarin sprake is van ‘'tblauw geschimmer / Datm' in soo veel schellen snijdt’. [10] Wie nu dat beeld vandaag de dag voor ogen krijgt, door lectuur van zulke passages of anderszins, loopt het gevaar er met te moderne ogen naar te kijken. De aantrekkingskracht van het ‘verworpen beeld’ ligt, zoals ik hiervoor al heb opgemerkt, naar mijn mening voor een zeer groot deel in de *concretezza* ervan in suggestieve afbeeldingen (tekeningen, armillaire sferen) of soortgelijke evocatieve beschrijvingen (als van Huygens). Welnu, die voorstelling, afbeelding, verbeelding lijken in al hun concreetheid exact, in die zin dat ze bepaald zouden zijn door de metende, objectieve wetenschappen uit het kamp der artes liberales: geometria, arithmetica, astronomia. Dat zou betekenen dat het model een mechaniek uitbeeldt, een samenstel van levenloze objekten. En dit nu was de afgebeelde, of verbeelde ‘werkelijkheid’ van haar oorsprong af tot in haar nadagen nooit. Dat ‘mechaniek’ immers bewoog; en voor beweging was volgens Aristoteles' filosofie een beweger van node; voor elk der onderling onafhankelijke onderdelen ervan, een beweger. Gevat binnen het *Empyreum*, werd de buitenste sfeer, het *Primum Mobile*, bewogen door de onbewogen Beweger, God. De sfeer der vaste sterren, en alle overige, van de Saturnus- tot en met de Maansfeer werden elk bewogen door hetzij een hun toegedachte *anima*, hetzij een hen vergezellende *intelligentia*. In de middeleeuwse christelijke natuurfilosofie waren die *intelligentiae* vereenzelvigd met Engelen. Het bestaan van Engelen stond toen en later niet alleen op christelijk-dogmatische gronden, maar ook op basis van het ‘principe van de volheid’, dat erfgoed van het Neoplatonisme, vast. [11] Zo is het begrijpelijk dat de hypothese die staande hield dat kosmische sferen bezielde wezens waren, in de loop der christelijke tijden op de achtergrond raakte, ten faveure van de voorstelling van die der dank zij Engelen bewegende planetensferen. [12] Maar welke veronderstelling omtrent de bewe-

gers, *animae* of *intelligentiae*, men ook volgde, voor beide soorten geldt dat ze binnen het fysisch universum geestelijke krachten vertegenwoordigen. De eliminatie nu van deze krachten uit het wereldbeeld is een (belangrijk) aspect van dat proces waaraan Dijksterhuis zijn *opus magnum* heeft gewijd. Hij heeft het zo niet voor het eerst [13], dan toch definitief zijn naam gegeven: de mechanisering van het wereldbeeld. In dat proces is het door Aristoteles geponeerde wezenlijk onderscheid tussen de etherische ruimte boven, en de ruimte beneden de sfeer der maan opgeheven: in het hemelse en in het ondermaanse gelden dezelfde wetten van de dynamica en de kinematica.

Bij Dijksterhuis, en minder gedetailleerd, compacter, maar tegelijk in een ruimer kader van wetenschapsontwikkelingen, bij Crombie, kan men lezen hoe langzaam dat mechaniseringsproces zich voltrokken heeft, tussen Copernicus en Newton. In de rij der grote natuurfilosofen door deze twee in tijd begrensd horen thuis Brahe, Kepler, Galileï en Descartes.

Natuurfilosofen moeten ze heten, niet (alleen) fysici. Immers, zij zijn niet (alleen) slechts rekenende onderzoekers, die zich louter occuperen met het weeg- en meet-, en daarom berekenbare aspect van natuurverschijnselen. Evenzeer speelt in hun denken en hun geschriften het filosofische zijn rol. En in hun filosofische systemen bevindt zich - met uiteraard persoonsgebonden variaties - een flink kwantum gedachtengoed uit de kwalitatieve, niet-kwantitatieve aristotelische en de (neo-)platonische traditie.

Een flink kwantum, maar in de loop van de tijd wél in omvang afnemend. Het kan dan ook niet verwonderen dat in een geschiedenis van het (natuur-)wetenschappelijk denken en handelen naast namen als die zojuist in herinnering geroepen zijn, andere figureren, waarvan het gros van de huidige exacte-wetenschapsbeoefenaren geen weet heeft, tenzij eventueel via de algemene cultuurgeschiedenis of historie van de wijsbegeerte. Enkele van hen zijn: Thomas Digges en Robert Fludd uit Engeland, Giordano Bruno en Tommaso Campanella uit Italië. Hun namen spelen in werken op het ideeënhistorisch terrein een grotere rol dan in wetenschapsgeschiedenissen. [14]

Eerstgenoemde categorie boeken is literatuurhistorici in het algemeen vertrouwder dan laatstgenoemde. Daartoe hoort Lovejoy's bekendste publicatie, waaruit hiervoor al geput is [15], zijn *The great chain of being* (1936, vele herdr.). In het vierde hoofdstuk ervan wordt duidelijk gemaakt dat en hoe de nieuwe wetenschappelijke theorieën van Copernicus en Kepler nauwelijks van belang zijn geweest voor een revolutie in de kosmografische denkbeelden (in de meest letterlijke zin van dat woord!) van filosofisch georiënteerden. De wereldbeelden van beide geleerden handhaafden immers het idee van een kosmos die gesloten was, namelijk omsloten door een buitenste schil, sfeer. Wèl was die een stilstaande, met nu dus absoluut vast-staande sterren; maar ze wàs er, begrensde het heelal. [16] En wèl draaiden daarbinnen de aarde, vergezeld van de maan (nu geen planeet meer, maar satelliet), en het vijftal resterende planeten (Mercurius, Venus, Mars, Jupiter en Saturnus) rond de zon; maar die stond bij geen van beiden in het centrum van een cirkelvormige aardbaan. Bij Copernicus toch ligt het centrum van de aarde-beweging niet in de zon, en worden, om de cirkelvormige beweging als grondprincipe van de hemel-mechanica te sauveren, nog ouderwetse epicycles en excentrische deferenten gebruikt. Bij Kepler wordt - in het begin van de zeventiende eeuw - de cirkel doorbroken [17]: de aarde (ook zij) loopt in een ellipsvormige baan, waarvan een der brandpunten de zon ‘is’.

Nu waren er die beide beroemdheden een echt helio-centrisch wereldbeeld toerekenden; ten onrechte dus. Dat waren de ‘populariserende’ auteurs van boeken met fraaie maar globale, en onnauwkeurige afbeeldingen. [18] Wat zij daarmee, onder andere, bewerkten was, dat de weg vrij kwam voor een wenselijke, vroeger al door sommigen nodig geachte, correctie van een tegenstrijdigheid in het (oude) wereldbeeld in metafysisch, precieser gesproken, in neoplatonisch perspectief. Het middelpunt van de kosmos en dus de aarde, bevond er zich, op de verst van het goddelijke (‘in’ het Empyreum) verwijderde plaats; in de hiërarchische wereldorde bevond zich de aarde ónderaan. Maar ze bekleedde tévens de in feite belangrijkste plaats in een bol, het centrum. Sterker nog, niet de aarde, maar de hel, ja de Duivel zelf vormde het heelalcentrum. [19] Met

nù de zon, symbool van het Goddelijke, van God als de zichzelf uitstortende Liefde (niet als de Onbewogen Beweger), in dat centrum, vertoefde Hij als het ware niet meer in de ‘verre’ periferie van het Empyreum; Zijn licht en warmte vervulden de kosmos, begrensd als deze bleef in absolute zin, door de vaste-sterren-sfeer die als een ondoordringbare en spiegelende wand fungeerde. Zo kon, wie meer (neo-)platonisch-filosofisch dan aristotelisch-christelijk georiënteerd, dergelijke moderne heliocentrische modellen onder ogen kreeg, of ter ore kwamen, weinig of in het geheel niet schrikken: omdat de kosmos er begrensd bleef, en de zon, aantrekkelijker, in het centrum ervan was gekomen. Alleen wie ook in heelalverbeeldingen bijbelse voorstellingen als richtsnoer hanteerde, moest bij dergelijke afbeeldingen een discrepantie vaststellen tussen zo'n heliocentrisch model, met de zon in rust, en het bijbelse wereldbeeld met de zon in beweging, en kon daarvan schrikken. Van dezulken waren er ongetwijfeld veel, ook in de Nederlanden. De geschiedenis van de acceptatie van het nieuwe wereldbeeld binnen de christelijk-bijbelse geloofswereld strekt zich uit over een lange periode, en behoeft hier niet verteld te worden. [20] In dit kader is, naar mijn mening, van méér belang wat Lovejoy in kosmografisch opzicht wèl revolutionair noemt, in tegenstelling dus tot Copernicus' en Keplers innovaties. [21] Dat zijn een vijftal hypotheses omtrent de wereld om ons, om de aarde heen. Voor wat verderop ter sprake wordt gebracht lijken mij de volgende drie van belang. Allereerst: de kosmos heeft géén omgrenzende sfeer; dat wil zeggen dat de ‘vaste’ sterren uit die sfeer wijd en onregelmatig verspreid in de onbegrensde ruimte ‘buiten’ ons zonnestelsel (de zon met de planeten) ‘staan’. Ten tweede: die sterren zijn zonnen (als de onze), de meeste of mogelijk alle vergezeld van planeten. Ten slotte: het fysisch universum is oneindig en bevat een oneindig aantal zonnestelsels.

Ten aanzien van de eerste en tweede hypothese schrijft Lovejoy dat het moeilijk zou zijn het potentiële belang ervan voor de verbeelding te overschatten. En wat moeten dichters (veelal) anders heten dan: verbeelders?

In feite betekenen de genoemde hypotheses de ommezwaai van een geo- of helio-centrische naar een a-centrische kosmos; en zijn

zij consequenties van de toepassing van het hierboven al een keer vermelde ‘principe van de volheid’ (basis voor de keten der wezens) op kosmische fenomenen, in het bijzonder levenloze creaturen.

Al vroeg in de zestiende eeuw, die van Hoofts geboorte, zijn de zo juist vermelde hypotheses - tezamen met de twee overige die Lovejoy releveert en betrekking hebben op buitenaardse lévende wezens - algemene punten van wetenschappelijke discussie. In de laatste decennia ervan levert Thomas Digges een suggestieve afbeelding van een kosmos met een ‘infinity of the “orb” of the fixed stars’ (afb. 2). [22] Giordano Bruno is dan de voornaamste representant van de leer van de a-centrische, oneindige en oneindig ‘gevulde’ kosmos. Daarmee is hij overigens niet zozeer ‘the herald and champion of a modern conception of the universe’ als wel ‘most completely the continuer of a certain strain in Platonistic metaphysics and in medieval theology’. [23] (zie afb. 2) De ‘oneindigheid van werelden’ die Bruno propageert is immers - Lovejoy wijst er nadrukkelijk op - klassiek erfgoed. Men vindt de these bij Democritus en de Epicureërs. Hooft kan ze gekend hebben uit de lectuur van *De rerum natura* van de grootste dichter der laatstgenoemden, Lucretius. In het tweede boek ervan is een hele passage gewijd aan de veelvoud der werelden in het oneindige universum (vss 1048-1089). De schrijver hoort met Horatius - ook volger van Epicurus - tot de favoriete dichters van Montaigne [24], wiens invloed op Hooft bekend is. Van Tricht poneert trouwens ook het doorklinken van Lucretius' stem in lyriek en drama van ‘zijn’ dichter. [25]

Die schrijft op 5 en 6 oktober 1608 een bekend gedicht, een dialoog tussen Daifilo en Granida, zijn ‘Persische Infante’. We kennen het in de versie van die dagen, in het Eerste Rijmkladboek; in de versie van het Granida-katern [26]; en uit de *Emblemata amatoria* van 1611. [27] Voor ons doel zijn de lichte varianten van onvoldoende belang om ze alle aan de orde te stellen. Eén ervan komt hieronder vanzelf ter sprake. Het gaat mij hier om de derde strofe, volgens de Eerste Rijmkladboek-tekst als laatste voltooid op zondag, de eerste der beide genoemde data. Die luidt (Daifilo spreekt):

9 'T alstierende vernuft met hete liefd bevangen
Heeft met meer const vw Siel en lichaem afgepast

11 Als het ontallijck tal der werlden die der hangen
Straelvlammende' in de lucht, en nergens sijnse vast

De laatste uitvoerige annotator van deze (en de *Granida*-katern-)versie, Smit in *Hooft en DIA* (1968), geeft toelichtingen bij 9a, bij *const* en *afgepast* uit 10, *ontallijck* en *der* uit 11 en bij de laatste drie elementen uit 12. De variant (in het *Granida*-katern) ‘alschickende’ voor ‘alstierende’ (9) wijst er mijns inziens op dat Hooft die woorden praktisch als synoniemen beschouwde, ofwel dat hij, zoals Smit opmerkt, aan het eerste woord later de voorkeur heeft gegeven mede om de ruimere betekenis die tevens de gedachte aan ‘voorbeschikken’ en ‘bestemmen’ omvat. In ieder geval lijkt ‘alstierende’ voor Hooft niet, of niet op de eerste plaats ‘alles sturende’, met hoofdaandacht voor het ‘doen(de) bewegen’, te betekenen. Ook met het oog op de tweede bepaling, ‘met hete liefd bevangen’, bij ‘vernuft’, lijkt het mij niet gewaagd te veronderstellen dat Hooft, toen hij God aldus omschreef, deze niet als Onbewogen Beweger heeft willen karakteriseren. [28] Eerder ziet hij Hem als de zongelijkende, verwarmende liefde uitstortende, wijze schikker van alles, die met groter meesterschap op elkaar heeft afgestemd Granida's ziel en lichaam, dan dát waarvan het ‘afgepast’, ‘geordend’ zijn van de ‘*werlden*’ in de kosmische ruimte getuigt. Eerder dus lijkt in vers 9 sprake van een ander wereldbeeld dan dat waarin de Onbewogen Beweger zijn plaats, buiten de kosmos, in het *Empyreum*, heeft. Welk beeld dat dan is, daarvan zeggen de verzen 11 en 12 het een en ander. Wat precies?

Die vraag krijgt niet beantwoord wie Smit's annotatie en zijn parafrase van het gedicht bestudeert. In de laatste geeft deze vss 11-12 weer met ‘de stralende hemellichamen’. Het substantief is dus de vertaling van Hoofts ‘werlden’; men moet er uit opmaken dat Hooft hier over ‘sterren en planeten’ spreekt. Alleen deze immers kan men heden ten dage - eventueel mèt kometen en vallende sterren - aanduiden met ‘hemellichamen’ als men de benaming ‘sterren’ wil vermijden omdat die te beperkt zou zijn. Dit laatste lijkt Smit te willen, mogelijk in verband met Hoofts onwil of onmacht het woord ‘starren’ te gebruiken. Immers, als twee-syllabig

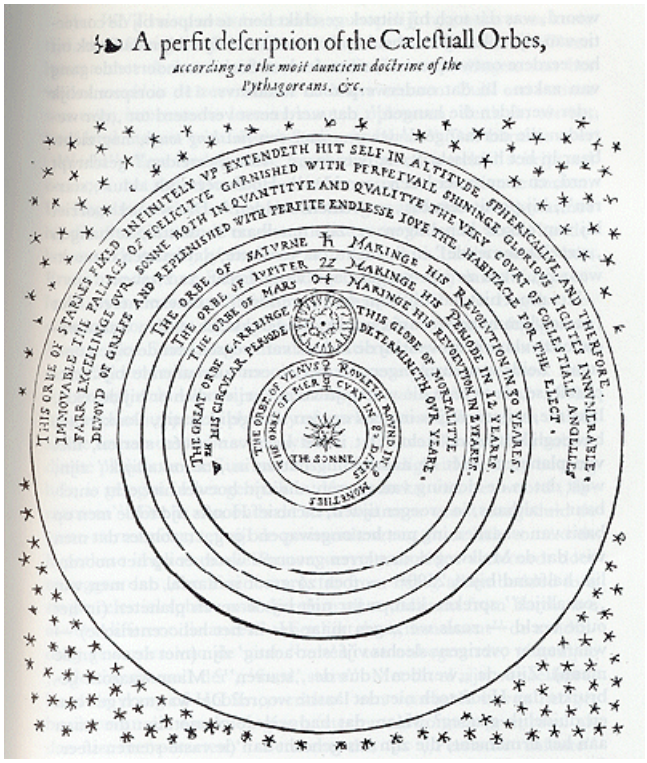

Afb. 2, uit: S.K. Heninger Jr., *The Cosmographical Glass*. Renaissance Diagrams of the Universe. San Marino (Calif.) 1977, fig. 38, p. 50.

woord, was dát toch bij uitstek geschikt hem te helpen bij de correctie van zijn tekst tijdens het kopiëren ervan in zijn Rijmkladboek uit het eerdere ontwerp ervan, naar de door Smit veronderstelde gang van zaken. In dat onderwerp toch luidde vs. 11b oorspronkelijk ‘der werelden die hangen’; dat werd eerst verbeterd tot ‘der werelden die der hangen’ waarna met een *finishing touch*, nog zichtbaar in het handschrift, de tweede ‘e’ van ‘werelden’ geschrapt werd, en men moet lezen ‘werlden’. Hooft vermijdt aldus ‘starren’, hij persisteert bij ‘werelden/werlden’. Dat woord voorziet hij van enkele bepalingen: ze zijn ontelbaar in aantal, ze hangen ‘straelvlammende’ in de lucht, en, tenslotte, dat hangen is merkwaardig, want ze zijn nergens aan vastgehecht, ze zweven.

Het moet niet moeilijk zijn deze ‘werlden’ te determineren. Het ‘straelvlammende’ dunkt mij het duidelijkst: ze stralen vlammende, of ze vlammen, waarbij de indruk van wegschietende pijlen ontstaat. Beide omschrijvingen, de eerste een aanvullende bij Smits parafrase, de tweede die van mijn voorkeur, en dichter bij de tekst, lijkt me, wijzen mijns inziens op een niet-gelijkmatig, flonkerend, beweeglijk-stralend licht. Dat is het licht van alléén sterren, niet van planeten. Mét de aanduiding dat ze in ‘tal ontallijck’ zijn, wijst dat in de richting van sterren; die zijn hoewel niet echt ontelbaar - althans, in vroeger tijden, inclusief Hoofts tijd telde men op basis van waarneming met het ongewapend oog, en zonder dat men wist dat de Melkweg door sterren gevormd werd, er op het noordelijk halfrond bijna 2500 [29] - toch zó groot in aantal dat men van ‘ontallijck’ spreken kan, maar niét bij de zeven planeten (in het oude beeld - zoals we zagen maar zes in het heliocentrische) - waarvan er overigens slechts vijf ‘ster-achtig’ zijn (niet de zon en de maan). Zijn de ‘werlden’ dus de ‘starren’? Maar waarom gebruikte dan Hooft toch niet dat laatste woord? Dat was toch gewoon en duidelijk genoeg? Maar, dat had wèl de connotatie: die staan aan het firmament, die zijn vastgehecht aan de vaste-sterren-sfeer. En nu zegt Hooft - of nauwkeuriger: Daifilo, die ik nu maar even gemakshalve en niet helemaal onverantwoord [30] als zijn ‘alter ego’ beschouw - juist dat die ‘werlden’ hangen, daar in de lucht, en nergens vast zijn!

Het *WNT* mist, zoals bekend is, en hopelijk nog maar voor korte tijd, zijn afsluitende delen. Zo mist de lezer van Hooft en *WNT* een lemma met de betekenissen en betekenisontwikkelingen van het woord *wereld* in de zeventiende en latere eeuwen. Zulk een lemma zou even interessante lectuur kunnen opleveren, denk ik, als het hoofdstuk negen van Lewis' *Studies in Words*. [31] Dat handelt over 'World'. Een Nederlandse Lewis die over 'wereld' schrijft zal eens ook met deze Hooft-plaats in het reine moeten zien te komen. De Engelse Lewis merkt op dat de vroege natuurfilosofen (waarmee hij die uit de zestiende en zeventiende eeuw bedoelt), als zij handelen over de *plurality of worlds* - of ze nu in hun Latijn mundi, hun Frans mondes, hun Engels worlds gebruiken - zij dan altijd speculeren over de veelvuldigheid van *zonnestelsels*. [32] Een Engelse bewijsplaats ontleent hij aan Hoofts befaamde tijd- en leeftijdgenoot Burton, een Franse aan de laat-zeventiende eeuwer Fontenelle. De eerste lijkt me te aardig om niet ook hier een plaats te gunnen. Burton vraagt zich - in zijn *The anatomy of melancholie* [33] - af: 'Why may we not suppose a plurality of worlds, those infinite stars visible in the firmament to be so many suns… to have likewise their subordinate planets as the Sun hath his'. De aardigheid die ik op het oog heb, is gelegen in het gebruik in déze contekst van het woord 'firmament'. Dat is van ouds de term waarmee wordt aangeduid de vaste-sterrensfeer, terwijl de geciteerde vraag en de hele context de hypothese impliceren die Burton vervolgens aldus verwoordt door te zeggen dat 'the "fixed" stars, far from being all embedded in a single celestial sphere and therefore all equidistant from Earth, are at very different distances'. Hier lijkt dus 'firmament' de aanduiding geworden van de naar 'buiten' toe onbegrensde, uitgedijde 'celestial sphere' der '"fixed" stars'. Met dit al rijst vanzelfsprekend de vraag of Hoofts 'werlden' een voorbeeld is van het gebruik ervan als aanduiding van 'sterren als zonnen (eventueel al-dan-niet-met-planeten)'. Betekent dus in 'Persische Infante' 'werld' zonnestelsel? En verwijst het 'ontallijck tal' naar een oneindig gevulde kosmos-à-la-Bruno, naar een 'infinite' aantal 'stars' als waarover Burton het heeft? Is 'lucht' de kosmische ruimte gezien als Digges' '"orb" of the fixed stars', namelijk 'infi-

nite'? Om dergelijke vragen met zekerheid bevestigend te beantwoorden zouden we alles moeten weten van Hoofts kennis van wat we zagen als *topics* in de wetenschappelijke discussies al vanaf de vroege zestiende eeuw, door onder andere de hier genoemde, soms geciteerde auteurs. Dat hij de succesvolle - althans gemeten naar het aantal drukken [34] - Digges uit lectuur gekend heeft lijkt onwaarschijnlijk: het Engels beheerste hij niet. Burton's boek dateert van ná de ontstaanstijd van 'Persische Infante', en zal hij, later, hooguit van horen zeggen kennen, bijvoorbeeld via zijn contacten met Huygens. Maar het Latijn en Italiaans beheerste hij wél. En daarin publiceerden de vroeg-zestiende eeuwse Italiaan Palingenius [35], en zijn later in die eeuw optredende landgenoot met blijvender roem mede dank zij zijn tragischer levenslot, Giordano Bruno. Dat hij geschriften van de laatste - juist tijdens zijn verblijf in Rome op de brandstapel ter dood gebracht - gezien of ingezien heeft lijkt zeer wel mogelijk. Dat hij zo kennis heeft genomen van diens ideeën is niet uitgesloten. Overigens, men kan zeer wel uit gesprekken over, of naar aanleiding van iemands lot wat algemene noties verwerven omtrent zaken waarover men, uit desinteresse of anderszins, zich niet via lectuur informeert. En zal er in het Rome van 1600 niet over die merkwaardige ex-monnik gesproken zijn, en over zijn ideeën die mede aan zijn veroordeling ten grondslag lagen? De vraag stellen staat gelijk met ze bevestigend beantwoorden. Daarmee is overigens niet de hierboven aangeduide zekerheid met betrekking tot de antwoorden op de gestelde vragen bereikt. Het dunkt me geheel niet uitgesloten dat 'werlden' op deze plaats in Hoofts werk 'zonnestelsels' betekent, 'sterren-met-planeten' die daarom ook niet vastzitten aan een aristotelische, ptolemeïsche, copernicaanse, kepleriaanse vaste sterren-sfeer, maar in letterlijk 'ontallijck tal' in de kosmische ruimte ('lucht') zweven ('hangen'). In elk geval blijkt uit Hoofts teksten tot dan toe, voor zover ik zie, nergens dat 'werld' synoniem kan zijn van een om zo te zeggen 'klassieke', 'vaste' ster-zonder-meer, een 'star'. In alle gevallen dat Hooft in zijn tot ons gekomen lyrische teksten tot aan het neerschrijven van de derde strofe van 'Persische Infante' het woord 'werld' ('wereld') afzonderlijk of in samenstelling of aflei-

ding gebruikt, betekent het hetzij ‘aarde’ (zestien maal), hetzij ‘mensen/mensheid’ (vijf maal) en éénmaal ‘kosmos’. [36] Het laatste is het geval in de samenstelling ‘wereld-ooch’ waarmee Hooft, traditionaliter [37], de zon aanduidt. Zo'n beeldspraak lijkt in het licht van de destijdse meningen over de werking van het oog enerzijds en van bepaalde kosmische ‘inzichten’, wijdverbreid, anderzijds, uitermate adequaat. Het oog zendt volgens die opvattingen zelf zichtstralen uit die de lichtstralen afkomstig van de objecten treffen, waardoor deze zichtbaar worden; en de zon is lichtbron, de énige in de kosmos. Naar sommiger opvatting is ze dat zelfs van de vaste sterren. Naar anderer opvattingen, heden ten dage algemeen aanvaard, alleen maar van de planeten; kosmos wordt dan dus in de zin van planetenstelsel gebruikt, afgezien van de sterren(-sfeer). Naar mijn mening opent de laatst genoemde - toen moderner - interpretatie de mogelijkheid het woord ‘wereld’ afzonderlijk te gebruiken als aanduiding van het, of van een zonnestelsel. Misschien is dus het tweetal besproken verzen uit de derde strofe van ‘Persische Infante’ het éérste signaal in Hoofts lyriek dat hij het moderne wereldbeeld kende. Zo niet, dan behoudt het daar gebezigde woord ‘werlden’ iets raadselachtigs; want dan moet men simpelweg deze verzen zien als de verwoording van de eenvoudige indruk die de nachtelijke hemel op ‘Daifilo’ heeft gemaakt: een niet te tellen aantal sterren die aan de koepel (wel moeten) hangen (maar dat op een zeer kunstige wijze, want) nergens zijn ze (zichtbaar daaraan) vast(gehecht); en rest niets anders dan de constatering dat ‘werlden’, niét gewoon, ‘(gewone) sterren’ betekent, hier bij Hooft voor het éérst.

De tweede passus uit Hoofts werk waarvoor ik in dit verband enige aandacht wil vragen, dateert uit 1625, en staat te lezen in een gedicht voor Susanna van Baerle. Voordat zij Huygens' Sterre is geworden heeft menigeen om haar geworven. Tenminste als we de ‘Harderskout’ van augustus 1625, met Jorissen, biografisch mogen lezen, hetgeen, met de nodige voorzichtigheid, bij zo'n pastorale tekst toegestaan lijkt. [38] In deze lange dialoog tussen ‘Haeghenaer’ en ‘Bosman’ - lees Huygens en Hooft - immers figureren

Verveen en Wouter, Eelhart en Dierrijk, Ypenaar en Lindeman en ‘hondert/De fraeyste van 't gewest’ (vs. 49-50) als slachtoffers ‘dien zij [- Gloorroos, lees Susanna -] de zinnen plondert’ (vs. 50), maar van wie zij ‘'er (las!) niet een’ ‘acht’ (vs. 79). En ook al zou de identificatie van Gloorroos met Susanne ten onrechte zijn, dan weten we tòch dat Arbele een anagram van Baerle is. Gedichten voor haar staan tussen die voor Cloris en Clorinde - met Arbele namen waarmee Hooft Susanne aanduidt, en toespreekt, als hij bij haar aandringt om haar gunst. ‘Harderskout’ dateert van augustus 1625. Tussen dit gedicht en een berijming van Psalm 45 uit april van dat jaar treft men in het Eerste Rijmkladboek nog slechts het sonnet ‘Fantazij’ [39] aan waarvan de thematiek overeenkomt met een deel van de herdersdialoog. ‘Bosman’ begrijpt, naar hij in vs. 148 zegt, wel waarnaar ‘Haeghenaer's opmerkingen tenderen, die zojuist zijn uitgemond in zijn retorische vraag: ‘En is 't niet meer als reên dan ook dat yder trachte/Van een onleschbaer vier zorgvuldigh zich te wachte', / En niemandt waen' te gaen van ongenaede vrij?’ Immers hij antwoordt: ‘'K weet waer ghij wesen wilt. Ghij maekt beslujt dat mij/Geen beter lot en is beschooren als den andren./Maer wijd hun wit en 't mijn verscheelen van elkandren./Zij dienen al om loon: zijn meer sich selven vriendt,/Als haer. Ick dien alleen op dat zij zij gedient.’

En in het sonnet spreekt Hooft de minnaars aan en verzekert hen ‘Indien ghij dingt nae loon - en daar is nauwelijks twijfel aan mogelijk -, wt liefd' en dient ghij niet’ (vs. 4) om in het sextet zichzelf daartegenover te plaatsen als diegene die ‘wacht slechs op geboôn’ (vs. 13) van de daar aangesproken beminde. Het is wel (mede) daarom dat men ook ‘Fantazij’ kan rekenen tot de gedichten voor, of in verband met Susanne geschreven [40], en wel als eerste van een reeks die zich voortzet tot de Zededichten en het vijftal Psalmberijmingen dat voorafgaat, onmiddellijk, aan de ‘Zang ter bruyloft van heer Constantyn Huigens, (…) en joffrouw Susanne van Baerle’(!) In die reeks van 21 gedichten, waar in tien ervan in ieder geval Susanne als Gloorroos, Arbele, Cloris of Clorinde (in de handschriftelijke versies: in druk leest men dan Arbele) wordt genoemd, dunkt het mij opvallend dat allusies op de eruditie van de

beminde veelal een bepaalde kleur vertonen. Ik heb hierbij het oog op passages als, over Gloorroos' geest, in ‘Harderskout’ (vss. 119 e.v.)

> Dien goddelijken geest, die all' der dingen drang
> Die zonder naedruk zijn en luttel van verlang,
> Zoo zoetelijk belacht: maer, met doorvlijmend' ooghen,
> Opvliênde tegens 't stejl, ontdekt, tot in den hooghen,
> De zaeken van gevolgh, welk' aen al wat 'er is
> Zijn geevende de wet, en de beweeghenis.

en waar zij direct daarna gerekend wordt tot de ‘geesten, die met voeten treen de wolken’ (vs. 130) immers

> Haer lust is overleg van 't wightighe belejdt
> Der wereltlijke goôn; en, met bescheidenheit
> Te wikken hun bedrijf; te raemen op het naeuwste
> Waer dat hun raedt op 't rijpst, waer die was op het raeuwste.
> Noch dunkt haer dit een deun. Zij stijght met ijver óp
> En voert zich krachtelijk tot aen des hemels tóp,
> Zien wat de Wijsheit, die daer is ten troon geseeten,
> Voor lessen leest; en voeght de werken nae haer weeten. (131-138)

In ‘Ooghen’ [41] luidt een van de complimenten eraan, dat zij

> (..) gewendt zijn nae den hóóghen,
> Daer zij meê, den hemelliên
> Is gewoon goên dagh te biên (6-8)

En in het laatste gedicht voor Clorinde [42] heet het dat

> Haer sterk vernuft, dat boven 's hemels ringen,
> Op zijn gemak, verheffen kan de vlucht,
> Met hallef óógh, de tóppen vande dingen
> Berejkt; (31-34)

Er is telkens sprake van een streven, met de geest of haar (geestes-) ogen omhoog, waarvoor bijvoorbeeld het beoordelen van het politieke bedrijf (in het tweede citaat, eerste helft, de passus over de ‘wereltlijke goôn’) moet wijken. In het pastorale gedicht is er sprake van het zien van de oorzaken die wet en beweeggrond

voor het menselijk handelen leveren, '*tot* in den hooghen', wat toch niet anders geïnterpreteerd mag worden dan dat die oorzaken in de hemelruimten, te vinden zijn. Dat zou kunnen duiden op interesse voor astrologie, binnen de a-christelijke pastorale verbeelding analogon van interesse voor het naspeuren van het goddelijk beleid, dat in het tweede citaat in nauwelijks verhullende woorden wordt aangeduid met lessen van de Wijsheid. De hemellieden die de bejubelde 'ooghjes' gewoon zijn te groeten, kunnen moeilijk in christelijke zin, zullen het meest waarschijnlijk als de goden of *Intelligentiae*, Engelen, der planeten en/of de (als) sterren aan de hemel (geplaatste overledenen) gezien moeten worden. Een en ander gecombineerd met het gegeven dat Huygens Susanne Sterre noemt en blijft noemen, en - naar bekend is - in zijn gedichten voor haar veelvuldig astronomische beelden gebruikt wijst, naar mijn mening, sterk in de richting van astronomische (eventueel ook astrologische) interesse bij Susanne. Dat juist in gedichten voor háár van Hooft evenzo, behalve een gemaniëreerde stijl, sterrekundig beeld-materiaal aanwezig blijkt, is tot nu toe geen voorwerp van aandacht van de zijde van Hooft-studiosi geweest. Als gezegd wil ik hier uit één gedicht voor haar een passus bekijken. Het interessante (voor mij) is dat, ook hier weer, twee versies ervan tot ons zijn gekomen. De eerste, tot het eind van de 19de eeuw nooit gedrukt, vindt men (dus) in het Eerste Rijmkladboek, en in *Leendertz-Stoett*. [43] Het draagt daar de titel: 'Op het gedicht van Clorinde' en vangt aan met: 'O dochter van Juppijn, die door geregelt queelen'. Het beschrijft Clorinde's zingende voordracht van haar gedicht, en de uitwerking daarvan. In al de uitgaven van Hoofts *Gedichten*, sinds 1636, verscheen de tweede versie ervan onder de titel 'Aen Arbele, datse haere Rijmen 't licht gunne'. Dan begint het met: 'Ghy ooghjen onzer eeuw' [44] en blijkt het aangepast aan de situatie dat Susanne 'verbiedt(..) 't licht van [hare] rijm te lichten' (vs. 4). Maar niet alle varianten zijn een gevolg van de gewijzigde praktische doelstelling van het gedicht. Met name die in de slotstrofen hebben een wijder bereik. En juist die twee slotstrofen interesseren ons hier.

In de eerste versie meldt Hooft dat Clorinde in haar zang hem zon noemt. Hoe ongeloofwaardig dat ook klinkt, (hij is van te grof

marmer gebouwd), het is mogelijk, want haar ‘weetenschap kan, met een zet, verscheppen/Het maxel niet alleen, maar zellef ook de stóf’ (vs. 41-42). [45] Dat staat ook in de latere versie, maar dán is er geen sprake van dit éne gedicht en die uitspraak erin. Hooft zelf veronderstelt dan dat, zou haar ‘maet’ (d.i. haar maetgedichten, haar poëzie) zijn wezen komen te overheersen, hij gemakkelijk een Phoebus zou worden, als niet, maar tóch…immers… In de volgende strofen van beide versies schetst hij dan zijn gedrag als zon, totdat hij zichzelf afvraagt waarmee hij bezig is. Dat luidt in 1625 aldus:

Maer heeft mij Phebus in? Ick raez. De zeven ringen
Van 't blaeuw gewelf hun draej doen op Clorindes zingen,
  Nae tujghenisse van mijn veervervoert gezicht.
Haer stemme nóódt ter rey de groote personaedjen,
Die daer op schildwacht staen voor d' hooghste timmeraedjen,
  En maekt al 't hemelsch hajr zijn' gulde voeten licht.

Ghij dichtren hajligh, die deedt door uw wonder werken
Mijn' geest aenwassen, ujt zijn' ijver, deese vlerken,
  Ach wissel nemmermeer zijn' veedren weêr aen lóót.
Op dat mij niet en tref de swaerste last van allen,
En hoe jck hoogher steegh, mij laegher stae te vallen.
  Noch viel jck liever waer 't maer in Clorindes schóót. (*L.-St.*, 244)

In de drukken leest men deze twee strofen aldus - waarbij wereld en wind in de eerste regel een expliciete aanknoping vormen bij de twee vorige strofen die handelen over de aarde, met ongewone ‘goeden’ begiftigd dankzij ‘een lonkjen lichts’ van Arbele, en over de betoverende uitwerking op de (god der) winden van haar ‘troetelende tong, met kittelkeurigh vormen/Van nooten noyt gehoort’ - :

Wat's wereld en wat 's windt? Ik zie de zeven ringen
Des hemels luystervast aen uw bekoorend zingen,
  En hunnen draey aen trant van dat geschal verplicht:
Vw' stemme nóódt ter rey de grootste personaedjen,
Die daer op schildwacht staen voor d'hooghste timmeraedjen,
  Maekt al 't goud harnast' hajrs gespoorde voeten licht.

Maer hoe? waer reys ik heen? myn geest door wonder werken
Der heilghe Poesy, bezeilt, met volle vlerken,
  Het opperste gewelf van d' onbeheinde klóót.
Godinne zoo ghy my in dit onaerdigh brallen
Begeeft, wat naekt my dan, (ach arm!) ellendigh vallen,
  Noch viel ik liever, waer 't maer in haer' schoone schóót. (*L-St.*, 377-378)

De enige geannoteerde uitgave van de eerste versie die ik ken is te vinden in *Leendertz-Stoett*. Hun als overal karige woordverklaringen beperken zich tot een vijftal waarvan hier twee van belang zijn. De eerste daarvan, met betrekking tot 'de zeven ringen' geeft in kort bestek zoveel mogelijk ónjuiste informatie op astronomisch terrein; nu er de mogelijkheid bestaat voor literatuuronderzoekers zich correct te laten voorlichten door een man als Lewis met zijn genoemde werken, kan volstaan worden met op te merken dat de zeven ringen de sferen van de 'ptolemeïsche' planeten zijn, die volgens pythagoreïsche ideeën, tezamen de harmonie der sferen [46] teweegbrengen: dat lijkt me voldoende voor begrip en interpretatie van de woordgroep. De tweede woordverklaring betreft 'timmeraedjen'; de betekenis daarvan moet volgens deze editie luiden: paleis.

Ook van de tweede versie, die vanaf 1636 openbaar is geworden, ken ik maar één editie met toelichting; dat is die uit 1823, in Bilderdijks driedelig uitgaafje der *Gedichten*. Bij 'Ghy ooghjen' verklaart hij 'aen trant van' als: aan den maatval, en 'hairs' (in zijn spelling) met: D.i. heir, daaraantoevoegend de parafrase van de hele regel: De gespoorde voeten van al 't (in) goud geharnaste heir maakt uw stem licht, d.i. vlug. [47]

Geen van beide annotaties rept ook maar met één woord van de *personaedjen* op schildwacht staande voor 'd'hooghste timmerraedjen'; evenmin van de *voeten*; en, met betrekking tot de gedrukte versie, van *het opperste gewelf van d' onbeheinde klóót*. Toch verdienen ze dunkt me stuk voor stuk enige aandacht.

Allereerst de *personaedjen*. Beide versies spreken erover; in de oudste zijn het de 'groote', in de latere versie 'de grootste'. In 1625 doen zich zover ik zie twee mogelijkheden voor ze te determineren. *Leendertz-Stoett* heeft voor de ene gekozen, door het *timmeraed-*

jen te verklaren, en zo te interpreteren, met ‘paleis’. Dat kan moeilijk anders dan het paleis van de godheid/-heden betekenen, ofwel de hemel als woonplaats van God of goden. Grote personages op schildwacht staand voor dat hemels paleis zullen dan wel geen anderen zijn dan ‘echte’ hemelbewoners: mindere goden, helden of halfgoden. Dat verzaligde stervelingen daar als groten zouden worden aangeduid is niet uitgesloten, maar minder voor de hand liggend. Immers de stem waardoor die groten ten reidans worden uitgenodigd, maakt tegelijk de voeten van het gehéle hemelse leger lichtbewegelijk. En met dat leger wordt natuurlijk de grote schare bedoeld der hemelingen die wel niet alle op schildwacht staan. Beide categorieën hemelbewoners ervaren de macht van Clorinde's stem. Aldus interpreterend ziet men iets als op middeleeuwse afbeeldingen van het hemelse rijk: een grote schare hemelingen, waarvan sommigen, als voornamen, Gods woonstede, of troon bewaken, en die, met de overigen, hier door het stemgeluid van de zingende dichteres uitgenodigd en geschikt gemaakt worden voor een reidans. Verklaart men - en dat is de tweede mogelijkheid -, *timmeraedjen* neutraal met: bouwwerk, bouwsel, dan kan men het interpreteren als een term binnen het, in de eerste strofehelft via de *zeven ringen* opgeroepen (waarschijnlijk [48] ptolemeïsche) kosmosmodel, met de betekenis *Primum mobile*, de uiterste sfeer. Daarvoor kan men beeldsprakig een zevental Goden of *Intelligentiae* (Engelen) in hun (planeten-)sferen op schildwacht zien staan, dat wil zeggen, staan òf langzaam heen en weer lopen. Die kan men eenvoudig grote of grootste personages noemen, in vergelijking met de grote schare der ‘vaste’ sterren, geen van alle Goden of Engelen, maar (eventueel) ten hemel opgenomen, gestorven stervelingen, en daar voortlevend, zich met hun gulden voeten zichtbaar langzaam en ‘en masse’ in één richting voortbewegend. Het wil mij voorkomen dat de keuze tussen deze twee mogelijkheden geen moeilijke is, en vallen zal op de laatste. Bij de latere versie geldt hetzelfde; de varianten aldaar brengen geen wezenlijke veranderingen in de interpretatieproblematiek met zich. Men ziet er het pleonastische ‘hemelsch’ geëlimineerd, en in verband daarmee zijn de *gulde voeten, gespoorde* voeten van goudgeharnasten geworden. Daarmee is in het aan-

schouwelijk vlak iets gewonnen: de stervormige radertjes aan sporen corresponderen met de (talrijke, ‘vaste’) sterren; de syntactisch overspannen genitiefconstructie, door Bilderdijk begrijpelijkerwijs toegelicht, betekent m.i. enig verlies, dat niet wordt goedgemaakt door een geringe winst in klankcorrespondentie tussen de laatste adjectieven in de laatste drie regels.

Bínnen het ptolemeïsche stelsel, dat hier een rol speelt, blijft, naar het schijnt, en te verwachten valt, ook de tweede, geciteerde strofe, het slot van het gedicht. Verschillende van de wijzigingen in de 1636-versie zijn begrijpelijk in verband met de gewijzigde doelstelling van het gedicht, en de gewijzigde status van de in beide versies aangesproken dichteres (in de vroegere vanaf de vierde strofe, in de latere van meetaf aan). Wat die status betreft: in 1625 is Clorinde de ongehuwde, om wie Hooft werft; in 1636 is Arbele Huygens' echtgenote, Sterre. En de doelstelling: in 1625 naar aanleiding van één gedicht van haar met een compliment voor hem; resultaat: een complimenteus en op haar smaak ingesteld gedicht voor haar; in 1636 maakt Hooft er in verband met het ongedrukt blijven van haar poëzie een gedicht van naar háár smaak, nog steeds, maar nu om haar tot publiceren te bewegen. Die wijzigingen stel ik hier niet aan de orde. Evenmin andere, aanwijsbaar omwille van pregnanter zegging, van solieder incorporeren binnen het geheel van het gedicht. Maar wèl die waarvan op het eerste gezicht de belangrijkste reden *niet* ligt in het zojuist vermelde. Ik bedoel de variant in de derde regel.

Daar zegt de dichter nu waarheen zijn geest door de wonderbare werking, de macht die tot extase kan brengen, van de Dichtkunst, met al zijn krachten vliegt, namelijk naar

> Het opperste gewelf van d'onbeheinde klóót.

Wil men deze regel in modern Nederlands weergeven dan zal ze ongeveer als volgt moeten luiden:

> de allerhoogste welving van de bol zonder begrenzing.

Kan dat binnen het gedicht, en dus binnen het opgeroepen beeld van de kosmos, een zinvolle betekenis hebben? De welving, het ge-

welf is, dunkt me gelijk te stellen aan (een deel van) een bolvormig lichaam, als elk der sferen in het ptolemeïsche stelsel, of een der varianten ervan, is. De allerhoogste is daar die van het *Primum Mobile*. Die is daarin naar beneden begrensd door de daaronder aanwezige sferen, als eerste hetzij de *coelum cristallinum* (*diaphanum*), hetzij de sfeer der vaste sterren. En naar boven? Men kan zeggen door het *Empyreum*; maar dat is geen begrenzing in 'creatuurlijke' zin: dat *Empyreum* is immers geen ruimte waarin lichamen zich bevinden. Tóch kan men dan niet concluderen dat het *Primum Mobile* onbegrensd is: het is begrensd door de buitenkant van de etherische sfeer waaruit het bestaat. Nu spreekt Hooft van de 'onbeheinde kloot', de bol zonder begrenzing; naar de hoogste welving daarvan vliegt zijn geest. De eerste interpretatie die ik van deze regel kan presenteren is, dat Hooft hier spreekt over het hoogste gewelf van de hoogste sfeer (van de bolvormige kosmos) die zonder begrenzing is. En dat kan dan alleen maar betekenen dat hem hier voor ogen staat een kosmosmodel met een buitenste sfeer die onbegrensd is, *zoals* het model dat Thomas Digges schetste, in prent (afb. 2), en in de volgende woorden, afgedrukt in die sfeer (dat is de sfeer die volgt op die van Saturnus, de zesde in zijn heliocentrische, pythagoreïsche systeem):

> This orbe of starres fixed infinitely vp extendeth hit self in altitvde spherically, and therfore immovable the pallace of foelicitye garnished with perpetvall shininge gloriovs lightes innvmerable. farr excellinge ovr sonne both in qvantitye and qvalitye the very covrt of coelestiall angelles devoyd of greefe and replenished with perfite endlesse ioye the habitacle for the elect. [49]

Een kosmos-model zoals: Het beeld op de achtergrond van Hoofts gedicht is hoe dan ook, *niet* dat van Digges; als aangegeven: bij hèm maar zes planeten, waaronder de aarde, die rond de zon draaien; bij Hooft een zevental, daaronder dan de zon en maan, en dan derhalve een geocentrisch model; of, wat niet uitgesloten is, maar, naar het mij voorkomt minder waarschijnlijk, toch óók een heliocentrisch [50] model: tot de planeten worden dan zowel de maan als de aarde gerekend, en de maan dus niet puur als satelliet be-

schouwd. Dat men kàn spreken van (zo) zeven planeten in een heliocentrisch model, ziet men in Bruno's dialoog *De l'infinito, universo e mondi* waaruit het volgend fragment: ‘Elpino [dat is de leerling van Filoteo]: Er zijn dus tallooze zonnen en tallooze aarden [d.w.z. planeten], die evenzeer om hun zon cirkelen als wij dit zien bij de zeven planeten die rondom ònze zon loopen? Filoteo [Bruno's alter ego]: Zoo is het’. [51] Indien geocentrisch, dan lijkt het model van Hooft een contaminatie van het *discarded image* met het model van een onbegrensd heelal, zoals Digges voorstelde in de traditie - naar we hebben gezien - van Democritus, de Epicureërs (onder wie Lucretius) en Bruno, de voortzetter ook van platonische metafysica en middeleeuwse theologie. Indien heliocentrisch, dan lijkt Hoofts kosmosbeeld hier een beeld als van Digges op te roepen, en herinnert het in dat ‘zeven ringen’ ‘woordelijk’ aan de geciteerde passus uit Bruno.

Maar…ook in dit geval dient zich een andere interpretatie aan: de bewuste regel

> Het opperste gewelf van d'onbeheinde klóót

kan ook aldus worden weergegeven:

> De allerhoogste welving van de bol die geen (volgende bol als) omheining om zich heen heeft

Kiest men voor déze interpreterende verklaring, dan blijkt Hooft zich in deze passus bewust van de dikte van de (bolvormige) schil waaruit het *Primum Mobile* geacht wordt te bestaan. Die ‘klóót’ heeft dan een benedenste welving, de binnenzijde van de schil, en een bovenste, de buitenzijde. Deze vormt de uiterste rand van de materiële kosmos; immers daarbuiten ‘is’ alleen het *Empyreum*, bevindt zich niet nog een volgende bol, die als omheining van het *Primum Mobile* gezien kan worden. Dan zou Hooft in zijn variant een precisering, getuigend van bewustheid omtrent de ‘materiële’ implicaties van de voorstelling van het ‘Nest van Doosen'-*niet*-sonder-end’ (vgl. pag. (7)), hebben gerealiseerd. Die precisering staat dan in dienst van de lof voor de macht van Arbele's poëzie: door haar zou dan zijn geest de uiterste rand van de materiële kosmos bereiken.

Deze tweede interpretatie heeft zijn eenvoud en volledigheid voor op de eerste: de moeilijkheid van een (tòch) opperst gewelf van een onbegrensde bol, moeilijkheid parallel met die in Digges' tekst, waar sprake is van het ‘sphericallye’ zich in het oneindige (‘infinitely’) uitstrekken van de ‘orbe of starres’ - doet zich niet meer voor. De eerste interpretatie doet 's dichters geest oneindig hoog stijgen, in het grenzeloos heelal, waarvan al Lucretius sprak, en ook Bruno. Het vermoeden dat Hooft beider wereldbeeld kende, kan er de oorzaak van zijn dat de eerste interpretatie zich presenteert en handhaaft, althans handhaven wíl. Ik ben geneigd van dit laatste te zeggen: toch wel ten onrechte.

Resumerend: het is niet nodig te veronderstellen dat Hooft Digges' prent en tekst kende - voor zover wij weten is dat onwaarschijnlijk. Maar ik geloof wel dat mogelijk via lectuur van of horen over Bruno's theorieën, moderne voorstellingen als van hem (en van diens fortuinlijker Engelse tijdgenoot) Hooft niet onbekend zullen zijn gebleven. Die kan hij (misschien voor hem in al hun vaagheid) zich herinnerd hebben met vooral dat éne concrete element: de *on*begrensde ruimte met de talloze zonnestelsels, de onbegrensde buitenste ‘orbe’, *klóót*; én in zijn gedichten gebruikt hebben waar hem dat binnen zijn doelstellingen wenselijk voorkwam. Gebruikt hebben, op dichterlijke wijze. Dat wil zeggen: niet met de bedoeling in woorden een juist en scherpgeprofileerd beeld van dat model te geven, maar elementen eruit aanwendend eventueel binnen (de suggestie van) het traditionele, in casu geocentrische model. In dit concrete geval dan een geocentrisch model op de kleine schaal der planetaire ruimte, gecontamineerd met het via Palingenius, Digges en Bruno weer tot leven gekomen onbegrensde, oneindige model.

Wanneer geconcludeerd zou mogen worden dat zowel in ‘Persische Infante’ als misschien ook in ‘O dochter van Juppijn/Ghy ooghjen onzer eeuw’ elementen uit een na-ptolemeïsch wereldbeeld aanwezig zijn, dan dient nog de vraag gesteld: waartoe?

Het ‘sleutel-gedicht’ van het ‘bouquet voor DIA’ vertoont, zoals Smit, aan wie deze aanduidingen zijn ontleend, laatstelijk heeft geconstateerd, een ‘lijn naar boven’ in de wederzijdse verheerlijking

van Granida en Daifilo. Nader preciserend schrijft de auteur van *Hooft en DIA*: ‘in de strofen 1 en 2 gaat het om aanzien en grootheid op *aarde*, in 3 en 4 zien de geliefden elkaar als een schoner schepping dan de *hemellichamen*, in 5 en 6 als waardig om onsterfelijk te zijn en als *god*(*in*) vereerd te worden’. [52] In de strofen 1 tot en met 4, zo kan men verder vast stellen, is er sprake van constateringen omtrent het bestaande, in strofen 5 en 6 van wenselijkheden omtrent het toekomende. Dat impliceert dat in strofe 3 (en 4; deze valt hier buiten onze belangstelling) sprake is van actuele vergelijkingen, naast elkaar stellen van mensen en hemellichamen, en de conclusie dat de eersten ‘beter’ zijn. Binnen het aristotelisch-ptolemeïsche wereldbeeld is zulk een vergelijking in feite *on*mogelijk: de elementaire, ondermaanse, en de etherische, vanaf de maansfeer hemelse, gebieden zijn onvergelijkbaar, immers wezenlijk onderscheiden. Binnen het wereldbeeld van de zgn. Nolaanse filosofie - het stelsel van Bruno - is zulk een vergelijking wél mogelijk: daarin is in ieder opzicht het fundamentele verschil tussen aarde en hemellichamen opgeheven: sterren zijn zonnen (-en-planeten), zijn ‘werlden’. De basis van de middenstrofen van ‘Persische Infante’ lijkt in filosofisch opzicht Nolaans, grond voor de vergelijking die in evenzo Nolaanse beelden lijkt te zijn verwoord. Is het misschien zó dat Hooft zijn hierboven veronderstelde algemene kennis van Bruno's ideeën in zijn gedicht ‘voor’ Ida een rol laat spelen, juist omdat dat hem de gelegenheid biedt de twee gelieven van zijn spel voor haar, in hun dialoog elkaar op een zodanige wijze te verheerlijken, dat hun liefde zo stralend, hemels mogelijk wordt, in een mógelijke, moderne èn acceptabele verbeelding? Het lijkt me niet uitgesloten.

Bij het gedicht voor Susanne ziet men, in de eerste interpretatie, pas in de twéède versie een modern wereldbeeld, of een dat een contaminatie van oude en nieuwe visies inhoudt, verschijnen. En wel als resultaat van het variëren van regels die iets zeggen omtrent de macht van poëzie. In de laatste versie staat dit in verband met Arbele's poëzie: opdat zij ze in het licht geeft. De eerste versie was ontstaan naar aanleiding van één gedicht, waarin Hooft ‘zon’ genoemd was. Beperkte zich de aanleiding tot het gedicht van 1625 wat zijn kosmografia betreft tot die beeldspraak? Bevatte Arbele's

poëzie blijken van haar hierboven veronderstelde ‘astronomische interesse’? Als men beide vragen bevestigend mag beantwoorden, dan ligt in haar belangstelling mogelijk de reden van verdergaander verwerking van moderne kosmografie in de versie ons bekend uit 1636. Bij het opteren voor de tweede interpretatie wijst de variant erop dat Hooft wist wat ‘materieel’ gezien het *Primum Mobile* was. De reden voor de wijziging van zijn tekst moet dan gelegen hebben in de wens de beeldspraak van de aanvankelijke lóden vlerken te elimineren en niet in de behoefte aan (moderniserende) bijstelling van het opgeroepen wereldbeeld terwille van Arbele.

Hoe een en ander ook wezen moge, mij wil het voorkomen dat de twee besproken fragmenten tegen de achtergrond van de in maar enkele lijnen geschetste ontwikkelingen op het gebied van de wereld-verbeeldingen in de zestiende eeuw, iets onthullen van wat er in 's dichters geest aanwezig was omtrent de kennis van die kosmografieën. Wat precies, valt moeilijk te zeggen. Immers, dergelijke beelden van de kosmos worden in een gedicht opgenomen: slaagt zulk een gedicht tot in onderdelen, dan zijn ze er oganisch in versmolten; zo niet, dan is er van meer of minder integratie sprake; in alle gevallen van onderschikking aan de doelstellingen van het gedicht; en die zijn in beide - bij Hooft in alle gevallen - niet die van een leerdicht.

Mijn speurtocht naar aanleiding van deze twee passages in Hoofts lyriek ben ik begonnen in de hoop Hoofts beeld van de kosmos te zien te krijgen. Aan het eind van het verslag ervan citeer ik de volgende opmerking, die met de substitutie van de erin vermelde auteursnaam door die van Hooft, U, desgewenst, en mij troost kan bieden: ‘Een exact inzicht te krijgen van [lees: in] Hoofts wereldbeeld zal, denk ik, onmogelijk zijn omdat hij ook in deze zaken op verschillende niveaux in verschillende patronen kan hebben gedacht’ [53].

oktober 1982

Adres van de auteur:
Achterberghof 3
9752 HE Haren (Gr.)

Bibliografie

AgW I P.C. Hooft, *Alle de gedrukte werken 1611-1738*. Onder redactie van W. Hellinga en P. Tuynman. Dl.1. Amsterdam 1972.
P.C. Hoofts Gedichten. Met opheldernde aanteekeningen van Mr. W. Bilderdijk. 3 dln. Leiden 1823.
L.-St. I Gedichten van P.C. Hooft. Volledige uitgave door F.A. Stoett. Tweede geheel herziene, opnieuw bewerkte en vermeerderde druk van de uitgave van P. Leendertz Wz. Eerste Deel. Amsterdam 1899.
v.d. Heijden Profijtelijk vermaak. Moraliteit en Satire uit de 16e en 17e eeuw. Spectrum der Nederlandse Letterkunde. Ed. M.C.A. van der Heijden. Dl. 10 Utrecht enz. (1968[1]). Hierin P.C. Hooft, *Emblemata amatoria*, p. 39-79.
Briefw. De Briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft. Ed. H.W. van Tricht. 3 dln. Culemborg 1976-1979.
Leven H.W. van Tricht, *Het leven van P.C. Hooft*. 's-Gravenhage 1980.
Crombie A.C. Crombie, *Augustine to Galileo*. Vol. I. Science in the Middle Ages. 5th to 13th centuries. Vol. II. Science in the later Middle Ages and early Modern Times. 13th to 17th centuries. Reprinted in one volume. London 1979 (1952[1]).
Dagh-werck F.L. Zwaan, *Dagh-werck van Constantijn Huygens*. Assen 1973.
Debus A.G. Debus, *Man and Nature in the Renaissance*. Cambridge enz. (1978). Cambridge History of Science (2).

Dijksterhuis E.J. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam (1950). Wetenschappelijk-wijsgerige bibliotheek III.
Flammarion De Wonderen des Hemels. Flammarion's *Astronomie Populaire* voor Nederland bewerkt door B.C. Goudsmit. Zutphen z.j.
Groot 1940 H. Groot, *Geheimen van ruimte en tijd*. De natuurwetenschappelijke evolutie. Amsterdam (1947, 1940[1]).
Groot 1947 H. Groot, *Kosmologische theorieën*, voorheen en thans. Den Haag 1947. Cultuur-historische monografieën 7.
Hellinga-Tuynman W. Hellinga en P. Tuynman, 'Svsanne vn iovr. Hooft en Huygens' *Otia*' in: *European Context*, Studies (…) Weevers. Cambridge 1971, p. 81-119.
Heninger 1965 S.K. Heninger Jr, 'Pythagorean Cosmology and the Triumph of Heliocentrism', in: *Le Soleil*, p. 33-53 (zie infra).
Heninger 1977 S.K. Heninger Jr, *The Cosmographical Glass*. Renaissance Diagrams of the Universe. San Marino (Calif.) 1977.
Highet G. Highet, *The Classical Tradition*. Greek and Roman Influences on Western Literature. Oxford 1967 (1949[1]). Oxford Paperbacks 141.
Le Soleil Le Soleil à la Renaissance. Sciences et mythes. Colloque international tenu en avril 1963 (…) Bruxelles enz. 1965. Travaux de l'Institut pour l'Etude de la Renaissance et de l'Humanisme.
Lewis 1960 C.S. Lewis, *Studies in Words*. Cambridge 1960.
Lewis 1966 C.S. Lewis, *Studies in Medieval and Renaissance Literature*. Ed W. Hooper. Cambridge 1966.
Lewis 1967 C.S. Lewis, *The Discarded Image*. An introduction to medieval and renaissance literature. Cambridge 1967.
Lovejoy A.O. Lovejoy, *The Great Chain of Being*. A Study of the History of an Idea New York 1960 (1936[1]) Harper Torchbooks 1009.
Miedema Karel van Mander. *Den Grondt der edel vry schilder-const*. Ed. H. Miedema. Dl. II. Utrecht 1973.
Smit W.A.P. Smit, *Hooft en DIA*. Een onderzoek naar Hooft's verzen-bouquet van 1608-1609 voor DIA, (…). Amsterdam 1968.
Strengholt L. Strengholt, 'Interpretatieproblemen in de poëzie van Hooft (II)', in: *TNTL* 96 (1980) p. 19-30.
Veenstra F. Veenstra, 'Twee Venussen en twee Amores', in: *Ton Cram-nummer* (van) *Spektator* (jaargang 1, 1971-1972, juni/nr. 7-8) p. 464-472.
Weerwerk Weerwerk. Opstellen aangeboden aan professor dr. Garmt Stuiveling (…) Assen 1973. (p. 187-200: F. Veenstra, 'Harmonieënleer in de Renaissance').
Wildiers N. Max Wildiers, *Wereldbeeld en teologie*. Van de middeleeuwen tot vandaag. Antwerpen enz. (1977[2], 1972[1]).

Eindnoten:

1 Verschenen in 1611; cfr. *AgW* I, 1-144; de navolgende citaten in de eerste alinea vindt men daar op pag. 3-4.

2 Ik ga hier uit van het eenvoudigste beeld. Er zijn varianten - waarbij tussen het *Primum Mobile* en de sfeer der vaste sterren nog een *caelum diaphanum* of *cristallinum* is gedacht. Dan telt men 10 sferen (exclusief die der elementen), anders 9. Cfr. *Heninger* 1977, afb. op pag. 72, resp. 38 (= *Crombie*, dl. I, afb. 1 t.o.p. 130).
3 *AgW* I, p. 5.
4 Bilderdijk, Leendertz (-Stoett), Van der Heijden.
5 *Van der Heijden*, p. 45.
6 *Leven*, p. 227.
7 Gedateerd 23 januari 1627; in *Worp*, II, p. 170-174.
8 Gedateerd 29 maart 1670; in *Worp*, VII, p. 303.
9 *Briefw*. I, br. 3, 14; II, br. 877, 884; III, br. 1052.
10 *Dagh-werck* (geschreven 1628-1638) vss. 1126-7; p. 118 (en p. 238).
11 *Lovejoy*, p. 80.
12 *Groot* 1947, p. 84: 'Deze opvatting dat de planeten in hun baan bestuurd en geleid werden door bepaalde intelligenties, hield stand tot in het begin van de zeventiende eeuw. Nog Kepler schrijft dat hij aanvankelijk overtuigd was van [J.C.] Scaliger's theorie der planeetgeesten en er pas op later leeftijd toegekomen was deze theorie als onhoudbaar te verwerpen'. Zie ook het Keplercitaat op p. 106 aldaar. Cfr. *Crombie*, dl. II, p. 198, en *Dijksterhuis*, p. 343.
13 In zijn literatuuropgaven figureert Annelies Maier's *Die Mechanisierung des Weltbildes* uit 1938. Toevoeging bij correctie drukproef nov. '84: zie thans K. van Berkel, *Isaac Beeckman* (*1588-1637*) *en de mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam 1983, p. 302 noot 17.
14 Simpelweg kan dat al blijken uit de volgende vergelijking van aantallen pagina's waarop namen van beroemdheden als Copernicus, Newton, Brahe, Kepler, Galileï en Descartes genoemd worden bij resp. *Lovejoy* en *Crombie*; dat zijn resp. 1/53; 0/52; 2/13; 5/45; 3/meer dan 100; 0/62. Vergelijk daarmee de resp. aantallen betreffende Digges, Fludd, Bruno en Campanella: 1/3; 3/6; 9/7; 1/1.
15 Zie noot 11 bij pag. 5.
16 Ook Galileï houdt zich - in zijn *Dialogo*(…)*dove ne i congressi di quattro giornate si discorre sopra i due Massimi Sistemi del Mondo, Tolemaico e Copernicano* etc. (1632) - aan een dergelijke begrensde kosmos. *Lovejoy*, p. 117 merkt daarbij (zonder bewijsvoering) op, dat Galileï 'in his actual belief' tot Bruno's ideeën over een onbegrensd heelal neigde.
17 Cfr. Marjorie Hope Nicolson, *The Breaking of the Circle*. New York 1949.
18 *Heninger* 1977 biedt deze laatste te kust en te keur.
19 *Lovejoy*, p. 102; *Wildiers*, p. 158.
20 Voor die geschiedenis binnen het rooms-katholieke theologisch denken zie men *Wildiers*.
21 *Lovejoy*, p. 109 e.v.
22 *Heninger* 1977, p. 50, *Debus*, p. 88.
23 *Lovejoy*, p. 117.
24 *Highet*, p. 189.
25 *Leven*, p. 42.
26 Beide in *Smit*, hfdst. 2, p. 27-40.
27 *AgW* I, p. 115-116.
28 Aristoteles ziet de Onbewogen Beweger de achtste sfeer (die der vaste sterren) bewegen ως ερωμενον (als bemind): de beweging is gevolg van de liefde die de materie (ether) van de achtste sfeer Hem toedraagt, van de begeerte naar volmaaktheid die Hij in haar opwekt (*Dijksterhuis* p. 38). Mijns inziens toch iets anders dan men bij Hooft lijkt te lezen.
29 *Flammarion*, p. 573 noemt er exact 2478.
30 *Smit*, hfdst. 2.
31 Voor wat volgt zie aldaar p. 248-258.
32 Voor Bruno wordt met betrekking tot mondo dit expliciet bevestigd door P.-H. Michel, in 'Le Soleil, le temps et l'espace, intuitions cosmologiques et images poétiques de Giordano Bruno', in *Le Soleil*, p. 397-414, i.h.b. p. 406, waar hij attendeert op 't door de Italiaan gemaakte onderscheid tussen mondo ('un système' met een 'étoile' als centrum) en universo ('l'ensemble des mondes innombrables').
33 *Ed. pr.* 1621.
34 De eerste druk uit 1576 werd gevolgd door een reeks van tenminste zes herdrukken tot 1605; aldus *Heninger* 1965, p. 44.
35 Schuilnaam van Pier Angelo Manzolli, auteur van *Zodiacus Vitae* (1534-7), een merkwaardig latijns astrologisch leerdicht. Cfr. *Lovejoy, Crombie*. Evt. ook A. Koyré *From the Closed World to Infinity* (1958) en F. Yates, *Giordano Bruno* (1969).
36 *aarde*: *L.-St.* I p. 1, 2, 3, 7, 21, 24, 27 (mondo), 34, 41, 41 (monde), 45, 50, 56, 63, 70, 72, 73; *mensen/mensheid*: *L.-St.* I, p. 7, 15, 29, 32, 34; *kosmos*: *L.-St.* I, p. 12.
37 Die traditie gaat zeker terug tot Plato, *Staat* VI, 508a-b. Er in staan o.m. Ronsard's *l'oeil du monde* (in een citaat dat G. Gadoffre geeft in zijn voordracht 'Ronsard et le thème solaire' (p. 510) in *Le Soleil*, p. 501-518) en Van Manders *sweerelts oogh* in *Kerck der Deucht* (vs. 267) cfr.

ed. Miedema-Spies, Amsterdam 1973[1] (A iii v) en p. 68) twee mij toevallig onder ogen gekomen plaatsen.

38 *L.-St.* I, 226-231; zie evenwel *Hellinga-Tuynman*, p. 110, n. 75.
39 *L.-St.* I, 226.
40 *Veenstra*, p. 468-9; *Strengholt*, p. 30 en noot 23 aldaar, de verwijzing naar *Hellinga-Tuynman*, n. 74.
41 *L.-St.* I, p. 235-6.
42 *L.-St.* I, p. 245-6.
43 P. 242-4.
44 *L.-St.* I, p. 376-8 in de niet geannoteerde Aanteekeningen.
45 Deze passus is slechts volledig begrijpelijk voor wie in 't oog houdt het aristotelische onderscheid tussen de *element*aire 'aardse' (= ondermaanse) en de *ether*ische ruimte, waarin de objecten uit verschillende stof bestaan. Clorinde nu kan zijn 'stof' gelijk maken aan die van de etherische lichamen. Zo wordt hij hemels en 'eeuwig'.
46 Het bekendst, wellicht, uit Cicero's 'Somnium Scipionis'. Over de harmonie, met name bij Hooft, in *Achilles en Polyxena*, 2e rei, zie men Veenstra, in *Weerwerk*, p. 187-200.
47 D1.3, p. 263, annotatie bij dl. 2, p. 164.
48 Waarschijnlijk: zie beneden, pag. 26.
49 *Heninger* 1977, p. 50, fig. 38 (= *Debus*, p. 88; bij deze, op pag. 90, nog een soortgelijke latere, véél later gepublicéérde, afbeelding, naar Gilbert (1540-1603)).
50 Op 7 maart 1618 getuigt 'De Welcoom van Ida Queeckels Hoofden (…)' van gebruik van het heliocentrische beeld: 'Craftighe Zon om wien de wereld drejt'. Cfr. *L.-St.* I, p. 153.
51 Geciteerd naar *Groot* 1940, p. 64.
52 *Smit*, p. 32.
53 *Miedema*, p. 572.

J.M. van der Horst

Verkenning van onpersoonlijke constructies

Het middelnederlands heeft constructies als

- *den apostelen wonderde des*,

waarin *den apostelen* een datief is, en *des* een genitief. De grammatika's spreken van een ‘onpersoonlijke’ constructie, een naam die hierop gebaseerd is, dat er geen subjekt aan te pas komt. De persoon die de gewaarwording ondergaat, staat in de datief, de zaak (of de persoon) die de oorzaak of aanleiding der gewaarwording is, staat in de genitief. Het moderne nederlands kent zo'n constructie niet meer. Vandaar dat voor een vertaling naar andere constructies moet omgezien worden:

- ‘de apostelen verwonderden zich daarover’

of

- ‘dat verwonderde de apostelen’.

Deze constructie is niet exclusief middelnederlands, ze komt eveneens voor in allerlei verwante talen, bijvoorbeeld in het oud- en middelengels, in het oud- en middelhoogduits, maar ook in het latijn. Met betrekking tot het middelnederlands is zij hoegenaamd niet onderzocht. Dit in tegenstelling tot andere talen: er bestaat een uitgebreide literatuur over onpersoonlijke constructies.

In dit artikel wil ik proberen allereerst een schets te geven van het gebruik in het middelnederlands (afdeling A). Vervolgens zullen een aantal studies besproken worden die dan weliswaar niet het mnl. tot objekt hebben, maar dezelfde constructie in zo verwante talen dat het meeste ervan ook voor het mnl. geldt, of zou moeten gelden (Lightfoot, Jespersen, Wahlén, McCawley). Een kritische bespreking, aangevuld met eigen observaties in het mnl., voert tot een gemotiveerde afwijzing van sommige gangbare opvattingen, en levert bouwstenen op voor een eigen benadering. (afdeling B). De derde afdeling is gewijd aan mijn eigen analyse van de onpersoon-

lijke constructie en aan een verklaring voor het verdwijnen ervan (afdeling C).*

Niet alles wat onpersoonlijk genoemd wordt in de literatuur is van dezelfde aard. De term ‘onpersoonlijk’ wordt ook gebruikt voor andere constructies dan de hier bedoelde. Minstens acht andere heb ik met deze term benoemd gezien. Ik ga niet proberen aan deze terminologische verwarring een eind te maken. Evenmin wil ik voor ‘mijn’ constructie het alleenrecht op de term ‘onpersoonlijk’ opeisen. Zoveel is zeker, dat ook zij traditioneel onpersoonlijk genoemd wordt. De term moge voor kritiek vatbaar zijn, wegens haar vaagheid of op inhoudelijke gronden, welomschreven verdient ze als de gangbare term toch de voorkeur boven nieuw te vormen termen. Verder volsta ik hier met het pretentieloos noemen van constructies die ook onpersoonlijk heten maar in dit artikel niet aan de orde komen:

1. latijns *tonat*, *fulgurat*, vrijwel altijd zonder subjekt, maar een enkele maal met toegevoegd *Iuppiter* o.i.d.;
2. *er werd gedanst*;
3. *daar valt niet tegen te vechten*;
4. *het sneeuwt*, *het regent*, met grammatikaal onderwerp, ‘loos’ onderwerp, *het* verwijst niet;
5. *het spijt mij* gevolgd door een bijzijn of infinitiefgroep, bv.: *dat ik niet eerder kon komen*, waar *het* traditioneel wordt opgevat als voorlopig onderwerp voor de subjektszin;
6. mnl. *die daad schaamt hem*, met ‘tegen de verwachting in’ niet de persoon maar de zaak als subjekt (zie: Stoett 1923, par. 240 passim);
7. spaans *se fusiló a los prisioneros a la madrugada* (zie: Garcia 1975, 12);
8. duits *es ritten drei Reiter zum Tore hinaus* (zie: Brandenstein 1928 passim).

* De derde afdeling van dit artikel zal verschijnen in afl. 2 van deze jaargang. RED.

Liever spreek ik van onpersoonlijke *constructies* of van onpersoonlijk *gebruik* dan van onpersoonlijk *werkwoorden*, omdat vrijwel alle[1] werkwoorden die in het middelnederlands onpersoonlijk voorkomen, daar tevens voorkomen met subjekt. Het woord *constructie* gebruik ik hier in een niet erg technische betekenis; *zin*, c.q. *bijzijn* zou ook kunnen dienen. Ik wil in ieder geval er niet mee suggereren als zou er zoiets als een onpersoonlijke constructie zijn los van de daarin optredende (werk)woorden.

A. *Schets*

De belangrijkste werkwoorden die in het mnl. onpersoonlijk gebruikt worden, zijn:

bedenken	gruwen	varen (‘vrezen’)
behagen	herdenken	verdrieten
behoeven	hongeren	verdunken
berouwen	jameren	vereisen
dorsten	langhen	verenen
dromen	lusten	vergeten
eisen (‘ijzen’)	ontbreken	verlanghen
ghebreken	ontfermen	vernooyen
ghedenken	roeken	veronwerden
ghelusten	tornen	vervreemden
ghenoegen	twiën	verwonderen
grisen	twivelen	walgen
gruwelen	vaken	wanhagen
		wonderen.

Hierbij sluiten zich combinaties aan als *hem wart des te doene*, *hem is des te moede*, *mi es nieuwe*, etc...Qua betekenis liggen ze in dezelfde sfeer: gewaarwordingen, gevoelens, overwegingen.

Daarnaast zijn er nogal wat zinnen waarbij men kan aarzelen. Ik zal enige voorbeelden noemen, maar er verder niet op in gaan. Ook al moeten we hier sommige zeker eveneens onpersoonlijk noemen, ze wijken in betekenis en/of syntaktische kenmerken op verschillende punten af van de werkwoorden uit bovenstaande lijst. Voor begrip van ‘de’ onpersoonlijke constructie is analyse van de duidelijke

gevallen waarschijnlijk vruchtbaarder dan het streven ook de marge met zijn vele idiosyncrasieën in kaart te brengen.

- den borgemeester behoort wesen een besorghende man (Stoett 1923, 125);
- mi es cleine beholpen met...('ik heb weinig aan...') (Stoett 1923, 171);
- also was reynaerde ghesciet (Hogenhout 1980, 35);
- nu naket enen groten stride (Karel & Elegast vs. 1322).

Bij de werkwoorden uit bovenstaande lijst zijn in onpersoonlijk gebruik één of twee NC's betrokken. Is er slechts één NC, dan heeft die de dativus of accusativus, verwijzende naar de persoon die de gewaarwording ondergaat (a). Zijn er twee NC's bij betrokken, dan is een daarvan de zojuist genoemde, en de andere heeft de genitivus (of maakt deel uit van een voorzetselgroep), verwijzende naar de zaak of de persoon die de oorzaak of aanleiding der gewaarwording is (b) (c).

(a) (met alleen een dativus)

(1) laet u berouwen![2]
(2) soe hi meer drinct, soe hem meer dorst;
(3) dien nacht dromede haer onsochter, dant noit gheenre vrouwen dede;
(4) soe selen wi salich sijn ende ons sal ghenoeghen;
(5) doe jammerde hem vele saen;
(6) Echites, dien jonghen here ontfarmde daer hijt toesach;
(7) ne roke di, ganc...ende doe dat ic di seide;
(8) doe verwonderde den luden ende bespotten hem;
(9) doe begonste hem wanhaghen;
(10) hare wonderde so sere, dat soe cume behilt den sin;

(b) (met dativus en genitivus)

(1) *dies words* mach ons wel behagen
(2) hem berieu *der mesdaet*
(3) *waters* gebrac hem
(4) *des coninx* ghedochte hare cleene ('zij dacht weinig aan de k.')

(5) doe ict hoorde, so jamerde mi *sijns*
(6) hem begonste *slapens* lusten
(7) teerst dat hine heeft versien, ontfarmde hem *sijns kints*
(8) dien *der eren Gods* niet en roect () hi es hoverdich
(9) mi en twifel*s* niet
(10) *dies* verwonderde den priester sere

(c) (met dativus en voorzetselgroep)

(1) du biste mijn wtvercoren soen, mi hevet *in di* behaget
(2) hem gedochte *van der dulheit () die Lanceloet wilde hebben bestaen*
(3) den bosen mach*er* wel *off* grisen
(4) mi gruwelt *voor den swaren last*
(5) doe jammerde hem *om Melioere*
(6) daerna wort si soo moede van lopen, dat haer *na nuwer spise* luste
(7) laet u ontfermen *over my*
(8) en roeke u niet *van desen*
(9) *daer* en twifele u niet *an*
(10) die mare ghinc thans voor den coninc, dien sere verwonderde *van dese dinck*

De ‘zaak’, de tweede betrokken constituent, kan ook de vorm hebben van een bijzin (d) of van een infinitiefgroep (e). Zo'n infinitiefgroep behelst dan vrijwel altijd een zg. lange infinitief, een infinitief met *te.* Ik laat hier in het midden of infinitieven met *te* in het middelnederlands onderscheiden moeten worden van voorzetselgroepen.

(d) (met dativus en bijzin)

(1) hi sach al omme, ende hem bedochte, *welcken wech hi riden mochte*
(2) daer naer berau hem *dat hijt liet*
(3) omdat hy die bose Vriesen ontsach, ende hem altoos gruwelde () *dat zy dien eedt onlange houden zouden*
(4) soo gruwelt hem *dat hi levet*

(5) als Reinout dit hoorde, jammerde hem *dat hij dat goet wederseide*
(6) (daer) luste tween ghesellen, *dat si vroech op wouden staen*
(7) hem ne rochte *in wat plaghen si de ghene mochten brenghen bi wien si...*
(8) stelt my penitencie (), my en ruect *hoe strenghe sy is*
(9) mi twifelt *of ghi sijt soo goet*
(10) die ghere ghenaden en hoopt, hem en roect *wat doode hi beloopt.*

(e) (met dativus en *te* + infinitiefgroep)

(1) bedi segghic u te voren, dat u behoevet *te houdene mate*
(2) niemene en smaect noch ghelust *Gode ere te doene* dan den oetmoedegen
(3) dij gruwelde *te gaen*
(4) mi lanct *te wetene wat sal gescien bi deser vrucht*
(5) mi langet harde sere *te rustene in onsen Here*
(6) doene luste hem langher niet *Bruun te stekene no te slane*
(7) ic hadde () schoner dochtren sevene, dien wel luste *te levene*
(8) doe begonstem in sijn herte lusten *te makene een huus ons Heren*
(9) weet wel dat mi ne roec ('ik geen lust heb') *die sacrificie te bescrivene*

Men zou nog de (gecursiveerde) bijzinnen van d en de (gecursiveerde) infinitiefgroepen van e kunnen opvatten als subjekten. Inderdaad is hier ruimte voor twee interpretaties; beneden zal ik daar verder op ingaan. Evenwel kùnnen genitieven of voorzetselgroepen in deze constructie bijzinnen en infinitiefgroepen in hun paradigma hebben, hetgeen overtuigend blijkt uit gevallen waarin een voorlopige, pronominale genitief, c.q. vz.-objekt, aanwezig is. Zoals bekend van werkwoorden met een zg. genitief-objekt, kan daar een pronominaal voorlopig genitief-objekt optreden wanneer het objekt een bijzin (of infinitiefgroep) is (vdHorst 1981, 65). Ik interpreteer dat alsvolgt. De objektszin kan geen naamvalskenmerk dragen; om de objektrelatie toch formeel kenbaar te maken, kan dan een prono-

minaal voorlopig objekt toegevoegd worden, als drager van de genitief-uitgang en zodoende als formeel blijk van de genitief-objektsrelatie. Welnu, bij het onpersoonlijk gebruik van werkwoorden uit de lijst komt eveneens zo'n voorlopig pronominaal genitief-objekt of een voorlopig pronominaal voorzetselobjekt voor. (f).

(f)

(1) mi bedinket *daer af* wel, *dattie sake recht also gevel*
(2) Lieve kint, *dies* gedincket mi, *dat drie coninghe omme di quamen van verren di sien*
(3) Hoer gruwelde *daer* wat *voor*, *dat sie die luyde niet verstaen en solde*
(4) my lanct*er na te hoorne*, *wat dinge dat bedieden mochte*
(5) niemen en langhe *daerna*, *dat troomsche rike te nieute ga*
(6) op enen tijt luste hem *das*, *dat hi van huus woude tiden*
(7) mine roekets *watter of was gheboren*
(8) mi twifelt *daer ane* sekerlike, *oft lantshere comt in hemelrike*
(9) coninc () wien twifelt *des*, *ghine moghet doen dat ghi ghebiet over mi*
(10) hem sal sere verwonderen (‘benieuwen’) *van dien*, *wat ic daer mede menen mach.*

Al deze werkwoorden (misschien *vaken* uitgezonderd) komen in het mnl. ook voor mèt subjekt (in de nominativus). Meestal is dat dan de persoon die de gewaarwording ondergaat; soms is het de oorzaak of aanleiding der gewaarwording; soms bestaan beide mogelijkheden. (Zie verder beneden).

Het finiete werkwoord heeft in onpersoonlijke constructies de vorm van de 3e persoon enkelvoud, ongeacht of de betrokken NC's enkelvoudig of meervoudig zijn, ongeacht of de persoon die de gewaarwording ondergaat 1e, 2e of 3e persoon is.

- al *dies* ons gelusten mach
- mi gruwelt *voor den swaren last*

Dit zal hoogstwaarschijnlijk in de geest van de volgende citaten opgevat moeten worden:

Givon (1976, 167):

> ‘it has been universally observed that the least marked verb form in conjugations tends to be the *third person singular.*’;

Wackernagel (1920, 113):

> ‘dass die III. Sing. nicht oder schlechtweg auf eine bestimmte genannte Person hinweist, sondern die unpersönlichste Form des Ausdrucks ist. Eigentlich könnte man sagen: die III. Sing. steht, wo die erste und zweite nicht am Platze ist.’.

Naar aanleiding van de oude Sanskriet-grammatici, die in hun paradigmata de ‘derde’ persoon bovenaan plaatsten, zegt Wackernagel (1920, 106): ‘Sie stellen die III. Person voran, weil sie begrifflich die allgemeinste ist.’.

Onnodig te zeggen, dat bij onpersoonlijk gebruik van deze werkwoorden wèl verschillende ‘tijden’ mogelijk zijn en ook gebruik van hulpwerkwoorden.

- ons en rouct *wie u gaet ane*
- hem ne rochte *in wat plaghen si de ghene mochten brenghen bi wien si...*
- mi lanct *na di*
- ons heeft sere ghelanct *na u*

Het materiaal waarop ik dit baseer, is in de eerste plaats het corpus citaten in de betreffende lemmata van het *MNW*; verder aangevuld met voorbeelden uit de bekende handboeken, met voorbeelden die ik uit eigen lektuur noteerde en uit wat het *Corpus van Middelnederlandse Teksten* (reeks I) te bieden heeft.[3]

Lang niet altijd is met zekerheid vast te stellen, of een werkwoord uit de genoemde groep in een concreet geval onpersoonlijk gebruikt is of niet.

a) De NC in de datief (of acc.), de persoon aanduidende die de gewaarwording ondergaat, behoudt in het mnl., indien pronominaal, vaker en langer zijn kenmerk van casus obliquus dan als het een zelfstandig naamwoord (-groep) is. In het laatste geval is vaak (en bij pronomina sòms) de nominatief formeel niet te onderscheiden van de datief of de accusatief.

(1) die vrowen die ten torren lagen, begonste *des strijts* qualijc behagen.

De onderstreepte constituent kan qua vorm zowel nominatief als accusatief zijn. Blijkens de enkelvoudsvorm *begonste* moet men hier vermoedelijk wel voor accusatief kiezen.

(2) God () gheluste *des* () *dat hi maecte creaturen*

De vorm *God* kan zowel nominatief als datief of accusatief zijn. Vandaar dat (2) onbeslisbaar is: *Ghelusten* komt zowel met nominatieven als met datieven voor.

(3) die Floretten saghen beven, mochte jammeren *vander sake*

Opnieuw: van de constituent *Die Fl. saghen beven* is de naamval niet vast te stellen.

b) Waar het mogelijke maar niet verplichte voorlopig genitief-objekt ontbreekt, kan de bijzin of infinitiefgroep ook wel als subjekt geïnterpreteerd worden. In ieder geval kan dat bij die werkwoorden die blijkens andere citaten een nominale groep of pronomen, de 'zaak' aanduidende, als subjekt hebben. Het behoeft m.i. niet tegen het subjektskarakter te pleiten dat zulke bijzinnen meestal ná het werkwoord komen. Noodzakelijke extrapositities van bijzinnen zijn in het middelnederlands net als in het moderne nederlands geen onbekend verschijnsel.

Het is mogelijk in

(4) hem sal so seere berouwen ende leet sijn () dat hi so lettel pinen heeft ghedaen

het stuk *dat hi so lettel pinen heeft ghedaen* op te vatten als paradigmagenoot van genitieven, op grond van zinnen als:

- daerna berau hem *siere weldaet.*

Maar het is eveneens mogelijk de genoemde bijzin op te vatten als subjektszin, op grond van zinnen als

- u berouwen u mesdade
- dat berou hem harde sere

waarin *u mesdade* en *dat* ongetwijfeld grammatikaal onderwerp zijn.

Evenzo is onbeslisbaar de status van *dat ic u sal moeten doden* in

(5) mi jammert, dat ic u sal moeten doden.

Want enerzijds zijn er zinnen als

- doe ict hoerde, so jamerde mi *sijns*

en anderzijds

- mi jammerde sijn karmen ende truren.

In het eerste geval is *sijns* onbetwijfelbaar een genitief, in het tweede is *sijn karmen ende truren* nominatief. Sluit *dat ic u sal moeten doden* zich bij het eerste of bij het tweede aan?

Een laatste voorbeeld:

(6) hem ontfarmde dat men ontliven die kinder soude mettien wiven.

Opnieuw kan hier de bijzin opgevat worden als paradigmagenoot van een genitief, of als grammatikaal subjekt, krachtens zinnen als

- teerst dat hine heeft versien, ontfarmde hem *sijns kints*
- mi ontfarmt dese man

Het is duidelijk dat hier de omstandigheden gunstig zijn voor eventuele herinterpretaties.

Bij wijze van intermezzo iets over een andere groep werkwoorden: die welke verwijzen naar weersgesteldheden (*regenen*, *sneeuwen*, *vriezen*, enz.). In veel literatuur worden ook zij tot de onpersoonlijke werkwoorden gerekend. Interessant is de vaststelling dat zij in het middelnederlands bijna altijd mèt een (loos) onderwerp optreden. Hierom, en omdat loze onderwerpen bij de genoemde verba niet voorkomen, en omdat de weerwerkwoorden in verband met hun betekenis geen tweede betrokken NC bij zich kunnen hebben, mogen we ze als een geheel aparte groep beschouwen. In het vervolg van dit artikel komen ze niet meer aan de orde. Ze verdienen hier alleen vermelding omdat ze ons leren hoezeer het gebruik van tenminste een pronominaal subjekt in de periode van het middelnederlands reeds algemeen was.

Enige voorbeelden zijn: *blixemen, dauwen, donderen, haghelen, lichten, miswederen, regenen, sneeuwen, vriesen, wayen.*

Van de hier genoemde, vermeldt het *MNW* alleen bij *regenen* en *vriesen* voorbeelden zonder subjekt, temidden van een ruime meerderheid mèt subjekt (*het, 't*).

Een twijfelgeval is *vriesen.* Met dit werkwoord zijn constructies mogelijk als *Peteren vroes* (*P.* is datief; ‘P. had het koud’). Het verwijst hier niet naar een weersgesteldheid, en is vergelijkbaar met de hier besproken verba.

B. *Literatuur*

Visies op de aard van onpersoonlijke constructies hangen nauw samen met hoe de geschiedenis ervan wordt opgevat. Synchronie en diachronie, zo al te scheiden, zijn in de grammatikale literatuur over dit onderwerp sterk verweven.

Ik begin met de tamelijk recente studie van Lightfoot (1977). Vervolgens komen aan de orde Jespersen (1909), Brandenstein (1928), Wackernagel (1920), Wahlén (1925) en McCawley (1976).

Lightfoot (1979, 389) vatte een oudere mening, die van O. Jespersen, alsvolgt samen: ‘Jespersen gave three reasons for the development of impersonal to personal verbs: the greater interest taken in persons than in things, the formal identity of nominative and oblique cases of nouns, and the impossibility of distinguishing the cases in certain constructions.’.

Het verschil tussen nummer twee en nummer drie ontgaat me. Hoe dit ook zij, Lightfoot vervolgt dan met: ‘In Lightfoot 1977 I have given quite a different account of this change.’.

In Lightfoot 1977, blz. 201 e.v., knoopt Lightfoot zijn beschouwing vast aan een reeks voorbeelden van Jespersen:

> (a) Þam cynge licodon peran
> (b) the king liceden peares
> (c) the king liked pears
> (d) he liked pears.
> In (a) *peran* is unambiguously the subject and the verb is therefore in the plural. In (b) the dative marker has disappeared from the first NP, but the verb retains its plural ending. The levelling of nominal inflexions gave rise to an identity of form for subject and object NP's, so that after the levelling of the third person singular and plural endings (c) could be analysed syntactically in two ways: as an SVO structure or as OVS. Thus the loss of inflexions on nouns and verbs made (c) structurally ambiguous and, therefore, permitted a reanalysis. If one assumes the transparency principle, the establishment of SVO as the canonical (i.e. initial phrase marker) word order then forced the reanalysis. If a language-learner was confronted with the sentence *the king liked the pears*, there would be a tendency to analyse it as SVO; this

> would conform to the canonical patterns of the language, or to put it in terms of transformational-generative grammar, would involve the simplest transformational derivation.'.

Verschillen met Jespersen zijn, dat Lightfoot niet spreekt over 'the greater interest taken in persons than in things', en dat Lightfoot erbij betrekt: 'the establishment of SVO as the canonical word order'.

De beschouwing van Lightfoot roept verschillende vragen op. Allereerst stel ik vast dat hier, evenals bij Jespersen, een ongelukkig voorbeeld gekozen is: *lician* is namelijk niet onpersoonlijk gebruikt in voorbeeldzin (a); het heeft er een subjekt (*peran*) waarmee het werkwoord keurig congrueert (uitgang 3e persoon pluralis). Lightfoot ziet dat ook ('*peran* is unambiguously the subject and the verb is therefore in the plural'). Toch heet dit voorbeeld, blijkens zijn andere citaten, representatief voor de ontwikkeling bij 'echte' onpersoonlijke constructies. De zinnen a t/m d demonstreren mijns inziens niet hoe een onpersoonlijke constructie verandert in een persoonlijke constructie, maar hoe een oorspronkelijk subjekt tot objekt en een oorspronkelijk objekt tot subjekt wordt, waarbij de werkwoordsbetekenis 180 graden draait.

Vervolgens is de bedoelde ontwikkeling (o.i.v. SVO-drang en deflexie wordt de eerste NC geherinterpreteerd als subjekt, de tweede als objekt) alleen maar aannemelijk als *peran*, het oorspronkelijke subjekt, *steeds na het werkwoord stond.* Immers, stond het even vaak vóór het werkwoord, d.i. was *peran licodon þam cynge* even frequent, dan was er geen grond voor herinterpretatie. Mij is niets bekend van een strakke volgorde in de fase voorafgaande aan de SVO-fase, waarbij subjekten steeds ná het werkwoord kwamen.

Er valt meer op te merken bij deze theorie, maar ik wil nu eerst ingaan op de hier aangeroerde kwestie.

Laten we i.p.v. Lightfoot's voorbeeld (a) een beter voorbeeld nemen. Ik kies een middelnederlands voorbeeld, maar geheel parallelle middelengelse vindt men bij Visser (1970, 20-35) te kust en te keur.

- Gode ontfarmede der claghen

('God kreeg medelijden met het klagen', 'het klagen wekte mede-

lijden bij God'). Het is nu inderdaad mogelijk dat bij SVO-drang en deflexie *Gode/God* subjekt wordt en *de claghe* objekt. Maar dan ondergaat *ontfarmen* niet zo'n betekenisverandering van 180 graden als Lightfoot bij *lician* aanneemt. En wat belangrijker is: het zal alleen gebeuren als *Gode* meestal vóór het werkwoord optrad en *der claghen* meestal ná het werkwoord. Algemener gezegd: een verklaring in de geest van Lightfoot kan juist zijn mits de datief meestal vóór, en de genitief meestal achter het werkwoord stond. Anders gezegd: mits de persoon die de gewaarwording ondergaat meestal vóór het werkwoord genoemd wordt, en de zaak (of de persoon) die aanleiding of oorzaak der gewaarwording is, na het werkwoord komt. Lightfoot zegt er niets over. Daardoor ontbreekt een vitale stap in zijn redenering. Maar het *zou* best zo kunnen zijn. En àls het waar is, dan zal vermoedelijk het datief-zijn, het aanduiding-zijn-van-eenpersoon, daarmee te maken hebben. En dan zijn we toch weer terug bij Jespersen, die in deze kwestie een grote rol toedacht aan 'the greater interest taken in persons than in things'.

Lightfoot stuit nog op een probleem: de weerstand tegen herinterpretatie die geboden wordt door pronomina. Pronomina behouden het formele onderscheid tussen casus rectus en casus obliquus. Het is duidelijk dat de herinterpretatie van constructies met gedeflecteerde *nomina* ernstig geremd kan worden door het voorkomen van geheel parallelle constructies met niet-gedeflecteerde *pronomina.* Terecht neemt Lightfoot dit probleem hoogst serieus. Zijn oplossing bevredigt echter allerminst: 'the pre-verbal NP is analysed (? wordt door de taalgebruiker ervaren) as a subject, despite the objective case marking' (Lightfoot 1977, 204-205). Deze opmerkelijke stelling wordt gebouwd op drie verschijnselen:

a) zinnen van het type *me think we shal be strong enough*, waarin het werkwoord *think* lijkt te congrueren met *me* (*think* ≠ 3e persoon). Deze zinnen zijn niet alleen heel schaars, blijkens Lightfoot's voetnoot op blz. 203 kunnen ze ook anders geïnterpreteerd worden (Butler: *think* is 3e persoon conjunctief);

b) zinnen van het type *for certes*, *lord*, *so wel us liketh yow.*

Weliswaar heeft het werkwoord *liketh* de uitgang van 3e persoon enkelvoud, maar nu brengt Lightfoot de aanwezigheid van *twee* pro-

nomina (*us, yow*) in casus obliquus in het geding. Inderdaad een bijzonder, zij het weer schaars voorkomend geval. Lightfoot: '*us* [is] to be construed as subject, despite [its] objective form and the third person ending on the verb. There appears to be no other likely analysis' (blz. 203). Nota bene, dit heet 'most plausible, particularly in the light of (a)'. Niet alleen moet hier de lamme ondersteuning geven aan de blinde, in het licht van (a) wordt verschijnsel (b) alleen maar raadselachtiger (waarom heeft *liketh* dan geen uitgang voor 1e persoon meervoud?);

c) zinnen van het type *hym happened to be hurte with any arow and was bown to dye*: samentrekking tussen een onpersoonlijke constructie met de betrokken persoon in de datief (*hym*) en een niet-onpersoonlijke constructie zonder subjekt (*was bown to dye*). Hieruit volgt echter niet, dat het datief-pronomen subjekt is bij *was bown to dye.* Overeenkomstige zinnen worden in het middelnederlands aangetroffen en in vdHorst (1981a, 96 en 103, type u) heb ik daarvoor een veel eenvoudiger analyse voorgesteld.

Kortom, twee van de drie bedoelde verschijnselen zijn erg schaars; het eerste kan, het tweede moet waarschijnlijk en het derde moet zeker heel anders geïnterpreteerd worden. Tezamen beslist onvoldoende voor de oplossing: 'the pre-verbal NP is analysed as a subject, despite the objective case marking'.

Lightfoot memoreert niet het verschijnsel dat soms subjekten accusatief-vorm hebben. In het mnl. is dat veelal bij nominale, juist niet bij pronominale subjekten wel eens het geval; en dan juist postverbaal, minder vaak pre-verbaal. (vdHorst 1981b, 21 en 65-66).

Hoe dit verder ook zij, zeer terecht heeft Lightfoot het probleem benadrukt van de weerstand tegen herinterpretatie geboden door pronomina. Het probleem is evenwel naar mijn mening onopgelost gebleven.

Voordat ik mijn laatste aantekening bij Lightfoot's visie maak, wil ik nu eerst weer deze kwestie nader beschouwen.

Hoe zwaar weegt, kwantitatief bezien, het probleem van de weerstand tegen herinterpretatie die geboden wordt door pronomina? Zijn de betrokken NC's vaak pronominaal of niet? Van der Gaaf (1904, 142) zegt in dit verband:

> ‘The declinable pronouns formed a minority, i.e. they were used less frequently than nouns and uninflected pronouns, and had in the end to conform to the prevailing practice, and to adopt the nominative form in connection with the verbs in question.’.[45]

Ik betwijfel dit ernstig. Het geldt in ieder geval niet voor het middelnederlands. Telling van 229 citaten uit het *MNW* met zowel een datief als een genitief leverde het volgende resultaat op:

	pronominaal	**nominaal**
genitief	150	79
datief	179	50

Is er geen sprake van een genitief, maar van een bijzin, een infinitiefgroep of een voorzetselgroep, dan is het overwicht bij de datief van pronomina boven nomina nog sterker:

	pronominaal	**nominaal**
datief	276	53

Een zo hoog percentage pronominale datieven (resp. 78% en 84%) maakt Lightfoot's herinterpretatie-theorie onwaarschijnlijk.

De weergave van Lightfoot is tenslotte nog in andere opzichten onbevredigend. De toestand is minder transparant dan dat een simpele toepassing van de voorbeelden a t/m d (zie blz. 44) mogelijk is.

In de eerste plaats moet worden vastgesteld, dat de veertig onpersoonlijke werkwoorden allemaal (op *vaken* na?) tevens met een nominatief, met een grammatikaal subjekt voorkomen. Soms is dat de persoon die de gewaarwording ondergaat, soms de zaak die aanleiding of oorzaak der gewaarwording is. Dat het hier niet om iets specifiek middelnederlands' gaat, moge blijken uit de volgende twee citaten. Van der Gaaf (1904, 1) (voor het engels): ‘Most of them, however, can also have other subjects than *it*; they can be used as *personal* verbs.’. Lockwood (1968, 171) (voor het duits); ‘Beside *mich dürstet*, *mich hungert* there have occurred since OHG times alternative idioms in which the accusative case of the (original) impersonal construction appears as the subject: *ich dürste*, *ich hungere*.’.

Voorts moet vastgesteld worden, dat van die veertig werkwoor-

den er negentien op drie manieren gebruikt worden: I onpersoonlijk, II met de ‘persoon’ als subjekt, III met de ‘zaak’ als subjekt.

I + II	**I + II + III**	**I + III**
behagen	*bedenken*	*ghebreken*
dorsten	*behoeven*	*gruwelen*
eisen	*berouwen*	*ontbreken*
ghelusten	*dromen*	*verdunken*
grisen	*ghedenken*	
herdenken	*ghenoegen*	
hongeren	*gruwen*	
langhen	*jameren*	
twivelen	*lusten*	
verdrieten	*ontfermen*	
vereisen	*roeken*	
verenen	*tornen*	
vergeten	*twiën*	
verlanghen	*varen*	
vervreemden	*vernooyen*	
walgen	*veronwerden*	
	verwonderen	
	wanhagen	
	wonderen	

Tenslotte moet worden vermeld, dat van deze veertig werkwoorden er zeventien zijn die blijkens het *MNW* ook nog reflexief voorkomen:

> *bedenken*, *behagen*, *ghebreken*, *ghedenken*, *ghenoegen*, *ontfermen*, *tornen*, *twiën*, *vereisen*, *verenen*, *vergeten*, *vernooyen*, *veronwerden*, *vervreemden*, *verwonderen*, *wanhagen*, *wonderen.*

Hieruit blijkt op z'n minst, dat bij deflexie zowel de ‘persoon’ als de ‘zaak’ in principe serieuze kandidaten zijn voor de subjektsrol. Bij meer dan de helft komt ook de ‘zaak’ in subjektsrol voor, en dan vaak vóór het werkwoord staande. Van een eenvoudige herinterpretatie

$$NC_{dat.} + ww. + NC_{gen.} \rightarrow deflexie \rightarrow NC_{subj.} + ww. + NC_{objekt}$$

kan geen sprake zijn geweest.

En de kwestie van het opmerkelijk grote aantal reflexiva vergt ook een verklaring.

Wie naar aanleiding van Lightfoot's uitspraken eens gaat kijken wat Jespersen gezegd heeft, vindt:

a) dat Lightfoot's verwijzing (Lightfoot 1979, 389) niet klopt.

In zijn *A modern English grammar on historical principles* III (1927) heeft Jespersen wel een paragraaf gewijd aan de onpersoonlijke constructie, we vinden er de voorbeeldzinnen a t/m d die Lightfoot overnam, maar niet Jespersens verklaring/beschrijving van de overgang van onpersoonlijk naar persoonlijk. Wel is er een verwijzing naar Jespersen (1909): *Progress in language.* In 1927 zegt Jespersen, dat hij in 1909 beoogde 'to give a psychological analysis of the motives for the shifting'.

b) dat Jespersen wat anders, en meer, zegt dan Lightfoot's samenvatting doet denken.

> 'A great many verbs which in Old English were impersonal have become personal in Modern English, and one of the causes which most contributed to this change was certainly word-order. The dative, indicating the person concerned, was generally placed immediately before the verb' (1909, 216-217).

Jespersen geeft een verklaring voor die plaatsing:

> 'the reason of this position was undoubtedly the greater interest felt for the person, which caused the word indicating him to take a prominent place in the sentence as well as in the consciousness of the speaker. And so this "psychological subject", as it has been termed, eventually became the grammatical subject as well' (1909, 217).

Jespersen betrekt er de plaatsing van de persoon-aanduidende datief bij: onmiddellijk vóór het werkwoord. Dit ontbreekt bij Lightfoot, tot schade van diens redenering. Anderzijds blijft bij Jespersen de overgang van 'psychological subject' naar 'grammatical subject' wat in de schaduw. Lightfoot is hier, met zijn SVO-drang, duidelijker.

Jespersen betrekt er natuurlijk, wat Lightfoot dan ook noemde, het formeel samenvallen van nominatief en datief/accusatief bij

(219 e.v.). In beider voorstelling speelt het niet meer kunnen onderscheiden van subjekt en objekt op basis van de woordvorm, een grote rol.

Bovendien wijst Jespersen op de omstandigheid dat in het oudengels deze werkwoorden ook wel mèt subjekt (nominatief) geconstrueerd worden. De concurrentie van het persoonlijke gebruik ziet hij als een begunstigende factor voor het verdwijnen van het onpersoonlijk gebruik. (217). Lightfoot schenkt hier geen aandacht aan. Het probleem van de remmende werking van nietgedeflecteerde pronomina wordt door Jespersen niet genoemd.

De woorden ‘quite a different account’ van Lightfoot (1979, 389) zijn dus sterk overdreven. Beider exposé moet op een vitaal punt met iets van de ander aangevuld worden; dat van Lightfoot met de preverbale plaats van de datief, dat van Jespersen met Lightfoot's SVO-regel.

Ondertussen laat ook Jespersens uiteenzetting nog veel ruimte voor kritiek. In de eerste plaats zijn zijn meeste voorbeelden weer weinig gelukkig gekozen. Er zijn er veel bij die helemaal niet ‘onpersoonlijk’ zijn, in welke betekenis van dat woord dan ook. Ik noem slechts:

- al that hir list and lyketh (*that* is nominatief)
- and maye do what him lust (*what* is nominatief)
- this motion likes me well (*this motion* is nominatief).

Vervolgens: de wel onpersoonlijke voorbeelden bevatten doorgaans een bijzin of infinitiefgroep ter aanduiding van de aanleiding of oorzaak van de gewaarwording. Hierdoor blijft de tweede betrokken NC, de genitief, helaas buiten beschouwing. Zozeer, dat men zich even gaat afvragen òf de oud- en middelengelse impersonalia naast hun mnl. pendanten wel eveneens ‘tweeplaatsige’ predikaten waren. Maar blijkens het citaat van de ongepubliceerde Butler bij Lightfoot (1977, 203), en blijkens vooral Visser (1970, 20-33) komt de engelse constructie in dit opzicht wel degelijk geheel overeen met de mnl. constructie.

Tenslotte: héέft Jespersen nu inderdaad gezorgd voor ‘a psychological analysis of the motives for the shifting’? (Jespersen 1927, 208), heeft hij geanalyseerd ‘the psychological agencies at work in

the transition (Jespersen 1909, 218)? Volgens mij niet. Hij biedt een psychologische verklaring voor de preverbale plaats van de betrokken datief (‘the greater interest felt for the person, which caused the word indicating him to take a prominent place in the sentence as well as in the consciousness of the speaker’), maar dat impliceert niet dat een datief zonder datief-uitgang, een datief die qua woordvorm niet te onderscheiden valt van een nominatief, dan ook automatisch subjekt wordt en het werkwoord gaat ‘regeren’, d.w.z. ‘zorgt voor’ congruentie in persoon en getal.

Had Jespersen gelijk, toen hij zei dat de datief meestal vóór het werkwoord stond? Nog voordat we gaan tellen, valt hierover al wel iets te zeggen. Het is niet onwaarschijnlijk dat de genitief-NC, beter gezegd: de ‘zaak’, vaker nà het werkwoord kwam dan de datief-NC, de ‘persoon’. Immers, de datief wordt vrijwel altijd ‘gevuld’ met een nominale groep of een pronomen; de genitief daarentegen, beter gezegd: de ‘zaak’, heel dikwijls met een bijzin of een infinitief-groep. Ook in het mnl. stonden ingebedde zinnen en infinitief-groepen zeer vaak achteraan (De Meersman 1980, 97 noot 6)). Het feit dat de aanleiding of oorzaak van gewaarwordingen vaak niet een ‘ding’ of ‘persoon’ is maar een ‘gebeurtenis’ of ‘stand van zaken’, en dat gebeurtenissen en standen van zaken meestal met (bij)zinnen of infinitief-groepen genoemd worden, welke naar hun aard achteraan in de zin staan, dit kan er de oorzaak van zijn dat bij de impersonalia de betrokken persoon veel vaker vóór het werkwoord stond dan de betrokken ‘zaak’.

Jespersen's uitspraak is dus op voorhand niet onwaarschijnlijk, ook al hebben we nog niets gezegd over ‘the greater interest taken in persons than in things’. Hoe staat het nu met de frequentieverhouding tussen voor- en achter-het-ww-staan als beide betrokken constituenten nominaal of pronominaal zijn? Gaat daarbij Jespersen's uitspraak nog steeds op?

Het *MNW* moge in vele opzichten tekortschieten, voor een eerste verkenning kan het heel goed dienen. Het blijkt dan dat van 83 relevante gevallen de uitkomst alsvolgt is:

(1)	datief ww genitief	50
(2)	genitief ww datief	33

Weliswaar staat de datief vaker vóór het werkwoord dan de genitief, maar onmogelijk is de omgekeerde volgorde geenszins. Ik heb de indruk dat de volgorde genitief ww datief gemarkeerd is ten opzichte van datief ww genitief, voorkomend onder bijzondere omstandigheden. Een voorbeeld van zo'n bijzondere omstandigheid lijkt me de situatie waarin de 'zaak' genoemd wordt door een bijzin, waarnaar met een 'herhalend genitief-objekt' verwezen wordt:

- want dat die werelt mint ende soect, *des* en lust hem niet
- waer ic varen sal daer naer, *dies* heeft mi ooc vergheten

Hoe dit ook zij, het is stellig onjuist te beweren dat de datief altijd of bijna altijd voorafgaat aan het werkwoord.

Terwijl dit al de visie van Jespersen en Lightfoot verzwakt, vinden we nog meer ondermijnend materiaal als we tevens tellen hoe vaak géén van beide voor het werkwoord staat, d.i. hoe vaak de preverbale plaats wordt ingenomen door een ander zinsdeel dan de betrokken genitief of datief (geteld in hetzelfde 'traject')

(3)	Y	ww	{ datief genitief	36
(3)	Y	ww	{ genitief datief	

Onderscheiden naar resp. datief - genitief en genitief - datief:

(4)	Y ww datief genitief	23
(5)	Y ww genitief datief	13

(4)-daerna berau hem *siere weldaet*

(5)-van hem soud*s* mi meest verneyen
-sere wondret*s* Pharaone

Dit betekent, dat in 119 relevante gevallen de datief in *minder dan 50*% (50 keer in 119 zinnen) aan het werkwoord voorafgaat.

In bijzinnen ligt de kwestie iets ingewikkelder. Ik heb buiten de telling gelaten die bijzinnen waarvan het betrekkelijk voornaamwoord de betrokken datief of genitief is. In die gevallen wordt de eerste plaats van datief of genitief namelijk beheerst door andere

factoren (nl. de noodzakelijk eerste plaats van het relativum). De uitkomst is dan alsvolgt:

(6)	vgw./datief genitief ww (.)	32
(7)	vgw./genitief datief ww (.)	21

(6)	dat hem danne *mijns* verdochte
	doe hem *des* verlangde sere
	dat u *des tijds* te min vernoie
	alsem *sijns* verdochte
(7)	so dat*s* sinen vrienden verdochte
	om dat*s* u vernoyen mochte
	dat*s* den concinc minen here berou
	dat*s* hem beruwet

Ook hier blijkt de genitief zeer wel vooraf te kunnen gaan aan de datief, ook al is de volgorde datief - genitief frequenter en ziet het er naar uit dat zij de ongemarkeerde is. De genitief kan aan de datief voorafgaan indien hij een onbeklemtoond pronomen is.

Het feit dat de datief, wanneer de tweede participant in de genitief staat, in meer dan 50% der gevallen postverbaal is, kan samenhangen met de bevinding, dat de datief overwegend pronominaal is. Pronomina vertonen een tendens enclitisch achter het werkwoord op te treden. Beide gegevens evenwel, de meer dan 50% postverbale plaatsing en het overwegend pronominale karakter van deze datieven, maken de theorie van Jespersen/Lightfoot minder waarschijnlijk. Wanneer de tweede participant niet een genitief is maar een voorzetselgroep, bijzin of infinitiefgroep, kan de datief misschien iets vaker preverbaal zijn.

Brandenstein (1928) handelt over een soort (Duitse) zinnen dat buiten mijn definitie van onpersoonlijk valt, namelijk met *es*:

- es regnet
- es ist schade, dass du nicht gekommen bist
- es ritten drei Reiter zum Tore hinaus.

Of deze zinnen werkelijk gelijk te stellen zijn, laat ik in het midden. Zoveel is zeker, dat het Duitse *es* soms correspondeert met ndl. *het*,

soms met *er.* Nadat Brandenstein zich sterk heeft afgezet (m.i. ten onrechte) tegen linguisten die aan *es* een eigen waarde of betekenis willen toekennen, tegen wat hij noemt: een atomistische benadering, zegt hij: 'Vielmehr soll die Frage lauten: Welchen Gedanken drückt der Satz als G a n z e s aus?' (Brandenstein 1928, 9). Volgens mij kan men het een doen zonder het andere te laten. Hoe dit ook zij, wat Brandenstein vervolgens van dit soort zinnen zegt, zou ook kunnen gelden voor impersonalia zònder loos of voorlopig subjekt. In zulke zinnen 'bleibt der Gedanke an das tätige Subjekt v ö l l i g weg. Dieser Vorgang, dieses Ereignis a l l e i n ist dasjenige, was ausgesagt wird, und zwar wird nur behauptet, dass es i s t (existiert). Es wird eben dieser Vorgang konstatiert.' (blz. 9). 'Die echten Impersonalien fallen psychologisch unter diejenigen Sätze, die Urteile ausdrücken und im besonderen meist in jene Untergruppe, die E x i s t e n z i a l u r t e i l e kundgeben' (blz. 19). 'Das Hauptaugenmerk ist bei *es hungert mich* auf den psychologischen V o r g a n g , auf das innere Erlebnis gerichtet, während bei *ich hungere* eigentlich mitgeteilt wird, *ich habe das innere Erlebnis des Hungers*' (blz. 20).

Wackernagel (1920, 113-119) benadert onpersoonlijke constructies vanuit de 3e persoon enkelvoud van het werkwoord. Ik herhaal nog eens het citaat:

> '...dass die III. Sing. nicht oder schlechtweg auf eine bestimmte genannte Person hinweist, sondern die unpersönlichste Form des Ausdrucks ist. Eigentlich könnte man sagen: die III. Sing. steht, wo die erste und zweite nicht am Platze ist.'. (113).

Wackernagel onderscheidt drie types in het Grieks en het Latijn: de weerwerkwoorden (*pluit*, *fulgurat*, *vesperascit*, etc.), die welke 'ein Gefühl ausdrücken oder zur Bezeichnung von Gedanken dienen' (blz. 117) (*pudet*, *miseret*, etc.) en die welke 'eine Notwendigkeit, eine Pflicht, ein Können, ein Geschehen oder Sein im allgemeinen ausdrücken' (blz. 118) (*oportet*, *licet*; *opus est*, *necesse est*, etc.). Van alle drie types geldt, dat zij ook in het oudste Grieks en het oudste Latijn wel persoonlijk gebruikt worden. (*caelum pluit*, *Jupiter fulgurat*, *vesperascente caelo*, etc.); ('...findet sich Bezeichnung des die Emp-

findung Hegenden als Subjekt schon im alten Latein' (blz.117)); ('Noch im Attischen geht neben dem impersonellen der personelle Gebrauch her' (blz. 118)).

Verder merkt Wackernagel op: 'Daneben können diese Verba auch so gebraucht werden, dass das, was Lust oder Unlust erregt, als Subjekt gegeben wird' (blz. 117).

En tenslotte: 'Aber auch da haben wir keine Gründe, den impersonellen Gebrauch als später zu fassen, vielmehr muss man sagen, dass bei allen Verben, die irgend eine Art von Gefühl oder Denken bezeichnen, in allen Sprachen die doppelte Form des Ausdrucks beliebt ist. Je nachdem die eine oder andere Auffassung überwiegt, haben wir persönlichen oder unpersönlichen Gebrauch.'.

Van Jespersen en Lightfoot kan men zeggen, dat zij hun aandacht concentreren op *de datief.* Het is bij hen de datief die vóór het werkwoord staat, de datief die deflexie ondergaat, de datief die geherinterpreteerd wordt als nominatief, tot subjekt. Brandenstein, anti-atomistisch, zegt behartigenswaardige dingen over de onpersoonlijke *zin als geheel.* Een derde benadering vonden we bij Wackernagel: het gebruik, de waarde/betekenis van *de 3e persoon enkelvoud van het werkwoord.*

Wahlén (1925) behoort evenmin tot degenen die de onpersoonlijke constructie beschouwen als ouder dan de persoonlijke. De helft van zijn studie is gewijd aan een 'Genetic survey'. Wahlén gaat echter niet in op de oorsprong van de onpersoonlijke constructie, maar op de herkomst van onpersoonlijk gebruikte werkwoorden. De vraag of de onpersoonlijke constructie al dan niet reeds in het Proto-IE. voorkwam, wordt zo bij Wahlén identiek met de vraag of bepaalde werkwoorden die in later tijd onpersoonlijk voorkwamen, reeds in het Proto-IE bestonden.

> 'In several instances it will appear probable, from reasons to be given in the following, that the origin of an individual OE. Impersonale is to be assigned to Parent Aryan times, possibly to an epoch still further back in the development of language. Such is the case, without doubt, of at least some of the so-called meteorological impersonal expres-

> sions, representing hereditary modes of construction and, in not a few instances, most likely belonging to very ancient, pre-historic periods of the growth of human speech.
> Other Impersonalia occurring in OE. are evidently of later date, some being probably Teutonic creations and common to all or many of the Teutonic dialects, while others are not met with outside the W. Germanic linguistic group, and others yet again had their origin in OE., the latter being analogical formations from extant OE. impersonal expressions, or else formed on literary Latin musters' (Wahlén 1925, 142).

Wahlén's methode is dan: bekijk per (onpersoonlijk) werkwoord of het een pendant heeft in andere germaanse c.q. niet-germaanse IE. talen. In het laatste geval concludeert hij tot: IE.-erfenis.

> (n.a.v. OE. *hit snīwð*) 'This impersonal expression is a representative of Impersonalia having equivalents in the non-Teutonic as well as in the Teutonic languages, all of which derive ultimately from the identical IE. root **sni*(*n*)*g*^{u}(*h*)-. Consequently, we may safely infer that the OE. Impersonale is the descendent of a very early formation, extant already in the hypothetical Parent Aryan language.' (Wahlén 1925, 145).

De vraag rijst: waarom wordt de geschiedenis van de onpersoonlijke constructie getraceerd per werkwoord, terwijl zoiets niet gedaan wordt voor de persoonlijke constructie, voor passieve zinnen, voor congruentie tussen subjekt en finiete werkwoord? Het antwoord moet wel zijn: omdat de onpersoonlijke constructie hier beschouwd wordt als voortvloeiende uit een syntaktisch kenmerk, een hebbelijkheid, van individuele werkwoorden. Dit geloof in de buitenissigheid moet dermate groot zijn geweest, dat het voerde tot een evidente fout in de redenering. Als op grond van de vergelijkende taalwetenschap aannemelijk gemaakt kan worden dat een bepaald werkwoord reeds in het Proto-IE. bestond, betekent dat immers nog volstrekt niet dat het daar en toen eveneens onpersoonlijk gebruikt werd. Zo'n conclusie kan alleen getrokken worden door wie 'onpersoonlijkheid' beschouwt als onvervreemdbaar kenmerk van een werkwoord. Dit standpunt is onbewezen, het is ook onwaarschijnlijk. In de eerste plaats weten we dat in de oudste overgelever-

de teksten dezelfde werkwoorden die onpersoonlijk gebruikt worden, ook persoonlijk met nominatief voorkomen. In de tweede plaats gaat het idee van individuele hebbelijkheid voorbij aan het feit dat de werkwoorden die onpersoonlijk gebruikt kunnen worden, semantische overeenkomst vertonen. Op voorhand is het tegenovergestelde waarschijnlijker: de onpersoonlijke constructie allerminst 'afwijkend' en daardoor een aparte 'verklaring' vergende, maar iets heel normaals, voortvloeiende uit de lexicale betekenis, het voorhanden zijn van een naamvalssysteem en nauwkeurige werkwoordsuitgangen. Dit laat overigens wel de mogelijkheid open, dat de onpersoonlijke constructie in haar nadagen, kort voor haar verdwijnen, afwijkend was. Maar dat is wat anders dan stellen dat zij dat altijd geweest is, dat de onpersoonlijke constructie als zodanig buitenissig is.

Een interessante stap vooruit bij het onderzoek van de onpersoonlijke constructie betekent de studie van Noriko McCawley (1976). Zij verwerpt de theorie van Jespersen en Lightfoot, en richt de aandacht op de semantiek van de betrokken werkwoorden.

Haar argumenten tegen Lightfoot zijn evenwel ten dele onjuist. In de eerste plaats schrijft zij:

> 'this quite popular confusion/reinterpretation theory has an inherent dilemma: why did the "object" of the impersonal verb keep standing before the verb, even after the general trend of the language had clearly become so strongly for the "object" to be after the verb and the "subject" before the verb? Mind you, it kept standing before the verb for 250 years after the transition had started!' (McCawley 1976, 192).

Inderdaad vooronderstelt de theorie van Jespersen/Lightfoot dat die datief meestal vóór het werkwoord stond. Maar McCawley vergist zich, dat dit bij voorbaat onwaarschijnlijk is. Het had namelijk gekund dat de onpersoonlijke constructie zich 250 jaar onttrok aan de regel dat objekten doorgaans ná het werkwoord staan, en wel door het simpele feit dat de plaats vóór het werkwoord niet door een subjekt wordt gevuld. Ook McCawley laat, tot haar schade, de tweede participant weer buiten beschouwing. Gegeven de *af*wezig-

heid van een subjekt, en de *aan*wezigheid van enerzijds een datief en anderzijds een genitief, voorzetselgroep of bijzin, had het best gekund dat die datief 250 jaar lang meestal vóór het werkwoord stond. Immers, de tweede participant, de 'zaak', zal heel vaak postverbaal zijn, en de eerste participant, de 'persoon' in de datief, maakt bij ontstentenis van een subjekt de meeste kans topic te zijn en zodoende preverbaal op te treden. Nee, onwaarschijnlijk is de preverbale plaats voor de datief in deze constructies niet. Alleen telling leert ons dat het niet waar is en dat de datief in meer dan 50% der gevallen postverbaal is.

McCawley's tweede bezwaar tegen de opvatting van Lightfoot is:

> 'If indeed what was working was the purely mechanical force resulting from the structural pattern of SVO alone, why didn't English utilize the grammatical *it* which was already available since late OE and tolerate the "it hungers me" pattern rather than changing into "I hunger/I am hungry"? Notice that "it hungers me" (cf. German: Es hungert mich) perfectly satisfies the SVO requirement.' (McCawley 1976, 192-193.).

Dat het ook anders had gekund, en in andere talen inderdaad anders toeging, betekent niet dat het door Jespersen en Lightfoot geboden beeld onjuist is. Wel, dat hun theorie onvolledig is en niet verklaart waarom de ontwikkeling juist de richting opging die zij gegaan is in plaats van een andere, evenzeer mogelijke, richting. Dit bezwaar is van een andere orde dan haar eerste bezwaar. Het eerste vecht de juistheid aan der voorgestelde verklaring (zij het op m.i. verkeerde gronden), dit tweede bezwaar betreft de onvolledigheid. Niet helemaal ten onrechte, al moet helaas worden opgemerkt dat McCawley's alternatief evenmin aan haar eigen desideratum tegemoet komt.

McCawley's derde bezwaar[6] tegen de theorie van Jespersen/ Lightfoot is, dat deze niet verklaart waarom bepaalde werkwoorden onpersoonlijk geconstrueerd worden. Hun theorie somt werkwoorden op, en impliceert dat het gaat om een 'set of arbitrarily chosen verbs which for some mysterious reason did not take subject and that the young native speaker of OE/ME had to learn these many

verbs, one by one, by rote memory, just like the young learner of English must memorize the conjugations of a large class of irregular verbs.' (McCawley 1976, 193). Dit derde bezwaar deel ik geheel. Aan het tweede kan misschien binnen het kader van een 'autonome syntaxis' tegemoet gekomen worden, de strekking van het derde bezwaar is, dat dat niet kan. Hier is dus ook het methodisch uitgangspunt in het geding. McCawley vraagt zich af (1976, 193): 'what exactly was the raison d'être of this exceptional construction?'; 'what exactly did it mean for a verb x to be "impersonal" in OE/ME?'; 'without an adequate analysis of meaning and use of this "subjectless" construction, it is impossible to analyse adequately why and how it disappeared from English particularly at that time.'. Ook ik geloof dat dit de juiste vragen zijn.

In twee niet gepubliceerde teksten zegt McCawley aangetoond te hebben

> 'that there is a great tendency among many languages of the world to not assign the nominative/ergative case to the human who is "unvolitionally/unself-controllably" involved in the situation' (McCawley 1976, 194).

Naast de onpersoonlijke constructie, zijn ook het passivum en bepaalde reflexieve constructies een 'grammatical device of not assigning nominative/ergative case to the human who is unvolitionally involved in the situation' (McCawley 1976, 197).

Dit is een interessant voorstel voor de bestudering van de aard van de onpersoonlijke constructies. Relevante feiten in dit kader kunnen zijn, dat het middelnederlands een nog maar zwak ontwikkeld passief-systeem heeft, en dat zovele van de betrokken werkwoorden zowel in het mnl. als in het moderne nederlands reflexief optreden (*zich ergeren*, *zich verbazen*, *zich verwonderen*, *zich verheugen*, enz.). Een probleem blijft echter: hoe komt het dat dezelfde werkwoorden die onpersoonlijk gebruikt worden, ook met nominatief (persoon en/of zaak) optreden?

Over de verdwijning van de onpersoonlijke constructie zegt McCawley weinig nieuws: deflexie en groeiende subjektverplichting.

Hoeveel er uit de besproken literatuur over onpersoonlijke constructies ook te leren valt, zij schiet mijns inziens op enkele vitale punten tekort. Ik vat hier enige punten uit het voorgaande samen.

In de eerste plaats is er weinig of geen aandacht geschonken aan de tweede betrokken constituent, de genitief, voorzetselgroep, infinitiefgroep of bijzin, aanduidende de 'zaak' die oorzaak of aanleiding is. Zowel de 'persoon' als de 'zaak' zijn in principe serieuze kandidaten voor de subjektsrol. In het mnl. komen de 'onpersoonlijke' werkwoorden maar al te vaak zowel met de persoon in nominatief als met de zaak in nominatief voor. In de latere geschiedenis van het Nederlands hebben de meeste der voortbestaande werkwoorden weliswaar de persoon als vast subjekt gekregen, maar bij sommige is de wip de andere kant uit doorgeslagen en is de zaak het vaste subjekt geworden (bv. *verdrieten*, *ontbreken*, *berouwen*).

In de tweede plaats wordt m.i. ten onrechte vaak als vanzelfsprekend aangenomen, dat de onpersoonlijke constructie bij de bedoelde werkwoorden ouder is dan de persoonlijke. Meer nog, dat de onpersoonlijke zich ontwikkeld heeft tot, veranderd is in, de persoonlijke. (Zie bv. Lightfoot (1977) en Jespersen (1909) en (1927) ('the original construction') (1909, 218)). Toch zijn daaromtrent al heel lang ook wel andere geluiden te horen (bv. bij Miklosich (1883) en Wackernagel (1920)). Vast staat, dat in het oudste engels en het oudste duits de werkwoorden waarbij onpersoonlijke constructies voorkomen, ook wel persoonlijk worden gebruikt. Als in periode 1 constructie A en constructie B bestaan, en later, in periode 2 alleen nog maar constructie B, valt daaruit te concluderen dat A de oudste is? Het antwoord is uiteraard: nee. Wat pleit voor de oorspronkelijkheid van A? Het subjektloze karakter? Ik vermoed dat de veronderstelde oorspronkelijkheid in feite gebaseerd is op de volgende, heel zwakke redenering: in een vroegere fase van onze talen was er geen subjekt-verplichting, thans wèl; A heeft geen subjekt, B wèl; dus: B is de vernieuwing op A. De fout van deze redenering is hierin gelegen, dat A niet van B verschilt doordat de eerste geen en de tweede wel een subjekt heeft, maar doordat bij A de plaatsen bij het predikaat op een *andere* wijze gevuld worden dan bij B. Het is niet

zo dat de onpersoonlijke constructies die hier aan de orde zijn, een onderwerp ontberen dat toegevoegd zou kunnen worden. Nee, de onpersoonlijke constructie met datief en genitief is ‘compleet’, daar is geen ruimte meer voor ook nog eens een nominatief.

De ontwikkeling	A → A + B → B
is niet uitgesloten, maar	
	B → A + B → B
en	A + B → A + B → B

zijn m.i. evenzeer het overwegen waard. Het is duidelijk, dat A, de onpersoonlijke constructie zoals hier bedoeld, verdwenen is uit het Nederlands, het Engels en het Duits. Daarover bestaat geen verschil van mening. Of A zich ontwikkeld heeft (via herinterpretatie of anderszins) tot B, dat is iets wat minder duidelijk is. A kan ook verdwenen zijn zonder zich tot iets anders ontwikkeld te hebben, onder gelijktijdige uitbreiding van het gebruik van de reeds bestaande B.

Ten derde: andere auteurs, de onpersoonlijke constructie beschouwende als een syntaktische hebbelijkheid van enkele opnoembare werkwoorden, willen de oorsprong vinden voor deze buitenissigheid. Het willen vinden van een herkomst wordt vooral ingegeven door hun kijk op de zaak: onpersoonlijke constructie is iets afwijkends, iets raars, iets dat een verklaring vergt. Of zij wel zo buitenissig is, is echter allerminst zeker. Mogelijk was zij dat in haar nadagen. Maar of ze het altijd is geweest? Het tegendeel is waarschijnlijker: de onpersoonlijke constructie als iets heel normaals dat samenhangt met lexicale werkwoordsbetekenis, het voorhanden zijn van een naamvalssysteem en van nauwkeurige werkwoordsuitgangen.

Een ernstig en door geen der hier besproken auteurs (McCawley uitgezonderd) behandeld probleem is het voorkomen van de vele reflexieve constructies bij juist de werkwoorden die ook onpersoonlijk gebruikt kunnen worden.

De theorie van Jespersen/Lightfoot (zoals gezegd in wezen dezelfde), die men wel de klassieke theorie mag noemen, lijkt me onhoudbaar. Ook zij laat de tweede constituent buiten beschouwing, ook zij gaat uit van de onbewezen en onzekere chronologie van

eerst onpersoonlijk en later persoonlijk, zij zegt ons niets over het reflexieve gebruik van deze werkwoorden, maar ernstiger nog zijn de twee volgende kwesties: de datief staat in minder dan 50% der gevallen vóór het werkwoord, en de datief is in een overgrote meerderheid der gevallen pronominaal.

De meest belovende studie is McCawley (1976). Hoewel de argumenten contra Lightfoot soms geen hout snijden, wordt m.i. terecht de aandacht gevestigd op de semantiek van de betrokken werkwoorden en op de rol daarbij van de 'experiencer', de persoon die de gewaarwording ondergaat.

Eindnoten:

1 Voorzover mij bekend, is de enige uitzondering *vaken.* Of is het toeval dat het *MNW* geen citaten heeft als *hi vakede*?
2 Tenzij anders vermeld, zijn citaten ontleend aan het *MNW*, terug te vinden bij het lemma van het werkwoord in kwestie.
3 Raadpleging van het *CMT* leert ons, hoe betrekkelijk schaars deze werkwoorden (in een toch zo omvangrijk corpus) voorkomen. Dan ontzinkt je de moed tot zelf excerperen. Mogelijk gaat reeks II (literaire teksten) van het *CMT* meer materiaal opleveren, maar ik zie nog geen reden om te veronderstellen dat dat het beeld wezenlijk zal veranderen.
4 Van der Gaaf had deze uitspraak nodig voor zijn theorie. Ik krijg niet de indruk dat hij een en ander werkelijk geteld heeft.
5 Butler 1977, 627 zegt: 'that the dative/accusative object NPs are usually pronouns and are usually preverbal', onder verwijzing naar Visser 1970, 20-35. Noch het een, noch het ander wordt daar door Visser beweerd. Overigens is het eerste, althans m.b.t. het mnl., wel juist. Het tweede is in zijn algemeenheid niet waar.
6 Een vierde bezwaar, betrekking hebbende op de grotere frequentie van pronomina van de eerste en tweede persoon in gesproken taal, en hun weerstand tegen de veronderstelde herinterpretatie, een m.i. onjuist bezwaar, zal ik hier kortheidshalve niet bespreken.

Boekbeoordelingen

José Bouman: *Nederlandse gelegenheidsgedichten vóór 1700 in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.* Catalogus van gedrukte gedichten op gedenkwaardige gebeurtenissen in het leven van particuliere personen. Nieuwkoop: De Graaf, 1982. (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica 15). ISBN 90 6004 3820. Prijs: ƒ 95, - (excl. B.T.W.).

Het verrichten van onderzoek en toegankelijkheid van bronnen zijn twee grootheden die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Het eerste kan niet deugdelijk geschieden als het laatste ontbreekt.

Nu laat de toegankelijkheid van onze grote wetenschappelijke bibliotheken op het eerste gezicht niets te wensen over, al dient een gebruiker ervan wel te weten in welke bibliotheek hij binnenstapt. De ene bibliotheek heeft nu eenmaal de ontsluiting van haar bezit anders georganiseerd dan een andere. Een aparte boek- en tijdschriftencatalogus, een afzonderlijke pamflettencatalogus, supplementcatalogi e.d. behoren al snel tot de mogelijkheden.

Naar mijn ervaring liggen de zaken bij handschriftelijk materiaal gecompliceerder. Behalve dat handschriften - om welke reden dan ook - nogal eens verborgen blijven zitten in boeken en dus alleen bij toeval boven water komen,[1] moet de onderzoeker die méér wil dan brieven van en/of aan persoon x, vaak moeizaam verder speuren. Hij bevindt zich bij voortduring in een vicieuze cirkel: hij zoekt iets, maar kan het niet vinden, omdat hij niet bij voorbaat weet wat er is en/of hoe iets gecatalogiseerd is.[2]

De toegankelijkheid van onze bibliotheken blijft echter het meest problematisch voorzover het ‘verborgen’ collecties betreft, die in het verleden noch in de boek-/tijdschriften- noch in de handschriftencatalogus zijn opgenomen. Het is aan de ene kant steeds weer verheugend om van het bestaan van dergelijke collecties op de hoogte te raken, maar aan de andere kant blijft het bedroevend dat dit via omwegen (een noot in een publikatie, een mondelinge mede-

deling, een hulpvaardige bibliotheekmedewerker) moet gebeuren. Sprekend in dit verband acht ik bijv. de dankbetuiging van Frans A. Janssen aan bibliotheekmedewerkers van de UB Amsterdam ‘die mij hielpen bij het gebruik van de Tetterode Collectie’ (Zie zijn fotomechanische herdruk van het drukkershandboek van P.M. van Cleef. Amsterdam, 1974, p. V*).

Bijzonder intrigerend zijn bijv. ook de ‘Leidse’ boekjes no. V 203 - V 208 in de UB Leiden en 11301-11314 in de KB Den Haag onder het trefwoord ‘Verzameling’. Hoeveel onbekend materiaal zou er nog verborgen gaan achter de ‘Verzameling van brieven (!), programma's, voordrachten, liederen, stukken uit dagbladen, toegangskaarten, enz. betrekking hebbende op de Nederl. Taal- en Letterkundige Congressen, gehouden van 1860-75, gedrukt en in H[and] S[chrift] (!). Een band’? Wat gaat er schuil achter een ‘Verzameling Nieuwjaarsverzen van de Rederijkerskamer onder de zinspreuk Trouw moet Blijken te Haarlem. Haarlem 1695-1913. 5 portefeuilles’?[3]

Nu kan het grondig bestuderen van een door de bibliotheek uitgegeven *Gids voor de bezoeker* een eerste hulpmiddel zijn om achter het bestaan van dit soort ‘verborgen’ collecties te komen. De naïviteit van deze raad moge groot zijn, maar op welke wijze had men anders kunnen weten, dat de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage ‘een collectie gelegenheidsgedichten (bezit) waarvan slechts een deel in de alfabetische catalogus is opgenomen; voor de rest bevinden zich op de afdeling (= Oude Drukken) verschillende registers in bewerking.’[4]

We mogen verheugd zijn, dat de Koninklijke Bibliotheek haar verhuizing naar haar nieuwe onderkomen heeft aangegrepen om ter gelegenheid van de officiële opening op 28 september 1982 - hoe toepasselijk - de ‘verborgen’ collectie gelegenheidsgedichten meer bekendheid te geven in de vorm van een gedrukte catalogus; en - het mag gezegd worden - de catalogus is voortreffelijk verzorgd, naar vorm en inhoud.

Het werk is in twee uitvoeringen verschenen: als gelegenheidsgeschenk in slappe kaft en als handelseditie, gebonden in fraai blauw linnen. De samenstelster is erin geslaagd een catalogus te presente-

ren die meer biedt dan louter een opsomming van de aanwezige gelegenheidsgedichten en het is te betreuren, dat deze collectie nog maar voor een deel in deze vorm is bewerkt. Ongemerkt hebben we echter al één jaar cadeau gekregen, want anders dan de titel aangeeft zijn ook de gedichten uit 1700 erin opgenomen.

Uitvoerig wordt de geschiedenis van de collectie geschetst: de aankoop (in 1866!!), de omzwervingen binnen de muren van de KB, de bewerkingen die de collectie heeft ondergaan en het incidentele, toevallige gebruik dat ervan werd gemaakt. Een boeiende kijk achter de schermen van een bibliotheek, waarvoor ten aanzien van de behandeling van ‘deze zo verwaarloosde collectie’ (p. XI) het predikaat ‘koninklijk’ nu niet bepaald van toepassing is. De verwerving van 734 gelegenheidsgedichten van de antiquaar en genealoog G. Halwasse heeft in 1972 de uiteindelijke aanzet tot het toegankelijk maken van de 1866-collectie gegeven: beide verzamelingen, tesamen met de enkele uitbreidingen, zijn tot 1701 in elk geval voortreffelijk toegankelijk. Voor de gelegenheidsgedichten na 1700 blijven de gebrekkige systemen in de KB vooralsnog de enige toegang.

In haar inleiding geeft mevr. Bouman, behalve een paragraaf over het genre gelegenheidsgedicht, ook aan wat de KB onder gelegenheidsgedichten verstaat en wat de criteria zijn geweest voor opname in de catalogus. Het is duidelijk een historisch gegroeide definitie. Het betreft uitsluitend gedichten op particuliere personen, aangezien W.P.C. Knuttel in zijn *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, 's-Gravenhage, 1899-1920, (Reprint Utrecht, 1978) de gedichten op vorsten en stadhouders al had opgenomen en sindsdien ‘golden deze aldaar als pamfletten.’ (p. VIII). Wèl opgenomen zijn gedichten op overlijden, ‘steeds opgevat als een gebeurtenis in de privé-sfeer.’ (p. XVIII), van zeehelden en politieke figuren, tenzij de inhoud een polemisch karakter heeft.

Het al of niet reeds door Knuttel opgenomen zijn van bepaalde gedichten blijkt daarmee echter geen doorslaggevend criterium te zijn: de catalogus telt 96 stukken die al eerder in zijn pamflettencatalogus stonden beschreven. Temeer daar er ten opzichte van de

beschrijvingen van Knuttel een duidelijke winst is geboekt, valt het te betreuren, dat het criterium ‘privé-persoon’ de onderzoeker dwingt om naast deze catalogus ook steeds de zo eenzijdig toegankelijke pamflettencatalogus van Knuttel te raadplegen. Men kan zich afvragen of het belangrijker is te weten *door* wie of *voor* wie een gedicht is geschreven.

Een paragraaf over de Wijze van bewerken en de Ordening besluiten de Inleiding. De catalogus zelf bevat 648 beschrijvingen. Behalve een integrale transcriptie van de titelpagina (‘met slechts nu en dan weglating van een irrelevant citaat’) wordt de collatie vermeld: formaat, katernopbouw en aantal bladzijden.[5]

In de annotatie worden aanvullende gegevens vermeld betreffende het aantal bijdragen, het genre (lied, sonnet, tafelspel e.d.), de ondertekening, eventuele toeschrijvingen. Tevens is getracht bij niet of onvolledig gedateerde stukken de datum van de gebeurtenis te achterhalen. Dit laatste mede in verband met de chronologische ordening van de gedichten. Wie evenwel de annotaties doorleest kan constateren, dat de samenstelster niet heeft geschuwd om ook extra gegevens te vermelden, indien een concreet exemplaar daartoe aanleiding geeft. Men treft er opmerkingen aan van druktechnische aard, toeschrijvingen aan drukkers op grond van typografisch materiaal, opmerkingen over graveurs en xylografen, etc.. Op grond van nauwkeurige lezing brengt mevr. Bouman gegevens naar voren t.a.v. toeschrijvingen aan bepaalde auteurs. Een enkel detail in een gedicht van A. Pars (cat. no. 552), waarin terloops wordt gerefereerd aan *Perelkroon* (cat. no. 429; ondertekend: A. Pars) en *Liefdekrullen* levert bij het laatste, anoniem verschenen gedicht (cat. no. 487) de ‘eenvoudige’ vermelding: Blijkens cat. no. 552 is de auteur Adriaan Pars.

De eigenlijke catalogus is toegankelijk gemaakt via een uitstekend personenregister. Hierna volgt een drukkersregister per stad, een register op de aard van de gelegenheid, op taal en tenslotte op de plaats van de gebeurtenis. Tot besluit is een groot aantal illustraties opgenomen, waaronder een specimen van een volledig gelegenheidsgedicht. De toelichtingen hierbij zijn eveneens voorbeeldig en leggen verbanden die vooral uit boek-historisch oogpunt bijzonder waardevol genoemd mogen worden.

Tenslotte enkele kleinigheden: in cat. no. 463 is de auteur Joannes Canioncle als ‘Canonicle’ foutief overgenomen; bovendien dient Vischmarckt als ‘Vischmarkt’ gelezen te worden. De bij no. 581 als auteur genoemde Johan van Dueren ontbreekt in het personenregister. Een ‘onuitgegeven proefschrift Leiden 1975’ blijkt een doctoraalscriptie te zijn. (p. XX).

Met het verschijnen van deze catalogus is een gedeelte van de collectie gelegenheidsgedichten - na 115 jaar - toegankelijk gemaakt. Niet alleen wachten nog ruim 3000 andere gedichten op een even deskundige ontsluiting, maar de reeds beschreven gedichten roepen op hun beurt weer talloze vragen op die op een (definitiever) antwoord wachten. Want wie gaat er schuil achter *Den tijdt leert*, *My lust'er bet af* of *Chi la dura la vince*, en van wie zijn de initialen K.M.F., D.B. en G.K.K.? Hopelijk gaat de KB ook van deze catalogus een handexemplaar bijhouden à la Knuttels catalogus van pamfletten, waarin aanvullingen en oplossingen worden bijgeschreven.[6] Het woord is nu aan biografen, genealogen, boek-, literatuur-, kunst- en andere historici.

B.P.M. DONGELMANS.

A.J. van Essen, *E. Kruisinga. A Chapter in the History of Linguistics in the Netherlands.* Martinus Nijhoff, Leiden 1983, XV en 413 blz.; geïll. Prijs f 55. -

Het omvangrijke boek van Van Essen over leven en werk van Etsko Kruisinga is om meer dan een reden van belang. Het geeft een beeld van de taalwetenschap in Nederland tussen 1870 en 1944 en het besteedt uitvoerig aandacht aan het anglistische en in mindere mate aan het neerlandistische werk van Kruisinga. Van Essen heeft zijn studie grootscheeps opgezet: in het eerste gedeelte van zijn boek beschrijft hij Kruisinga's leven tot 1924, het jaar dat als een cesuur gezien kan worden doordat de periode van leraarschap in Amersfoort dan tot een eind komt en de Haagse periode een aanvang neemt met zijn werkzaamheid aan de School voor Taal- en Letterkunde. Die Haagse jaren zijn onderwerp van het tweede gedeelte van Van Essens werk. In beide delen wordt vrij uitvoerig ingegaan op de historische achtergrond van het leven in Nederland, sociaal, economisch en politiek, een stuk informatie dat vooral voor Engelstalige lezers van belang kan zijn.

Voor neerlandici interessant zijn de hoofdstukken over de studiejaren van Kruisinga aan de Groningse universiteit, bij Bülbring, Sijmons en Van Helten, de passages over Kruisinga's opvattingen aangaande de leraarsopleiding, en speciaal de stukken over *A Grammar of Modern Dutch* en *Het Nederlands van nu.* Curieus is voorts vooral

de geschiedenis van Kruisinga's professoraat, een functie die hem in 1936 werd toegekend door het bestuur van de School voor Taal- en Letterkunde, een vreemde benoeming omdat deze School uiteindelijk geen inrichting voor hoger onderwijs was. Het was een gebeurtenis die nogal wat commotie veroorzaakte, kennelijk niet alleen onder academici die, dunkt me, ook toen al konden weten dat ‘professor’ geen beschermde titel is en dat ook iedere goochelaar of haarwaterverkoper zich met deze titel mag tooien. Er moet ook jaloezie in het spel zijn geweest, maar niet minder een gevoel van gerechtvaardigd zijn bij Kruisinga zelf, die uit Van Essens boek te voorschijn komt als een conflictueus persoon, ongemakkelijk en verbitterd, een vasthoudend en lastig ingezonden-stukkenschrijver, maar ook een strijder voor de waarde van het leraarschap, een onvermoeibaar werker en een origineel en verfrissend taalkundige in het Nederland van de jaren dertig, die bijvoorbeeld aandacht vroeg voor de moeilijkheden van lagere-schoolleerlingen die niet van huis uit standaardtaal spreken, een bekommernis waarmee hij zijn tijd dertig jaar vooruit was.

Het best bekend gebleven bij - oudere - neerlandici is denkelijk *Het Nederlands van nu* uit 1938, dat na de oorlog nog in een door Godthelp bewerkte editie heruitgegeven werd; reden waarom een korte bespreking van Van Essens boek in dit tijdschrift op z'n plaats is. De auteur besteedt er elf bladzijden aan, voornamelijk samenvattend en refererend, wat nog veel mag heten bij de vier bladzijden die *A Grammar of Modern Dutch* toegemeten krijgt. In het totale tekstgedeelte van bijna 300 bladzijden is dat weinig te noemen; het is dan ook duidelijk dat het werk van de anglist centraal staat, en wel terecht. Als neerlandicus is Kruisinga zeker niet zonder betekenis geweest, maar zijn werk op dit gebied is vrijwel zonder weerklank gebleven, zoals Van Essen op blz. 70 en 71 opmerkt. Het ziet ernaar uit dat voor die weerklank de tijd ook nu niet gunstig is. Waar Van Essen stelt dat ‘Kruisinga wished to stamp out any rulethinking’ (blz. 284) en dat zijn werk het best gekarakteriseerd kan worden ‘as a progressive attempt to replace the universal grammatical categories inherited from Classicist grammar by ones that were inherent in the language under enquiry and that would thus do

justice to the individuality of the language' (blz. 286), dan is duidelijk dat veel taalkundigen uit onze tijd zullen vinden dat ze geen boodschap aan Kruisinga hebben. Wanneer dat weer eens mocht veranderen, dan is Van Essens boek een goede wegwijzer voor voortgezette studie; de chronologisch opgezette bibliografie van Kruisinga's werken (25 monografieën en ver over de 600 artikelen omvattend) en de uitvoerige registers maken het bovendien tot een zeer bruikbaar naslagwerk.

M.C. VAN DEN TOORN

Wolfgang Marguc, *Willem Godschalck van Focquenbroch. Ergänzende Prolegomena.* Leuvense studiën en tekstuitgaven, Nieuwe reeks no 3. Leuven, uitgeverij Acco (Verspreidingsadres voor Nederland: Acco Amersfoort, Postbus 395, 3800 AJ Amersfoort). 300 pp. Prijs: f. 71,25.

Op deze studie is de auteur in 1982 te Münster gepromoveerd. Het boek geeft wat de titel belooft: 'ergänzende Prolegomena' betreffende Focquenbrochs leven en werk, en het doet dat op een zorgvuldige wijze.

In een inleidend hoofdstuk wordt het recente onderzoek geïnspecteerd. Kenmerkend voor Marguc's behoedzame benadering is de opmerking dat we Focquenbroch niet moeten ophangen aan zijn òns toesprekende moderniteit. In M's eigen samenvatting: 'Er dient echter nagegaan te worden, of de tegenwoordig te konstateren renaissance van de dichter niet ook duidelijke trekken van eenzijdigheid vertoont, bepaald door het beperkte apperceptievermogen van de moderne lezer' (blz. 255). Weldadig aandoende distantie t.o.v. een wellicht te makkelijk 'meenemen' van F. in een 20ste-eeuws klimaat.

Hoofdstuk II behandelt de vroege receptie (17de, 18de, vroege 19de eeuw). De beschikbare gegevens worden gewikt en gewogen. Het stereotiepe beeld (F. door zijn tijdgenoten niet geaccepteerd omdat hij als mens en als dichter niet in het systeem der normen paste) wordt aan het wankelen gebracht. Bij de vermelding van

Willem de Elgers oordeel n.a.v. F.'s gedichtje ‘Jobs ellende’ (‘lichtvaardig..., ja zelfs Godlasterlijk’, blz.39) was de mededeling op haar plaats geweest, dat het epigram over Job een bewerking is van een Latijns epigram van John Owen (III, 199), dat eveneens door Revius (ed Smit, I, blz. 35) en door De Decker (ed. Witsen Geysbeek, II, blz. 12) is nagevolgd; vgl. Wilterdink, ‘Huygens als navolger van John Owen’, in: *TNTL* 84, 1968, blz. 91-92.

In het biografische hoofdstuk is o.a. de opmerking van belang, dat F.'s promotor in Utrecht Henricus Regius was, volgens diens biograaf De Vrijer ‘het prototype van den agnosticus’ (blz. 63). F.'s niet specifiek christelijke religiositeit komt hier vermoedelijk in het juiste licht te staan. Wat in M.'s studie nu en dan, tot beschaming van de neerlandistiek, blijkt, is dat nieuwe gegevens en conclusies niet altijd in rekening gebracht worden in de literaire geschiedschrijving. Zo b.v. het sinds 1957 toch wel vaststaande sterfjaar: 1670 (blz. 71). Ook in de nieuwe editie van de *Moderne Encyclopedie van de Wereldliteratuur* (deel III, blz. 252) wordt nog weer ‘ca. 1675’ opgegeven.

Alleen al om het nauwgezet verifiëren van de feiten is M.'s boek van belang. Het rondt de voorstudie der feitelijke gegevens af t.b.v. de analyse van F.'s werk en dichter-persoonlijkheid.

Een paar kanttekeningen plaats ik nog bij hoofdstuk III. Op blz. 50-51 komt de tijdsafstand ter sprake die M. aanneemt tussen geboorte en doop van een broer van F., alsmede van Johannes Neuyen. Er zouden enige jaren gelegen hebben tussen de geboorte en de doopplechtigheid. M. baseert deze gedachte op de leeftijdsopgave van de desbetreffende personen bij hun inschrijving aan de universiteit te Leiden. Evenwel is die opgave in het algemeen niet erg betrouwbaar, aangezien aankomende studenten om allerlei redenen nogal eens een andere leeftijd voorwendden dan de ware. Ook is mij niet bekend, dat men in de 17de eeuw in de hervormde kerk het dopen van een kind zo lang kon uitstellen.

M. toont zich een voorzichtig onderzoeker in het leggen van verbanden tussen literatuur en leven. Ten aanzien van F.'s besluit om naar Guinee te gaan (blz. 77) wil hij af van de simplificaties die in het verleden het beeld bepaalden, b.v. als zou F. zich outcast gewe-

ten hebben en er daarom vandoor zijn gegaan. Subtieler is M.'s suggestie op p. 79, dat het Guineese avontuur te maken gehad kan hebben met F.'s psychische dispositie. De schrijver zegt het te betreuren, dat F. geen woord van afkeuring over de slavenhandel heeft nagelaten (blz. 80). Maar we moeten hem ook t.a.v. zo'n punt dat ons dierbaar is, niet buiten zijn tijd willen plaatsen.

Een essentieel onderdeel van de prolegomena bij het onderzoek van een auteur is uiteraard de bibliografie. Die is hier in caput IV ondergebracht. Uit een oogpunt van analytische bibliografie is wat hier geboden wordt eigenlijk nog maar een terreinverkenning - men vergelijke Verkruysse's werk over Smallegange! Toch is de analytisch-bibliografische methode voor het F.-onderzoek van bijzonder belang in verband met de onbetrouwbare overlevering van het dichtwerk.

De volgende hoofdstukken gaan nader in op vragen rond het beschreven materiaal. Allereerst komen in V handschriftelijke zaken aan de orde. Gelukkigerwijze zijn er uit het archief-Van Sypesteyn nieuwe manuscripten van F. aan het licht gekomen, die een duidelijk inzicht geven in de mogelijke gang van zaken bij de tekstoverlevering, daargelaten dat ze het beeld van de dichter en zijn werk verrijken. Uit een vergelijking van de in ms teruggevonden prozabrief (een droomallegorie, die bestemd blijkt geweest te zijn voor Maria van Sypesteyn) met de gedrukte tekst in de *Afrikaense Thalia* van 1678 zien we, dat de editor van laatstgenoemde bundel nogal eigenmachtig met de tekst is omgesprongen. Wantrouwen tegenover de postume uitgaven is op zijn plaats. M.'s transcriptie van de hss is nauwkeurig, naar een vergelijking met het facsimile van de genoemde prozabrief achterin zijn boek me heeft geleerd. Maar niet feilloos: op blz. 158, linker kolom, regel 4 moet na ‘nalaete’ ‘aen’ worden ingevoegd. Bij noot 2 op blz. 167 kan worden aangetekend, dat het schrappen van ‘niet’ waarschijnlijk een Sofortkorrektur is geweest, want het woord wordt meteen op de schrijflijn herhaald; het woord ‘Toe’ boven de doorhaling zal m.i. van de auteur zelf zijn en in de tekst moeten worden opgenomen. Verder ben ik niet zo gelukkig met de oplossing van de abbreviatuur voor ‘ver-’ door plaatsing tussen haakjes: ‘(ver)schaften’ b.v. Deze

presentatie werkt gemakkelijk verwarrend. Liever zie ik dan een algemene verantwoording buiten de tekst zonder dat het tekstaanbod zelf met zulke manuscriptologische bijzonderheden bezwaard wordt.

Het onderzoek van M. culmineert, afgedacht van de nieuwgevonden manuscripten, in de behandeling van vragen betreffende de authenticiteit in de hoofdstukken VI en VII. De schrijver toont langs verschillende wegen aan, dat *De AEneas*, *van Virgilius In sijn Sondaeghspack. Tweede boeck* uit de lijst van F.'s werken geschrapt dient te worden. Met dit onderzoek naar de grenzen van F.'s oeuvre staan we nog maar aan het begin - het is een van de verdiensten van dit boek dat we het ons scherp bewust zijn.

Mijn conclusie luidt: Marguc's studie is een degelijk stuk werk, dat met vreugde begroet mag worden als een vrucht van de neerlandistiek extra muros.

Juli 1983
L. STRENGHOLT

Hubert Meeus. *Repertorium van het ernstige drama in de Nederlanden 1600-1650.* Inleiding: prof. dr. L. Rens. Leuven, Acco, 1983. (Leuvense studiën en tekstuitgaven, nieuwe reeks nr. 4). 301 p., fl. 44,50.

Wie zelf al eens een repertorium van het drama van een bepaalde periode heeft moeten samenstellen neemt natuurlijk met meer dan gemiddelde nieuwsgierigheid kennis van een werk dat zich als een vervolg op het zijne laat beschouwen. Het eerste wat opvalt is dat ook nu weer voor de inventarisatie van een bepaald *soort* van spelen is gekozen, het ernstige drama, en dat de afbakening van het terrein door middel van jaartallen daaraan ondergeschikt is gemaakt. Die aanpak is begrijpelijk in zoverre het *Repertorium* van Meeus een soort bijproduct is van het Antwerpse Renaissancedrama-project (waaraan door het overlijden van de drijvende kracht, Lieven Rens, kort geleden een harde slag is toegebracht). Wat Meeus beschrijft is het corpus van teksten waarop zich het Antwerpse onder-

zoek richt en dat is in feite nog enger begrensd dan de titel van het *Repertorium* suggereert: het gaat in Antwerpen immers om het ernstige *renaissancistische* drama. Toch blijft het in mijn ogen een beetje een gemiste kans dat men de lijn van het *Repertorium van het rederijkersdrama* in zoverre niet heeft voortgezet dat niet het *hele* 'nieuwe' drama geïnventariseerd is, met inbegrip van het niet-ernstige. Hoe verder men in de 17e eeuw komt, hoe gemakkelijker het immers wordt eenvoudig een jaartal als begrenzing van het te inventariseren gebied te gebruiken, en aan de overzijde, bij de overgang van rederijkersdrama naar 'nieuw' drama, had men zich geheel en al tegen het *Repertorium van het rederijkersdrama* kunnen afzetten. Nu moeten voor het opnemen resp. afwijzen van randgevallen zeer wisselende argumenten worden gebruikt: niet *louter* komisch, voor het onderzoek (*in Antwerpen*!) interessant, senecaanse *elementen*, resp. te dialoogachtig, te beknopt (dit over de *Commedy van Baillioot*, die overigens ten onrechte een bewerking van dezelfde stof wordt genoemd als Goudanus' *Baillju van Suydt-Hollandt*).

Met betrekking tot het geïnventariseerde gebied hebben we het tot nu tot moeten doen met J.A. Worp's *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland* (Groningen, 1908), niet ten onrechte wel eens gekenschetst als een uitstekende beredeneerde catalogus. De vraag is dus: wat brengt Meeus' *Repertorium* méér dan Worp. Rens wijst het in zijn inleiding op het boek aan: 33 titels (op een totaal van 296) die niet bij Worp voorkomen. Veel ervan was hier of daar wel eens gesignaleerd, maar de uitbreiding met 10% wordt nu systematisch onder de ogen gebracht van allen die zich met het drama van de eerste helft der 17e eeuw willen bezighouden.

Wat de van elk spel opgenomen gegevens betreft heeft Meeus zich sterk gericht naar het *Repertorium van het rederijkersdrama.* Nieuw zijn in dit verband de lijst van bibliotheken waar exemplaren van de beschreven druk aanwezig zijn en de gegevens over premières. Jammer dat men voor het laatstgenoemde gebruik heeft gemaakt van de in handschrift bewaard gebleven aantekeningen van Worp - die niet betrouwbaar zijn gebleken - en zich niet tenminste als de secundaire bronnen elkaar tegenspraken ter verificatie tot het Stedelijk Archief te Amsterdam heeft gewend. Wat ik hier mis (en

wel vind bij Worp, zij het dat deze niet altijd even betrouwbaar is) is een opgave van latere drukken. Weliswaar worden in de beschrijving van de spelen als bis-nummers latere drukken opgenomen die sterk van de eerste afwijken, maar Meeus is op dit punt niet consequent. Van J.J. Schipper worden onder nr. 219 en 219bis twee drukken genoemd die afgezien van het titelblad nauwelijks van elkaar verschillen, terwijl anderzijds van de spelen van J.H. Krul de latere drukken, die vrijwel steeds sterk verschillen van de voorafgaande, niet worden vermeld. Gelukkig kan de noodzakelijke informatie daarover sinds kort worden gevonden in H.Chr. van Bemmel's *Bibliografie van de werken van Jan Hermans Krul* (Arnhem, 1981). Afgezien van verschillen op het punt van de tekst van het spel kunnen latere drukken overigens ook door veranderingen in het voorwerk of op het titelblad informaties verschaffen over bijvoorbeeld ontstaansdatum en -omstandigheden van het spel die in de eerste druk ontbreken. Het opnemen van - desnoods summiere en tot een bepaalde periode beperkte - verwijzingen naar latere drukken had daarom wel een punt van overweging mogen zijn.

De beschrijvingen van de spelen zijn chronologisch geordend per auteur; de auteurs zijn vervolgens alfabetisch gerangschikt. Omdat er zeer weinig anonieme teksten in het materiaal voorkomen is dit een voor de hand liggende aanpak. Een register op de auteursnamen leek daardoor overbodig. Leek: want ten gevolge hiervan ontbreken cross-references van Besteben naar Kroes voor het (volgens Meeus) ten onrechte aan Besteben en niet aan Kroes toegeschreven *De Bedroge Bedriegers* (135A) en van de op het titelblad van *Slach van Vlaenderen* voorkomende Gerckmans naar de correcte spelling Herckmans (waarom is overigens de zinspreuk ‘Ne cui invideas’ onder Herckmans' *Tyrus belegeringhe en onderganck* niet opgenomen?).

Maar een register van auteurs van spelen is dan ook werkelijk het enige register dat niet in Meeus' *Repertorium* voorkomt. Er is een register op de titels: een chronologische ordening volgens jaar van uitgave; een register van drukkers en uitgevers (alfabetisch en per plaats); van vertaalde auteurs; van auteurs van opdrachten, voorredes en bijvoegsels; van auteurs van eerdichten; van kernspreuken; van adressaten van opdrachten; van benamingen van de opdracht;

idem van de voorrede; idem van de inhoud; idem van de proloog; idem van de lijst van personages; tenslotte een opgave van de proloogsprekers; van de namen van de personages; van de gravures (waarbij merkwaardig genoeg die welke op het titelblad voorkomen zijn overgeslagen); van de bijvoegsels. Kortom: alles is gedaan om het materiaal voor de literatuurhistoricus zo toegankelijk mogelijk te maken.

In de lijst van spelen heeft Meeus het zich, gezien de beperkte doelstellingen van het *Repertorium* wel heel moeilijk gemaakt door van elke titel een quasi-facsimilé-beschrijving te geven. Bij een steekproef op basis van de spelen van J.H. Krul blijkt me dat daarin dan ook de meeste onnauwkeurigheden te vinden zijn. Indien men het persé zo wil doen - maar ik zie niet in waarom dat in een inventarisatie als de onderhavige noodzakelijk is - dan kan men beter meteen maar de knoop doorhakken en de titelpagina's reproduceren. Als ik voorbij ga aan een aantal kleine onnauwkeurigheden (Heer voor Heere in de titel van nr. 136, namen van de titelpersonen geheel cursief in plaats van gedeeltelijk bij nr. 141, schaek voor schaeck en langs voor langhs in de titel van nr. 143, een deel van de titel cursief in plaats van romein bij nr. 144, Iansz., voor Iansz, in de titel van nr. 149), dan zijn de belangrijkste fouten in deze steekproef het ontbreken van de plaats van uitgave in de titel van nr. 149 en het ontbreken van de naam van een personage in de opsomming bij nr. 141. Verder valt op te merken dat de datum van opvoering bij nr. 139 niet afzonderlijk is herhaald (elders wel), dat bij nr. 148 niet is opgegeven dat het verkoopadres niet in alle gesignaleerde exemplaren voorkomt, en dat de weergave van u/v in de namen van de personages niet consequent is.

Een en ander brengt me tot de conclusie dat Meeus een voor de literatuurhistoricus belangrijk, uiterst bruikbaar werkinstrument heeft geschapen, waarvan de voornaamste beperkingen liggen op het terrein van de opgave van latere drukken en op dat van de nauwkeurigheid van de titelbeschrijvingen.

W.M.H. HUMMELEN

Het Visioenenboek van Hadewijch. Uitgegeven naar handschrift 941 van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent. Met een hertaling en commentaar van Prof. Dr. H.W.J. Vekeman. Dekker & Van de Vegt - Nijmegen/Uitgeverij Orion - Brugge, 1980; XIV + 252 blzz.

De bezorger van deze nieuwe editie van Hadewijchs *Visioenen* ziet deze als 'haar extatisch testament', wellicht het werk van haar ouderdom (246), een welbewuste conceptie die zeer waarschijnlijk het resultaat is van een zeer strenge selectie uit haar visionaire ervaringen, door Hadewijch zelf oorspronkelijk geredigeerd. Met anderen meent V., dat de vijftien teksten slechts *elf* visioenen omvatten: I en II, VII en VIII vormen een geheel, XIV - veeleer een brief - hoort samen met de Lijst der Volmaakten. In die *vijftien* teksten herkent hij de symboliek van de Jacobsladder. De kwestie van het aantal adressanten der visioenen blijft voor V. nog een open vraag, in elk geval behoorde(n) de geadresseerde(n) z.i. tot de kleine, extatische kring rondom Hadewijch. Het geheim van dit geschrift is volgens hem, dat 'mensen...beloften van God voor andere mensen' worden (11). V. kenschetst de visioenen als *romaans*, d.w.z. dat de tijdgenoten deze als 'echt en waar' ervoeren, als vormen van 'allegoria-in-factis'. Tezamen vormen de visioenen de 'Schrift', waarin Hadewijch belangrijke momenten van haar persoonlijke heilsgeschiedenis en godsopenbaring heeft vastgelegd; zij zijn te onderscheiden in engel-, Christus- en Hadewijchperikopen.

De 'Synopsis van de middelnederlandse tekst en de hertaling' vormt het pièce de résistance van de uitgave (22-207). De mnl.tekst is vrijwel diplomatisch naar het Gentse hs. afgedrukt, waarvan bladspiegel en tekstverdeling gehandhaafd zijn. De verantwoording daarvoor luidt wat merkwaardig: de mnl.tekst moet 'een ernstig tegenwicht bezorgen bij de lectuur van [de] hertaling' (X). Dit wekt de indruk, dat het in de eerste plaats om de 'hertaling' gaat. Versterkt wordt deze indruk door het ontbreken van detailaantekeningen in de commentaar. Sommige fragmenten van de 'hertaling' zijn bovendien '"inden gheeste" geschreven' (X). In zekere zin is

er dus sprake van een nieuwe creatie, al betwijfel ik, of zó zin en realiteit van Hadewijchs visioenen worden 'ont-dekt'. Soms is de 'hertaling' m.i. eenvoudig fout, zoals in de 'riskante' overzetting van XI, 1-3 *Ic lach op enen kerstnacht tenen male ende wart op ghenomen inden gheeste...*: 'Terwijl ik me tijdens een Kerstnacht *voor een kleurig kunstwerk* bevond, werd ik *plots* opgenomen in de concentratie van de geest...' (curs. van mij, G.Z.). Bedoelt Hadewijch in haar ideolect hier iets anders dan: Op een Kerstnacht raakte ik ineens in geestvervoering? Bovendien wordt *tenen male* hier 2 × weergegeven: zie de curs. En wat moet worden verstaan onder 'opgenomen in de concentratie van de geest', waardoor V. consequent *op ghenomen inden gheeste* in de teksten vertolkt?

De commentaar geeft vooral 'een kritisch geselecteerd overzicht van de huidige stand van de bestudering van het Visioenenboek' (X), m.a.w. deze is ten dele een compilering van citaten uit studies over de visioenen, waaronder die van de editeur. Ik wil daarbij één opmerking maken, die mogelijk een bijdrage kan zijn tot het begrip van de raadselachtige getallen in het XIIIe visioen, waarin V. lettersymbolen vermoedt (240). De aantallen van 'de drievoudig volmaakten' zijn naar hun categorieën resp. 29, 56, 11, 6 en 5; gaat men nu uit van de 11 *gheboren inde wighe* (XIII, 250/1) en telt men de dubbele cijfers en de enkele cijfers bij elkaar, dan verkrijgt men steeds 11: 2 + 9, 5 + 6, 6 + 5; vermenigvuldigt men vervolgens de aantallen 11 met 3 ('de *drie*voudig volmaakten'), dan verkrijgt men 33, de volheid van het traditionele aantal aardse levensjaren van de Minnaar in de visioenen. Mag men uit deze getallensymboliek concluderen dat deze volmaakten de eenheid met de Heer hebben bereikt of nog zullen bereiken? Vgl. ook r.241 vv; *Dese quamen voert gheciert ghelijc der minnen in alre cost ende in alre gherede* (waarin ik 'minne' concreet opvat: geliefde = Christus; *MNW* IV, 1627:3). Wellicht duidt op deze eenheid ook het getal 107, d.i. 1 + 7: de volheid + 1. Onder de getallen van 'de tweevoudig volmaakten' - 3008, 4083 en 6284 - schuilt mogelijk iets soortgelijks: plaatst men deze ter optelling onder elkaar, dan blijken de getallen 3, 8 en 4 (en 62 tezamen) optelbaar tot 15; vermenigvuldigt men dit getal 15 met 2, dan verkrijgt men 30, het levensjaar waarin volgens de tradi-

tie Jezus van Nazaret zijn openbare prediking *begon.* Tegen de achtergrond van de getallen 11 en 15 is het opmerkelijk dat het *Visioenenboek* ook wat het aantal teksten/visioenen betreft in deze spanning staat. Schuilt mogelijk onder deze getallensymboliek het rechte verstaan van de visioenen?

Op de commentaar volgen twee Bijlagen: I verstrekt informatie over ‘Handschrift en tekst’; II geeft ‘Enkele varianten uit de handschriften A en B’ (= Brussel, K.B. 2879-80 en 2877-78).

Ten slotte rijst de vraag voor wie de uitgave is bedoeld. Als wetenschappelijke en als studie-editie vertoont deze ernstige tekorten. De student wordt in zijn worsteling om het verstaan van de tekst niet geholpen door annotaties, terwijl de ‘hertaling’ hem te veel subjectieve interpretatie geeft. Wetenschappelijk zouden, behalve tekstannotaties, in de inleiding aan de orde moeten worden gesteld: het visioen als litteraire tekst, het godsdienstig klimaat, het taal- en woordgebruik, de overlevering, de orthodoxie/heterodoxie der visioenen, om enkele aspecten te noemen. Nergens wordt de keuze van het Gentse hs. als tekstbron verantwoord; in de commentaar blijven latijnse citaten onvertaald, terwijl bij aanhalingen uit Ruusbroecs werken geen exacte vindplaats wordt vermeld. Deze editie der visioenen lijkt mij alleen bestemd voor geïnteresseerden in religieuze ‘innerlijkheid’ en dat betreur ik. Het wachten blijft derhalve op een nieuwe wetenschappelijke uitgave, niet alleen van de *Visioenen*, maar van Hadewijchs gehele oeuvre.

G.C. ZIELEMAN

Eindnoten:

1 Als voorbeeld noem ik een tweetal briefkaarten die ik aantrof in een bundel Huetiana (UB Utrecht Z. oct. 3601) te weten: L.A.J. Burgersdijk aan A.J. van Huffel d.d. 7.2.1887 en Conrad Busken Huet aan J.L. Beyers d.d. 23.12.1883.

2 Als voorbeeld noem ik mijn speurtocht naar bewijzen van afrekening, kwitanties, contracten e.d. tussen Hendrik Tollens en zijn uitgever J. Immerzeel. De handschriftencatalogus van de KB Den Haag meldt ze niet als zodanig. Ik trof ze ‘toevallig’ (?) aan achter de correspondentie Tollens-Immerzeel.

3 Een overzicht van dit trefwoord ‘Verzameling’ zal t.z.t. verschijnen in *Dokumentaal.*

4 Vgl. *Koninklijke Bibliotheek. Gids voor gebruikers.* 's-Gravenhage, 1977, p. 23. Een jaar later is op het bestaan van deze collectie gewezen in ondermeer *Dokumentaal* 7 (1978), p. 105-106. Echter in de *Gids voor gebruikers*, 3e uitg. 's-Gravenhage, 1969, wordt nog met geen woord over het bestaan van deze collectie gerept. Omstreeks 1961 was de collectie in elk geval nog onbekend c.q. ontoegankelijk voor J.A. van Dorsten, die voor zijn ‘checklist of works printed by Thomas Basson at Leiden 1585-1612’ ook de KB bezocht: de cat. no's 2 en 26 ontbreken in zijn checklist. Zie zijn *Thomas Basson 1555-1613. English printer at Leiden.* Leiden, 1961.

5 Opgemerkt had kunnen worden, dat de blanco slotpagina('s) niet zijn meegeteld bij het aantal bladzijden. Een opmerking over de wijze van behandeling van de hoofdletters, voorkomend op de titelpagina's, was wellicht ook nuttig geweest. Waarom ‘inden Heyligen Echten-Staet’ (cat. no. 79) wordt getranscribeerd als ‘inden Heyligen Echten-staet’ en ‘den band des Huvvelijcx’ (cat. no. 131) als ‘den band des huvvelijcx’ is mij niet duidelijk.

6 Het vraagteken bij K.L. = Katharina Lescailje? (cat. no. 645) kan weg. Het gedicht staat ook afgedrukt - met enkele varianten - in haar *Mengelpoezy.* 2e deel. Te Amsteldam, Bij de Erfgenamen van J. Lescailje en D. Rank, op de Beurssluis MDCCXXXI. Met privilegie, fol. C*c*4v-D*d*1v.

J.M. van der Horst

verkenning van onpersoonlijke constructies

In het eerste deel van dit artikel gaf ik een schets van het gebruik in het middelnederlands van onpersoonlijke constructies en een kritische bespreking van enkele gangbare opvattingen (zie *TNTL* 101, 34-63).

In het nu volgende deel van dit artikel wil ik ingaan op de aard van de onpersoonlijke constructie, en wel in relatie met haar alternatief, de persoonlijke constructie. Anders gezegd: wat is het verschil tussen

I hem vernooit des
II hi vernooit des
hi vernooit dat
III dat vernooit hem.

Wat doet de spreker die kiest tussen I, II en III? Wat begrijpt de hoorder als hij I hoort (wetend dat er ook II en III zijn)? (c.q. als hij II hoort, wetend dat er ook I en III zijn; enz.).

C. *Aard en verdwijnen van de onpersoonlijke constructie*

Wat is het nu dat deze onpersoonlijke werkwoorden semantisch gemeen hebben? Steeds gaat het om gewaarwordingen, gevoelens, overwegingen, ervaren door een mens, en opgewekt door of ontstaand naar aanleiding van iets, een zaak, persoon, toestand of gebeurtenis. Verklaart dit de onpersoonlijke constructie? Op het eerste gezicht valt niet in te zien waarom dit gemeenschappelijke in hun betekenis zou samenhangen met de onpersoonlijke constructie. Bij de ook wel onpersoonlijk genoemde latijnse weerwerkwoorden (*tonat*, enz.) is dat anders: hùn onpersoonlijkheid hangt stellig samen met de onnoembaarheid, zo niet afwezigheid van enige partici-

pant. Daar is een voor de hand liggend verband tussen onpersoonlijke constructie en de lexicale betekenis der betrokken werkwoorden. Bij de onderhavige werkwoorden ligt dat niet zo voor de hand. De naam alleen al lijkt vreemd: bij weinig werkwoorden wordt zozeer een persoon verondersteld als juist bij deze. We zullen verder moeten vragen. Naar wat voor gebeurtenis verwijzen deze werkwoorden? Valt er iets te zeggen over de aard van de gebeurtenis? De gebeurtenissen van het zich ergeren, zich verwonderen, kwaad worden, enz. zijn ons natuurlijk bekend. Althans, onze eigen ergernis, verwondering, woede, enz.. De vraag die hier gesteld moet worden, is waarschijnlijk: hoe wordt die gebeurtenis voorgesteld? Hebben de genoemde werkwoorden iets gemeenschappelijk in hun voorstelling van zaken?

1. Er wordt een persoon genoemd. Deze werkwoorden komen wèl voor zonder ‘zaak’, maar nooit zonder ‘persoon’. Die persoon is geen ‘agens’, maar ‘experiencer’, ‘unvolitionally involved’.
2. De ‘zaak’, niet noodzakelijk genoemd, ‘doet’ niets. Evenmin wordt de zaak op enigerlei wijze aangedaan. Zij oefent geen werking uit, noch ondergaat zij enige werking.
3. De persoon geraakt of verkeert in een bepaalde mentale toestand, door wegens/i.v.m./n.a.v. de zaak.

De twee participanten, de ‘persoon’ en de ‘zaak’, staan in zekere zin op gespannen voet met elkaar. Beide kunnen de voorrang claimen. Op grond van de zg. topic-hiërarchie (Givon 1976) is de persoon een geschikter kandidaat voor de eerste rang dan de zaak. (Vgl. Jespersen: ‘the greater interest taken in persons than in things’). Anderzijds is de persoon ‘afhankelijker’ van het gebeuren dan de zaak; het ‘effekt’ van het gebeuren betreft de persoon, niet de zaak. Ongetwijfeld ligt dit ten grondslag aan het feit dat zowel de persoon als de zaak in principe serieuze kandidaten zijn voor de subjektsrol.

Maar geen van beide participanten is een voor de hand liggende kandidaat. De positie van experiencer wordt, als er keuze is, door een datief exacter uitgedrukt dan door een nominatief. Voor de zaak, die geen agens is, niets doet en niets ondergaat, is de nomina-

tief evenmin de aangewezen casus. Tenslotte ligt met twee NC's, een in de datief en een in de genitief, het perspektief eenduidig vast; de datief-participant wordt door het gebeuren getroffen, en de genitief geeft de afkomst van het gevoel aan; er is geen subjekt nodig. Gegeven het voorhanden zijn van naamvallen en de lexicale betekenis van deze werkwoorden, is de onpersoonlijke constructie volkomen adequaat en geenszins vreemd.

De onpersoonlijke constructie is dan niet het gevolg van een louter syntaktisch kenmerk van een opsombare reeks werkwoorden, maar iets van in principe onbeperkt veel werkwoorden, afhankelijk van hun lexicale betekenis. Sommige worden in een meerderheid der gebruiksgevallen onpersoonlijk geconstrueerd, andere minder vaak of slechts zelden. De grens van de verzameling is niet scherp te trekken, is afhankelijk van in hoeverre de lexicale betekenis een ‘onpersoonlijke’ voorstelling van zaken gebiedt danwel toestaat. Nieuwe werkwoorden, zoals ontleningen, komen dan evenzeer voor de onpersoonlijke constructie in aanmerking als de reeds voorradige. Dit verschijnsel is door allerlei linguisten m.b.t. het oud- en middelengels gesignaleerd en meestal heel opmerkelijk genoemd. Toch is het niet zo bijzonder: het is niet iets als een romaans leenwoord dat een sterke vervoeging krijgt, maar iets dat vergelijkbaar is met een ontleend werkwoord dat uiteraard, krachtens lexicale betekenis, transitief of intransitief gebruikt kan worden.

Hoe moet nu naast

I *hem vernooit des*

het voorkomen van

II *hi vernooit des/dat*

en

III *dat vernooit hem*

geïnterpreteerd worden? Als de onpersoonlijke constructie (I), zoals gezegd, volkomen adequaat is, waarom zijn er dan ook nog II en III?

Als verschil tussen I en II wordt meestal genoemd, dat II een subjekt heeft, in tegenstelling tot I. Dat is juist, maar misschien niet het meest karakteristieke verschil. Belangrijker lijkt mij, dat de persoon, in plaats van met een datief, in II met een nominatief ge-

noemd wordt. Ik beschouw II als een nadruk-variant naast de ongemarkeerde I.

Het verschil tussen I en III lijkt groter. Niet alleen heeft III een subjekt, in tegenstelling tot I, ook het perspektief lijkt veranderd: de zaak is subjekt. Moest in II het werkwoord geparafraseerd worden met 'ergernis ontvangen', in III is het 'ergernis geven'. De waarde van een dergelijke parafrase lijkt me echter gering. Vergelijken we I en III, dan is in beide de persoon met dezelfde casus genoemd. Het verschil is dat in III de zaak, in plaats van met een genitief, er met een nominatief genoemd wordt. Ook III beschouw ik als een nadruk-variant naast de ongemarkeerde I.

Ik ben me er terdege van bewust, dat hiermee niet de oplossing van het raadsel gegeven is, maar slechts een richting is genoemd waarin ik de oplossing verwacht. Veel hangt er af van een nadere studie naar de betekenis van naamvallen. Veelbelovend acht ik een aanpak als die van D. Zubin (1979), die als betekenis van de nominatief 'focus' poneert. (Zijn terminologie is in zoverre verwarrend, dat hij met focus iets bedoelt dat dicht in de buurt ligt van wat de meeste taalkundigen topic zouden noemen). Maar hoe we de betekenis van nominatief ook zullen moeten omschrijven (en dat is nog een moeilijk probleem), de nominatief is als de ongemarkeerde casus, en daardoor in zekere zin de minst informatieve, ongetwijfeld de 'zwaarste' onder de naamvallen, de meest centrale, de enige die eigenlijk zelfs geen naamval is. Dit is het, wat II en III tot de nadrukkelijke varianten maakt van I.

Het lijkt me dan juist om te spreken van één werkwoord *vernooyen* met één betekenis 'vernooyen', niet drie, ook al doen parafrases op het eerste gezicht aan drie denken.

De onpersoonlijke constructie is verdwenen. Die verdwijning lijkt me betrekkelijk eenvoudig te verklaren. Herinterpretaties behoeven we daarbij niet noodzakelijk aan te nemen. Dat is niet hetzelfde als zeggen dat ze er nimmer waren. In het voorgaande is gewezen op grammatikale homoniemen. Zeer goed mogelijk veroorzaakten zij in enige periode mis-interpretaties. Liever gezegd: bestond er in enige periode soms/vaak verschil tussen de syntakti-

sche opvatting van spreker en hoorder. Maar voor de verklaring van het verdwijnen van onpersoonlijke constructies is deze veronderstelling niet nodig.

Evenmin behoeft mijn verklaring een beroep te doen op zoiets als een groeiende subjekt-verplichting. Die z.g. groeiende subjekt-verplichting beschouw ik niet als een kracht die een hoe langer hoe groter deel van de grammatika beheerst en ten lange leste ook de impersonalia, laatste bolwerk, onderwerpt. Nee, zij is niet een kracht, maar het resultaat van enige in hun uitwerking convergerende ontwikkelingen. Zo ook bij de impersonalia.

Het verdwijnen van de onpersoonlijke constructie kan (≠ moet) geheel verklaard worden door de deflexie. Wat de taalgebruiker met de onpersoonlijke constructie doen kon, kon alleen gedaan worden bij de gratie van het feit dat er naamvallen waren, formeel onderscheiden categorieën. Vervalt dit naamvallensysteem, dan vervalt de onpersoonlijke constructie. Een datief congrueert niet met het werkwoord. Een vorm die zowel datief als nominatief kan zijn, kan evengoed als nominatief, als subjekt opgevat worden. Alleen als het om een meervoud ging, zou het subtiele onderscheid tussen wel en niet congrueren met het werkwoord nog tot uitdrukking gebracht kunnen worden.

Bij de pronomina ligt het iets anders. Daar bleef soms formeel onderscheid tussen casus rectus en casus obliquus. We hebben gezien dat juist pronomina het grootste deel van de markt beheersen. Oppervlakkig gezien lijkt de verklaring voor het verdwijnen der impersonalia dus nog allerminst rond. Het ware denkbaar, dat de onpersoonlijke constructie bleef voortbestaan met pronomina. Dan moet echter vastgesteld worden dat ook de pronomina ernstig gedecimeerd uit het proces van deflexie tevoorschijn kwamen. Er blijven *slechts twee vormen* over: casus rectus en casus obliquus, en dat nog niet eens bij het neutrum (*ik/mij*, *hij/hem*; *het/het*). Welnu, *twee is te weinig.* Indien beide participanten van het werkwoord pronomina zijn in de casus obliquus (*hem ontfermt haar*) ontstaat ambiguïteit. Indien één van beide de casus rectus heeft, vervalt het onderscheid persoonlijk/onpersoonlijk, want de niet verbogen vorm kan ook als nominatief opgevat worden, congruerende met het werkwoord.

Potentieel konden twee types overeind blijven, ongedeerd door de storm der deflexie:

1. als de persoon een meervoudig pronomen is (zie boven) of eerste persoon enkelvoud;
2. als de zaak met een vz-groep genoemd wordt (Wordt de zaak met een bijzin of een infinitiefgroep genoemd, dan kunnen die weer opgevat worden als congruerende met het werkwoord).

Wat overeind blijft, is een schim van wat de onpersoonlijke constructie wàs. De beperkingen zijn te sterk geworden.

Op grond van de voorgaande overwegingen lijkt het me onjuist om te zeggen dat de onpersoonlijke constructie zich ontwikkeld heeft tot de persoonlijke. Eveneens onjuist lijkt het me, te zeggen dat van drie constructies (I *hem vernooit des*; II *hi vernooit des/dat*; III *dat vernooit hem*) er twee verdwenen zijn, bij sommige I en III (*twijfelen*), bij andere I en II (*verdrieten*). De laatstgenoemde voorstelling van zaken, ofschoon beter dan de eerste, geeft de ontwikkeling nog niet precies genoeg weer. Er was geen sprake van drie aparte constructies, maar van drie mogelijke combinaties van werkwoord plus participanten: een neutrale (met datief en genitief) en twee gemarkeerde (met ofwel de persoon, ofwel de zaak in de nominatief). Met het verdwijnen van naamvallen ging dit verloren. Niet alleen de neutrale versie werd (vrijwel) onmogelijk, maar daarmee ook de vrijheid van ofwel persoon ofwel zaak gemarkeerd te noemen door promotie tot nominatief/subjekt. Immers, daarmee zou bij deze werkwoorden ontoelaatbaar vaak onduidelijk zijn, wie wie ergert, wie wie verheugt, enz.. Promotie tot nominatief/subjekt was mogelijk voor beide participanten zolang de *andere* participant eenduidig òf datief òf genitief was. In de combinatie nominatief + werkwoord + genitief was de persoon benadrukt; in de combinatie nominatief + werkwoord + datief was de zaak benadrukt. Ook deze twee nadruk-varianten werden door de deflexie onmogelijk. Vermoedelijk moet het als een gevolg van deze ontwikkeling gezien worden, dat bij de betrokken werkwoorden het subjekt in één van beide richtingen gegrammatikaliseerd is: ofwel steeds de persoon (*twijfelen*), ofwel steeds de zaak (*verdrieten*).

Aan het eind van deze verkenning zij gememoreerd, dat de ontwikkeling op het formele vlak, de deflexie, weliswaar het verdwijnen van de onpersoonlijke constructie heel goed zou kunnen verklaren, zeker is deze verklaring niet. Mogelijk is de feitelijke oorzaak gelegen in een veranderende kijk op menselijke gewaarwordingen. Er is te weinig over bekend, maar onwaarschijnlijk is het niet, dat de psychologie vanaf de hoofse cultuur tot en met de renaissance grondig veranderde, en daarmee wellicht de voorstelling van zaken rondom menselijke gewaarwordingen en gevoelens.

We moeten, dunkt mij, rekening houden met de mogelijkheid dat de sprekers van destijds met de onpersoonlijke constructie iets tot uitdrukking brachten, een bepaalde kijk op het gebeuren, die afwijkt van de onze.

Het opperen van deze mogelijkheid is weinig gebruikelijk, zo niet taboe in de diachronische syntaxis-studie. Niet geheel zonder reden. De historische taalkunde gaat liefst uit van de doorgaans onuitgesproken vooronderstelling, dat achter veranderende taalmiddelen constante, ‘universele’ mededelingen zitten. De taalmiddelen kunnen verschillen, maar men drukt er ‘hetzelfde’ mee uit. Voorbeelden zijn gemakkelijk te noemen: de funktie van naamvallen wordt in een latere fase ‘overgenomen’ door voorzetsels en woordvolgorde, synthetische werkwoordsvormen worden afgelost door perifrastische constructies, het mnl. *hi sat ende las* drukken wij uit met *hij zat te lezen*, enz. enz..

Grosso modo lijkt dit me een juiste werkhypothese, en een gezonde reaktie op allerlei wilde theorieën die uit taalverschillen concluderen tot een verschillend wereldbeeld. Zulke theorieën gaan mank aan steeds dezelfde ernstige methodische fout. Als er verband tussen taal en wereldbeeld aangetoond moet worden, zal op z'n minst dat wereldbeeld op onafhankelijke gronden aannemelijk gemaakt dienen te worden. Uit talen valt niets te *concluderen* omtrent wereldbeelden.

De werkhypothese van de universele, constante mededelingen mag echter niet haar status van werkhypothese verliezen, en gaan gelden als zekerheid, als feit. Hoe nuttig ook tegenover allerhande cultuurhistorische en taalhistorische beunhazerij, het is en blijft een

werkhypothese, niet waarschijnlijker dan haar tegendeel. De gelijkwaardigheid van talen als geheel is al een mager leerstuk (ofschoon als werkhypothese niet ongeschikt), de gelijkwaardigheid van verschillende constructies in verschillende talen is op voorhand niets waarschijnlijker dan hun ongelijkwaardigheid. Het komt mij voor dat hieromtrent in kringen van vertalers realistischer denkbeelden heersen dan in de diachronische en vergelijkende taalwetenschap.

Het mnl. *hem wondert des* kunnen we vertalen met 'hij verwondert zich daarover' of met 'dat verwondert hem'. Het feit dat zich hier twee mogelijke vertalingen met evenveel recht aandienen, moge een aanwijzing zijn dat geen van beide voor 100% gelijkwaardig is aan de mnl. zin, wezenlijk is dit niet. Het probleem doet zich evenzeer gelden bij *hi sat ende las*, waarbij zich slechts één naastgelegen vertaling aandient. Zelfs het in het oog lopende struktuurverschil tussen de mnl. zin en zijn vertaling is niet wezenlijk. Ook bij meer parallelle zinnen als *hi sach den coninc* en 'hij zag de koning' blijft het probleem gelijk: 'betekent' de vertaling precies hetzelfde als het vertaalde? Of in diachronische termen: 'betekent' de oudere zin hetzelfde als de zin die er later voor in de plaats kwam? Zolang we 'betekenis' hier opvatten als waarheidswaarde, lijken me alle bovengenoemde vertalingen equivalent aan het vertaalde. Vatten we onder 'betekenis' echter ook nuanceringen in de presentatie als topic, focus, etc., dan kunnen we m.i. die gelijkwaardigheid niet zo gemakkelijk aannemen. Ongelijkwaardigheid moet evenzeer overwogen worden. Bij de onpersoonlijke constructie moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat zij iets tot uitdrukking brengt, een bepaalde presentatie van het gebeuren, die afwijkt van die in onze vertalingen. Deze bewering laat in het midden of het in het moderne nederlands mogelijk is, desnoods met omhaal van woorden, precies hetzelfde te zeggen.

Alleen: als die andere presentatie van het gebeuren voortvloeit uit een andere kijk op het gebeuren, dan zullen we de eventueel mogelijke modern nederlandse equivalente weergave niet gauw accepteren, zijnde een in onze ogen onwaarschijnlijke voorstelling van zaken. Onwaarschijnlijk, zodat we nog vóórdat de strijd begint al capituleren: niet zoeken naar het evenwaardige, de geboden voor-

stelling van zaken niet aanvaarden als een voorstelling van zaken maar opvatten als een syntaktische grilligheid en vanuit de hedendaagse kijk op het gebeuren er de mod. ndl. verwoording voor in de plaats kiezen. Ik beweer niet dat dit het geval is, maar dat we ernstig rekening moeten houden met de mogelijkheid. Het is zeer wel mogelijk dat de sprekers van destijds met de onpersoonlijke constructie iets tot uitdrukking brachten, een bepaalde kijk op het gebeuren, die afwijkt van de onze. Niemand kan staande houden dat hij in objektieve, voor altijd geldige, termen kan zeggen wat er precies gebeurt als iemand zich ergert, zich ontfermt, zich iets herinnert.

Besluit

1. De theorie van Jespersen en Lightfoot omtrent het verdwijnen van de onpersoonlijke constructie lijkt me onjuist. Te ernstige bezwaren zijn het overwegend pronominaal karakter van de betrokken NC's en het feit dat de datief-NC in meer dan 50% der gevallen postverbaal is.

2. Veel, vooral engelstalige, linguisten vertonen de neiging van een descriptieve mug een methodische olifant te maken. Zo zou dan mijn studie gepresenteerd kunnen worden als een aanval op de zg. autonome syntaxis. Dat zou onzin zijn. Wel meen ik dat er aan Lightfoots visie op de onpersoonlijke constructie ernstige bezwaren kleven. En ook meen ik dat die deels samenhangen met zijn methodisch uitgangspunt. Verder deel ik zijn uitgangspunt niet. Maar dat laatste wordt niet veroorzaakt door het eerste. Er zijn vele wegen die naar Rome leiden. Een obstakel op de ene weg betekent niet dat de andere dan ook voor alles een betere weg is.

3. Het verdwijnen van de onpersoonlijke constructie kan ook verklaard worden zonder herinterpretaties aan te nemen en zonder een beroep te doen op zoiets schimmigs als een groeiende subjektverplichting. Deflexie alleen is al toereikend.

4. De verklaring voor het verdwijnen van de onpersoonlijke constructie kan binnen het kader van een autonome syntaxis gevonden worden, de beschrijving van de aard van de constructie niet.

Het optreden van de onpersoonlijke constructie hangt nauw samen met de lexicale betekenis van de betrokken werkwoorden.

5. De aard van de onpersoonlijke constructie komt pas goed uit, als zij gecontrasteerd wordt met de alternatieve constructie mèt subjekt: ‘persoon’ als subjekt of ‘zaak’ als subjekt. De constructie met datief en genitief is bij de gegeven lexicale betekenis van het werkwoord volkomen adequaat. Persoon of zaak in de nominatief kunnen dan beschouwd worden als nadruk-varianten. Er zijn niet drie constructies, maar drie mogelijke combinaties van werkwoord plus participanten.

6. De mogelijkheid om bij eenzelfde werkwoord bij nadruk ofwel de ‘persoon’ ofwel de ‘zaak’ te promoveren tot nominatief/subjekt, vervalt eveneens door de deflexie. Zij bestond bij de gratie van het feit dat de *andere* participant eenduidig datief of genitief was. Als deze mogelijkheid vervalt, wordt bij de betrokken werkwoorden het subjekt in één van beide richtingen gegrammatikaliseerd: ofwel steeds de ‘persoon’, ofwel steeds de ‘zaak’.

7. De kwestie van het reflexieve gebruik van veel van de betrokken werkwoorden is hier niet verder behandeld, maar verdient stellig de aandacht.

8. Om mij onduidelijke redenen berust er een taboe op de gedachte dat er met de onpersoonlijke constructie een voorstelling van zaken geboden werd die anders is dan de onze.

Adres van de auteur:
Witte Rozenstraat 36
2313 XW Leiden

Bibliografie

Ammann, H., 1929 ‘Zum deutschen Impersonale’, in: *Festschrift für Edmund Husserl*, Halle.
Brandenstein, W., 1928, ‘Das Problem der Impersonalien’, *Indogermanische Forschungen* 46, 1-26.
Butler, M.Ch., 1977, ‘Grammaticalization of topical elements in middle english’, *Proceedings of the third annual meeting of the Berkeley Linguistic Society*, 626-636.
McCawley, N.A., 1976, ‘From OE/ME “Impersonal” to “Personal” Constructions: What is a “subject-less” S?’, *Papers from the parasession on Diachronic Syntax*; *Chicago Linguistic Society*, 192-204.
Gaaf, W. van der, 1904, *The transition from the impersonal to the personal construction in middle english*, Hilversum.
García, E.G., 1975, *The role of theory in linguistic analysis*: *the spanish pronoun system.* Amsterdam.
Givon, T., 1976, ‘Topic, pronoun and grammatical agreement’, in: *Subject and Topic*, ed. Li, 151-188.
Haiman, J., 1974, *Targets and syntactic change*, Den Haag.
Hogenhout-Mulder, M., 1980, *Cursus Middelnederlands*, Abcoude.
Horst, J.M. van der, 1981a, ‘Samentrekking diachronisch’, in: *Studies voor Damsteegt*, ed. Dibbets e.a., Leiden, 92-105.
Horst, J.M. van der, 1981b, *Kleine middelnederlandse syntaxis*, Amsterdam.
Jespersen, O., 1909, *Progress in language*, London.
Jespersen, O., 1927, *A modern English grammar on historical principles*, Heidelberg. III.
Lehmann, D., & Ursula Spranger, 1968, ‘Zum Problem der subjektlosen Sätze’, *Zeitschrift für Phonetik*, *Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 21, 304-322.

Lightfoot, D., 1977, ‘Syntactic change and the autonomy thesis’, *Journal of Linguistics* 13, 191-216.
Lightfoot, D., 1979, ‘Review Article on *Mechanisms of Syntactic Change* (ed. Li)’, *Language* 55, 381-395.
Lockwood, W.B., 1968, *Historical German Syntax*, Oxford.
Meersman, A. de, 1980, ‘Woordvolgorde in 14de-eeuws Brabants’, *Versl. Med.-Kon. Ac. Ndl. Taal- en Letk.*, Gent, 94-128.
Miklosich, F., 1883, *Subjektlose Sätze*, Wien.
Preusler, W., 1957, ‘Unpersönlich und subjektlos’, in: *Festschrift für Ernst Otto*, Berlin, 164-172.
Regula, M., 1934, ‘Das Problem der Impersonalien in gegenstandstheoretischer und stilistischer Beleuchtung’, *Indogermanische Forschungen* 52, 196-205.
Stoett, F.A., 1923, *Middelnederlandse Spraakkunst. Syntaxis.* 3e druk, Den Haag.
Visser, F.Th., 1970, *An historical syntax of the english language*, deel I, Leiden.
Wackernagel, J., 1920, *Vorlesungen über Syntax*, *Erste Reihe*, Basel.
Wahlén, N., 1925, *The old english impersonalia* Part I, Göteborg.
Zubin, D.A., 1979, ‘Discourse function of morphology: the focus system in German’, in: *Syntax and Semantics*, Vol. 12: *Discourse and Syntax.* blz. 469-504.

A. Moerdijk

Het belang van neologismen voor de lexicale semantiek, ‘kamerbreed’ geëtaleerd

1. *Inleiding*

Zodra een neologisme in ons taalgebied opduikt, belandt het niet zelden onder het ontleedmes van glottagogen. Vanuit een taalpedagogische stellingname komen zij tot oordelen over aanvaardbaarheid of laakbaarheid, die meestal niet van enige emotionele gekleurdheid gevrijwaard blijven. Ik acht dat een goed recht, maar zou het betreuren, als daardoor het uitzicht op het belang dat nieuwe woorden verschillende linguistische sectoren te bieden hebben, wat vertroebeld zou raken.

Voor lexicografen staat het belang van een nauwgezette, objectieve registratie en vastlegging van neologismen al sinds jaar en dag buiten kijf: de waarde van hun produkten wordt er vaak mede aan afgemeten. Ook voor de sociolinguistiek vormen zij een boeiend, te ontginnen arbeidsterrein, indien men het vizier richt op aard en samenstelling van de gebruikersgroepen, hun invloed, de verbreiding vanuit bepaalde toonaangevende gebruikers naar andere, enz.

In dit artikel wil ik laten zien, dat een objectief, wetenschappelijk onderzoek van neologismen op grote schaal ook van bijzondere betekenis is voor de lexicale semantiek. Ik doe dat aan de hand van *kamerbreed*, een woord dat ik de afgelopen twee jaar op de voet heb gevolgd. Dat resulteerde in een relatief omvangrijke en representatieve citatenverzameling, die ik na uiteenzetting en toetsing van de bestaande woordenboekgegevens aan een uitgebreide analyse onderwerp. Op die analyse laat ik een afsluitend gedeelte volgen, waarin ik een aantal conclusies geef die enerzijds voor de ontwikkeling van neologismen als zodanig, anderzijds voor de problematiek van betekeniseenheid en betekenisverandering van belang zijn.

2. *Materiaal*

2.1. Woordenboekgegevens

Kamerbreed is voor het eerst lexicografisch vastgelegd in Koenen (1974), met de betekenisomschrijving ‘de breedte van een kamer hebbend’. Uiteraard bevat vervolgens Van Dale (1976) het woord ook, waarbij de definitie licht, maar niet fundamenteel is gewijzigd in ‘de gehele breedte van een kamer beslaand’. Kramers (1979) sluit daarbij aan met *kamerbreed* ‘de hele breedte v.e. kamer beslaande’.

Alle genoemde woordenboeken hebben ook als karakteristieke verbinding *kamerbreed tapijt* opgenomen. Van Dale geeft als enige daarnaast nog een verbinding *kamerbrede plafondplaten.*

Verschueren (1979) maakt alleen gewag van een samenstelling *kamerbreedtapijt* met een definitie die dan ook op dat geheel is gebaseerd: ‘tapijt dat de hele vloer van een kamer bedekt, vaste vloerbedekking’. Indien we die omschrijving reconstrueren naar *kamerbreed* toe, dan zou zij gaan luiden: ‘de hele vloer van een kamer bedekkend’. Ten opzichte van lexicografische voorgangers in ieder geval een definitie die niet van originaliteit is gespeend, zonder dat overigens van een wezenlijk semantisch verschil sprake is.

Wat zijn vorming betreft behoort *kamerbreed* tot de categorie van woorden die door Fletcher (1980: 446) als ‘collapsed comparisons’ zijn gekarakteriseerd. De algemene structuur die hij aan dergelijke, uit substantief + adjectief bestaande composita ten grondslag legt, wordt door Fletcher als volgt aangegeven: *x* is/zijn *y* *z* ← *x* is/zijn zo *z* als (een) *y.*

Volgens die basisstructuur lijkt *kamerbreed* te vragen om een definiëring met ‘zo breed als een kamer’. Opvallend is, dat we die basisdefinitie in geen enkel woordenboek terugvinden, al wordt die opvallendheid natuurlijk gemitigeerd door het feit dat in wel gegeven varianten als ‘de breedte van een kamer hebbend’ het vergelijkingselement evengoed ligt opgesloten.

Noch met de ene noch met de andere betekenisdefinitie lijkt mij overigens de eigenlijke betekenis van *kamerbreed* volledig bepaald te

zijn. Wat er aan ontbreekt is m.i., dat het niet zomaar om een willekeurige, variabele breedtedimensie gaat. De reclamemakende tapijthandelaar biedt immers zijn produkt in een vaste breedtemaat (400 cm.) aan. Voor *kamerbreed* krijgt een definiëring met ‘zo breed als een kamer’ pas een zinvolle betekenisbepaling, als men haar aanvult met een element ‘van een gemiddeld type eengezinswoning met gestandaardiseerde afmetingen’. Als we in het vervolg voor de eigenlijke betekenis de formule ‘zo breed als een kamer’ blijven hanteren, gebeurt dat dan ook louter kortheidshalve.

2.2 Het citatenmateriaal

Vanaf 1981 heb ik het gebruik van *kamerbreed* zo aandachtig mogelijk gevolgd en, daarin door anderen bijgestaan, een verzameling van een twintigtal citaten aangelegd[1]. Ik geef die hieronder eerst met bronvermelding in hun geheel weer. Die volledige uitstalling is noodzakelijk om in de analyse aan alle feiten recht te kunnen doen.

(1) De zon/en ik daaronder/daartussen soms/de wolken/en mijn vraag/waarom begonnen/met troetelschijf/en *kamerbreed* tapijt/de schemerlamp/verraadt mijn vrees/dat ik door wehkamp/ben verzonnen (Bergman, Kamerbreed. Gedichten. Uitg. Querido. Amsterdam 1977, p. 12)

(2) Daar (*in een hal van ‘Euro-toepet’*) lag mijn toepet *kamerbreed* (Koot en Bie. Simpelpee 2).

(3) In de jaren '50 toen ze nog van die *kamerbrede* televisies hadden (Jos Brink in een Martine Bijlshow, febr. 1981).

(4) Ik schuifel met mijn zelfsbedieningskoffie tussen de tafeltjes door, de blik afwendend van het *kamerbreed* dat citroen, oker, sepia...bladgroen en bruin tesamen voegt tot een bloempatroon, dat er uitziet of het mij wil bijten (NRC-Handelsblad, 9-2-1981).

(5) *Kamerbreed* plezier met 60 merken bier (advertentie Leidse Post, 25-2-1981).

(6) Ik wil op mijn kop een *kamerbreed* tapijt (aanhef refrein carnavalslied B. Hughes, 1981).

(7) Mijn echte, dierbare, welgevulde tante. Zij was allround en

kamerbreed (B. Bijnen, Den Bonten Hellemonder. Helmond 1981).

(8) Maar die motie is toch wel *kamerbreed* aangenomen? (vraag VVD-forumavond n.a.v. beleid ontwikkelingshulp, Leiden, 11-3-1981).

(9) Het botte, obscene, wrede gedoe wordt *kamerbreed* geëtaleerd, als een belachelijke vertoning (toneelrecensie Volkskrant, 16-3-1981).

(10) De wet op het basisonderwijs zal met een *kamerbrede* meerderheid worden aangenomen (uitspraak onderwijsspecialist D'66, uitzending politieke partijen, maart 1981).

(11) De slag om de zwevende kiezer is begonnen....Hoe Amerikaans pakt Dries het aan...? Wat doet de VVD met het nu weer vier jaar oude nieuwe produkt Wiegel? Hoe *kamerbreed* mag Joop gaan sinds André van Duin? (Volkskrant, 18-4-1981).

(12) Door de hele machine heen staat het papier strak als een snaar....Aan het eind van de straat (*in een papierfabiek*) hangen in de lucht *kamerbrede* WC-rollen: papier dat is gefabriceerd en wacht om te worden gesneden (Volkskrant, 9-5-1981).

(13) *Kamerbreed* tapijt wordt door ons gratis en vakkundig gelegd (advertentie Haarlems Weekblad, 13-5-1981).

(14) *Kamerbreed* geluid (uitspraak in radioprogramma m.betr.t bepaald soort muziek, 16-5-1981).

(15) Lee Liberace strooit kwistig met trillers...robato's en glissando's. Langzaam wordt *kamerbreed*, vlug ontaardt in razendsnel...Pianoslapstick van de bovenste plank (Volkskrant, 23-5-1981).

(16) Tegelijkertijd is het...ook een wijze van denken die geheel ontleend is aan de PVDA en die, nu zij zo ongeveer *kamerbreed* wordt toegepast, een

probleem schept voor ons parlementaire stelsel (Trouw, 6-6-1981).

(17) *Kamerbrede* auto (NOS-journaal, 30-11-1981).

(18) Philips introduceert een machtige geluidsmachine voor uit en thuis. *Kamerbreed* Stereo, óók in de buitenlucht (advertentie Volkskrant, 25-11-1981).

(19)	*Kamerbreed* kijkplezier! (STER-reclame voor bep. t.v.-merk, nov. 1981 tot in 1982).
(20)	Een *kamerbreed* antibioticum dus (uitspraak interviewer, ontleend aan Sybesma (1981))[2].
(21)	Ik heb *kamerbreed* rozen (uitspraak in t.v.-serie, 22-8-1982).

Op grond van deze relatieve rijkdom aan bewijsplaatsen kan al direct worden vastgesteld, dat de situatie zoals die tot op heden in de woordenboeken is geregistreerd, sterk gesimplicifeerd is ten opzichte van het werkelijk gebruik dat van *kamerbreed* wordt gemaakt. Naast de oorspronkelijke, lexicografisch als enige vastgelegde betekenis (I), die zelfs vrij bescheiden is vertegenwoordigd, tekenen zich twee andere hoofdbetekenissen af. Een daarvan wordt gekenmerkt door het feit dat *kamer* een betekenis 'zeer, heel, erg, buitengewoon' heeft aangenomen (groep II), in de andere speelt *kamer* = 'volksvertegenwoordiging' een rol (groep III)[3]. In het vervolg zal duidelijk worden, dat achter deze rubricering op zijn beurt een in wezen veel gecompliceerdere realiteit schuilgaat. Als uitgangspunt voor onze analyse kan deze globale semantische driedeling niettemin zonder bezwaar worden gehanteerd.

3. *Analyse van het materiaal*

3.1. De oorspronkelijke betekenis (I)

Aan de gegevens uit de woordenboeken kunnen uit mijn citatenmateriaal de volgende bewijsplaatsen worden toegevoegd voor de oorspronkelijke, eigenlijke betekenis: (1), (4) en (13). Citaat (1) is interessant, doordat het ons al betrekkelijk vroeg naar poëtisch taalgebruik verplaatst waar *kamerbreed tapijt* een connotatief aspect (de idee van 'de burgerlijke consumptiemaatschappij') vertoont; (4) toont aan dat bij een karakteristieke verbinding het adjectief al snel gesubstantiveerd kan voorkomen en als ellipsvorming metonymisch de betekenis van die hele verbinding krijgt.

Binnen het kader van de oorspronkelijke betekenis dienen vervolgens ook (2), (6), (12) en (21) besproken te worden. Het zijn alle vier gevallen waarin op basis van een bepaald kenmerk of een com-

plex van kenmerken nog een duidelijke relatie met de eigenlijke betekenis te herkennen valt. Toch zijn er duidelijke, onderlinge verschillen, in aard van de relatie met die eigenlijke betekenis en in overdrachtsbasis.

In citaat (2) waar *kamerbreed* als bijwoord functioneert, kan de betekenis omschreven worden met: 'over de gehele breedte van de hal'. Uit het feit dat niet de vloer van een kamer, maar die van een hal wordt bedoeld, blijkt dan waar de verschuiving t.o.v. de oorspronkelijke betekenis plaatsvindt. De feitelijke metafoor bevindt zich daarbij aan de kant van toepet, dat met *tapijt* wordt geassocieerd.

Ook in (6) vinden we de associatie van een toepet met een tapijt terug, maar de verhouding t.o.v. het oorspronkelijk gebruik ligt hier toch niet hetzelfde. De eigenlijke betekenis van *kamerbreed* blijft in feite buiten schot. De hele verbinding *kamerbreed tapijt* moet immers aan het metaforisch gebruik ten grondslag gelegd worden. De betreffende passage in het citaat laat zich parafraseren als 'een toepet dat mijn gehele kale hoofd bedekt, zoals een kamerbreed tapijt de gehele vloer van een woonkamer bedekt'. De relatie waar de overdracht in eerste instantie op berust, is van functionele aard. Daarnaast kan de 'harigheid' van beide objecten als materiële overeenkomst mede een rol hebben gespeeld.

In (12) is van overdrachtelijk gebruik op verscheidene niveaus sprake. Immers: *WC-rol* is al metaforisch voor de enorme papierrollen die de journalist in kwestie aan dat huiselijk object reminisceerden. Op basis van 'opheffing' van de metafoor aan die zijde kan voor *kamerbreed* echter nog niet volstaan worden met een betekenis 'zeer breed'. Het gebruik van het woord valt namelijk niet te ontkoppelen van het (encyclopedische) feit dat dergelijke papierrollen eveneens hun overeenkomst hebben met kamerbreed tapijt. Maar dan: met kamerbreed tapijt zoals dat nog in tapijthallen en winkels op rollen ten verkoop ligt uitgestald. De relatie met de eigenlijke betekenis is in tegenstelling tot het voorgaande citaat daarbij niet functioneel maar visueel gemotiveerd.

In citaat (21) is het verband met de eigenlijke betekenis ook nog duidelijk te onderkennen, maar de distantie is weer anders dan in

de voorgaande gevallen uit deze ‘groep’. Het citaat zou in zijn geheel de parafrase mee kunnen krijgen: ‘ik heb zoveel rozen, dat de kamer er a.h.w. geheel door gevuld wordt’ (of: ‘Overal in mijn kamer staan rozen’, ‘Mijn hele kamer staat vol rozen’). Bij *rozen* gaat het niet meer om een functioneel, visueel of materieel aspect dat een verbinding met tapijt zou toestaan. Het dimensionele aspect is hier beslissend en zit hem in het feit dat de rozen verspreid door de kamer zijn aan te treffen. Ook deze toepassing lijkt op een geassocieerd encyclopedisch gegeven in de semantiek van *kamerbreed* te wijzen. Immers, het citaat is een (geforceerde?) vertaling van een oorspronkelijke Engelse zin: *I have roses from wall to wall.* De vertaler onderkende in *from wall to wall* een aspect dat ook in zijn conceptualisering van *kamerbreed*(*tapijt*) aanwezig was. Waar Sybesma *kamerbreed tapijt* karakteriseert als ‘het tapijt strekt zich van plint tot plint uit’ komt aan de oppervlakte dat dergelijke geassocieerde encyclopedische componenten tot definitiecomponent verheven kunnen worden.

Kenmerkt de subgroep (2), (6), (12), (21) zich door een nog steeds aanwezige, traceerbare relatie met de oorspronkelijke betekenis, dan zou toch gerechtvaardigd lijkende twijfel aan hun groepskarakter kunnen rijzen, doordat hun relatie met die oorspronkelijke betekenis op uiteenlopende kenmerken daarvan, waaronder ook encyclopedische, blijkt te berusten. Ondanks die onderlinge verschillen is er echter een tweede ‘trait d'union’ die de betreffende citaten tot een complex met groepskarakter maakt. Wat (2), (6), (12), (21) ondubbelzinnig ook bindt, is het hyperbolisch karakter van *kamerbreed*, dat via de variatie op het eigenlijk gebruik wordt gecreëerd. Door die hyperbolische geladenheid krijgt *kamer* een intensiveringsfunctie die deze subcluster van I relateert aan de kerngroep II, waardoor een scherpe begrenzing van deze betekenisgroep niet meer mogelijk is.

3.2. De betekenis met kamer = (gemotiveerde) intensifier (II)

Samenstellingen van het type ‘collapsed comparisons’ vertonen in het Nederlands, vergeleken bij andere talen, een opvallende nei-

ging om hun eerste lid te ontwikkelen tot een intensifier, een element dat ‘merely conveys the idea “very”, “extremely” or even “absolutely”, without altering the basic meaning of the adjective’ (Fletcher 1980:446).

Ook *kamerbreed* heeft zich al snel geschaard in de gelederen van deze lexicale categorie van composita. Dat proces zal nog bevorderd zijn, niet alleen doordat *breed* als adjectief al in dergelijke samenstellingen aanwezig was (b.v. in *hemelsbreed*), maar ook doordat ‘dimensionele adjectieven’ over het algemeen in deze categorie relatief goed vertegenwoordigd zijn, getuige o.a. *flinterdun*, *zeediep*, *levensgroot*, *reuzegroot*, *hemelhoog*, *huizenhoog*, *torenhoog.* In de meeste van deze gevallen is de dimensie van het adjectief karakteristiek voor het substantief. Dat is bij *kamerbreed* niet het geval. Het lijkt mij dan ook correct om de ontwikkeling van de betekenisgroep als een categorieel bepaalde op te vatten: kennis van de semantische hoedanigheden van de lexicale categorie van de ‘collapsed comparisons’ behoort tot het cognitief arsenaal van de taalgebruiker, die deze vanuit die categorie overbrengt op een neologisme dat als nieuw lid ervan wordt geïdentificeerd. Van een directe, lineaire betekenisontwikkeling die van I > II voert, is geen sprake.

Tot de betekenisgroep II reken ik de volgende citaten: (3), (5), (7), (9), (11), (14), (15), (17), (18), (19), (20). De intensifiersfunctie van *kamer* is in al deze bewijsplaatsen aanwezig als een factor die hen tot een groep verbindt. Maar evenals bij I kan ook hier slechts van een groep in alle verscheidenheid gesproken worden. Er is een diversiteit op het niveau van het intensiverende *kamer* zelf, maar ook op het niveau van het adjectief *breed.*

Bezien we eerst de status van de intensifier. Ofschoon het mogelijk is om in alle citaten *kamer* door ‘zeer, heel, erg, buitengewoon, e.d.’ te vervangen, speelt in sommige gevallen zeker en vervolgens in een aantal andere waarschijnlijk of mogelijk nog een andere factor een rol. Ik richt de aandacht op citaat (3), waar *kamerbreed* gecombineerd met *televisies* optreedt. Ik interpreteer (3) als: ‘In de jaren '50, toen ze nog van die televisies hadden, die zo breed (= groot, omvangrijk) waren, dat ze a.h.w. de hele kamer vulden’. Als we een dergelijke parafrase aannemen, dan is duidelijk, dat we

met een definitie ‘zeer breed, zeer groot’ te weinig zeggen. Immers, die parafrase toont aan dat tevens nog een aspect van de volle betekenis *kamer* = ‘woonvertrek’ bij de intensivering betrokken blijft. De intensifier is, wat ik zou willen noemen, nog ‘gemotiveerd’.

Het aannemen van een ‘gemotiveerde intensifier’ in (3) heeft zijn konsekwenties voor een aantal andere citaten, namelijk daar waar het substantief dat met *kamerbreed* in collocatie staat, op enigerlei wijze met *kamer* in zijn eigenlijke betekenis valt te verbinden. Dat is het geval met abstracta als ‘plezier’ in (5) en (19) (waar *kamerbreed* = ‘de hele kamer a.h.w. in onstoffelijke zin vullend’) en ‘geluid’ in (14) en (18) (*kamerbreed* = ‘de hele kamer, het hele vertrek vullend, van de ene hoek tot de andere reikend’). Citaat (18) toont, dat de reclamemaker op die gemotiveerdheid inspeelt; hij plaatst *kamerbreed* in duidelijk contrast met *buitenlucht.*

Op grond van dergelijke gevallen moet m.i. ook binnen de betekenis II een subcluster onderscheiden worden, waarbij *kamer* niet alleen intensifier is, maar ook nog in enige mate in de volle betekenis ‘woonvertrek’ aanwezig is. Die karakterisering van kenmerken lijkt identiek aan die van de subcluster uit I. Toch moeten ondanks hun verwantschap beide groepen onderscheiden worden, aangezien in de onderhavige subgroep de intensiverende functie van *kamer* centraal staat, terwijl bij die uit I de gelexicaliseerde betekenis ‘woonvertrek’ juist nog domineert.

In evolutioneel opzicht zou men geneigd kunnen zijn dergelijke subcategorieën als overgangen tussen de betekenis I en II te beschouwen, lineair voorgesteld: zo breed als een kamer > zeer breed (+ ‘kamer’)> zeer breed. Zo simpel blijkt de werkelijkheid bij *kamerbreed* evenwel niet te liggen. Er zijn in het oog springende factoren die zich tegen zo'n opvatting verzetten. Op de eerste plaats is daar het al geconstateerde feit, dat de betekenis ‘zeer breed e.d.’ eerder moet zijn ontsproten aan de lexicale categorie waarvan *kamerbreed* op grond van zijn vorming deel uit ging maken. Ook in chronologisch opzicht is geen houvast voor zo'n evolutie met tussenstadia te vinden. Betekenisontwikkeling is hier duidelijk geen ‘rechtlijnig’ proces meer.

Voor *kamer* als gemotiveerde intensifier leggen de collocatiepatronen getuigenis af die woorden bevatten die met *kamer* = 'woonvertrek' in verband te brengen zijn. Het kan daarbij zowel om concrete objecten als om abstracta (stemming, geluid) gaan, die in een kamer gelokaliseerd moeten of kunnen worden. Waar die verbinding ontbreekt, heeft men te maken met bewijsplaatsen die de cluster vormen met *kamer* als ongemotiveerde, zuivere intensifier: (7), (9), (11), (15), (17), (20).

Wenden we ons nu tot de verschillende betekenissen die het tweede lid *breed* in de citaten lijkt te bezitten. Op basis van de woorden uit de collocatiepatronen die concreta, personen of abstracta (stemmingen, uitingen, gedragingen, geluid) kunnen aanduiden, zijn voor *breed* lezingen mogelijk als: 'breed', 'groot, omvangrijk in stoffelijke zin' (3, 7, 17), 'groot, omvangrijk in onstoffelijke zin' > 'veel' (5, 19) of 'vol' (14, 18), 'uitvoerig, omstandig, ampel, tot in de details' (9), 'ver' (11), 'langzaam, statig, largo' (15), 'omvattend' (20). Vrijwel al die geconstateerde nuances vindt men ook in het artikel *breed* in het *WNT. Kamerbreed* laat zich in zijn toepassingsveld leiden door al bij *breed* bestaande patronen. Een interessante vraag daarbij is, waarom andere, ook veel gebezigde toepassingen van *breed* nièt binnen het bereik van *kamerbreed* terecht zijn gekomen, men denke aan *brede lach*, *brede weg*, *iets breed opzetten*, *brede ontwikkeling, brede kennis*, enz. In veel gevallen zal *kamer* blokkerend werken, wanneer *kamerbreed* verbonden wordt met concreta die de combinatie al te lachwekkend maken (b.v. **kamerbrede weg*). Soms zal afwezigheid ook gewoon aan het toeval moeten worden toegeschreven: *kamerbrede discussie* zou b.v. in de rij van wèl vergaarde citaten niet misstaan.

Sommige verbindingen zijn direct op bestaande of sterk vergelijkbare bij *breed* geënt, wat het geval is in (9) en (11). *Kamerbreed etaleren* is zonder meer te koppelen aan vaste verbindingen als *breed uitmeten*, *breed uitweiden*, *breed ontvouwen* die men alle in het *WNT* III, 1185-1186 ontmoet.

Dat ik ook *kamerbreed gaan* uit (11) als voorbeeld laat gelden, zal enige verwondering kunnen wekken, daar *breed gaan* niet tot het lexicon van de meesten zal behoren. Vandaar dat de eerste indruk

zal zijn, dat *kamerbreed gaan* geïnspireerd is door het zeer bekende *ver gaan*, temeer daar dat ruwweg een alleszins bevredigende interpretatie oplevert. Maar met die eerste, rudimentaire betekenisfixatie wordt nog te weinig gezegd. Ik houd het op een lezing als 'zeer sterk op de populaire toer gaan, zich verslingeren aan de volksgunst'. In die richting dwingt de context-verwijzing naar het t.v.-optreden van Den Uyl in een show van volkskomiek André van Duin. De notie 'ver gaan' zal ook best bij de betrokken journalist geleefd hebben, maar daarnaast moet het feit dat *breed gaan* bestond o.a in een betekenis die daar betrekkelijk goed mee overeenkwam, wel tot zijn lexicale kennis behoord hebben. Ik doel op de betekenis die het *WNT* III, 1183 voor *breed gaan* verschaft: 'in zijn doen en laten vrij, naar eigen lust en begeerte te werk gaan. Veelal in min gunstigen zin...: te ver gaan..., zich te veel vrijheden veroorloven'. Een min of meer vage voorstelling van die toepassingsmogelijkheid kon tot het gebruik van *kamerbreed gaan* in (11) leiden.

Citaat (11) toont op markante wijze hoe zich in het gebruik van neologismen sterk individueel bepaalde realisaties voor kunnen doen, die door de lexicale kennis van een afzonderlijke taalgebruiker bepaald zijn. Waar de lexicale kennis van andere taalgebruikers niet daarmee samenvalt, lijken dergelijke realiseringen weinig of geen kans te bezitten om boven hun individuele geaardheid uit te stijgen en genormaliseerd te worden.

De meest 'gewaagde' combinatie waarin *kamerbreed* optreedt, is aan de orde bij *kamerbreed antibioticum* in (20). De meesten die mijn verzameling onder ogen kregen, keurden haar af. Ik kan daar vooralsnog geen betere verklaring voor vinden, dan dat de te tolereren afstand t.o.v. de kernbetekenis in dit geval te duidelijk werd overschreden. Ook binnen *kamerbreed* blijft conceptueel het dimensioneel aspect van de kernbetekenis 'breed' een soort randvoorwaarde voor de toepassingsmogelijkheden. Een antibioticum (de werking daarvan, die bedoeld wordt) ligt niet in de sfeer van de dimensionele objecten, is geen abstractum dat op enigerlei wijze met dimensie verbonden kan worden en het bezit bovendien geen enkele relatie met *kamer.* Woordspel dat dergelijke condities nog zou kunnen neutraliseren, ontbreekt evenzeer. Zo wordt *kamerbreed antibioticum* illustra-

tief voor het feit dat een neologisme in een populariteitsfase tot overdrijvingsgevallen kan leiden, waartegen de lexicale competence zich blijkbaar verzet.[4]

3.3 De betekenis met kamer = volksvertegenwoordiging (III)

Voor het aannemen van een derde kernbetekenis bij *kamerbreed* staan de volgende citaten garant: (8), (10) en (16). (Voor de 'volledigheid' wijs ik er op dat er ook een parlementaire radiorubriek met de titel *Kamerbreed* bestaat). Het zijn alle citaten die zich kenmerken door het feit dat *kamer* er de betekenis 'volksvertegenwoordiging' heeft. De betekenis kan dan ook gedefinieerd worden als: 'gevormd door -, berustend op de gehele volksvertegenwoordiging (zowel regerings- als oppositiepartijen)'; 'in -, door de gehele volksvertegenwoordiging'.

Ofschoon in deze groep een grotere vastheid van betekenis aanwezig is, is ook hier een precieze omlijning van die betekenis niet mogelijk. Het is bijvoorbeeld onmogelijk uit te maken of er steeds sprake moet zijn van de gehele volksvertegenwoordiging, of dat *kamerbreed* ook kan worden toegepast indien het gaat om een (zeer) groot gedeelte daarvan. (Velen zullen misschien zelfs uitsluitend die opvatting huldigen.) In de lexicografische praktijk zou men die vaagheid tot uitdrukking brengen door het betreffende definitieelement te wijzigen in '(vrijwel) de gehele volksvertegenwoordiging'.

Het feit dat dezelfde basisstructuur ('zo breed als de kamer = volksvertegenwoordiging') als die van de oorspronkelijke betekenis eraan ten grondslag gelegd kan worden, is een cruciale maar op zichzelf nog onvolledige karakteristiek van deze betekenisgroep. Er is immers tevens sprake van een intensiverende functie: *een kamerbrede meerderheid* betekent een versterking ten opzichte van *een brede meerderheid* tout court. Daarmee heeft dit betekenisniveau ook zijn verband met dat van II: kamer is ook hier een gemotiveerde intensifier, zij het dat die gemotiveerdheid op een andere gelexicaliseerde *kamer*-betekenis berust. Daarnaast is er een verschil tussen beide in dominantiegraad van die twee elementen. In de subcategorie met

gemotiveerde intensifier bij II staat de intensiverende functie primair en is de relatie met de *kamer*-betekenis marginaler, in de betekenisgroep III ligt die verhouding omgekeerd.

Het feit dat de intensiveringsfunctie van *kamer* in ieder geval mede aanwezig is, maakt acceptabel dat bij het ontstaan van deze nieuwe betekenis van *kamerbreed* de omstandigheid dat *kamer* in de samenstelling met de notie 'zeer, erg, heel e.d.' verbonden kon worden, een rol heeft gespeeld. Dat wil niet zeggen, dat de betekenis III pas nà vestiging van II ontwikkeld kon worden. Chronologisch staan in ieder geval beide toepassingen naast elkaar, en de aanwezigheid van *kamer* = 'volksvertegenwoordiging' als primair aspect associeert III eerder over de betekenis II heen met I. Ook hier moet eerder voor het intensiveringsaspect uitgegaan worden van de aansluiting die *kamerbreed* als vorming op zich in de lexicale categorie van de 'collapsed comparisons' kreeg.

Bij groep II constateerden we een 'dirigerende' functie van het simplex *breed* m.b.t. het toepassingsveld van *kamerbreed.* Mijns inziens is ook voor groep III aan te nemen, dat *breed*, of liever een bepaalde collocatie daarvan, op de ontwikkeling van III zijn invloed heeft uitgeoefend. In één citaat (10) is van *meerderheid* expliciet sprake, in de beide andere is het begrip versluierd aanwezig (b.v.: *een motie kamerbreed aannemen = met een kamerbrede meerderheid aannemen*). Ik neem dan ook aan, dat de aanwezigheid van verbindingen als *brede meerderheid* voor de vorming van de betekenis III een essentieel uitgangspunt vormde.

Mijn analyse van III laat nog duidelijker dan bij II zien, dat de ontwikkeling van een nieuwe betekenis niet zo rechtlijnig verloopt, als vaak bij een statische beschrijving wel wordt gesuggereerd. Zoals een weergave I > II geen correcte voorstelling bleek, is dat al evenmin het geval met schema's als II > III of I > III. De herkomst van de betekenis III zit veel gecompliceerder in elkaar en berust op een complex van meerdere factoren die gebundeld werkzaam zijn geweest. Het zijn: *a*) de gelexicaliseerde betekenis 'volksvertegenwoordiging' voor *kamer*; *b*) het lidmaatschap van de lexicale categorie van de 'collapsed comparisons'; *c*) het bestaand collocatiepatroon *brede meerderheid* bij het basiswoord *breed.* Een pluriforme ont-

staansachtergrond derhalve, met invloeden die zich ook van buiten het woord zelf deden gelden.

4. *Conclusies*

Ik geef de conclusies, die aan onze analyse te ontlenen zijn, hieronder puntsgewijs weer, met daarachter een verwijzing naar het nummer van citaten of betekenissen waarop zij gebaseerd zijn, en zonodig een korte toelichting. Indien ik die conclusies in een hypothetische of axiomatische vorm heb gegoten, doe ik dat om duidelijk aan te geven, dat waarheidsgehalte en ruimere geldigheidswaarde door verder onderzoek zullen moeten worden bevestigd of ontkend. Binnen de conclusies zelf is een verdeling aan te brengen, al naar gelang de reikwijdte die ik er aan toedenk. Ik houd die groepsvormingen bij mijn opsomming aan.

Van toepassing op samenstellingen als *kamerbreed*, samenstellingen of adjectieven in algemene zin zijn:

a) Als een neologisme een samenstelling is, kan het een nieuwe betekenis krijgen doordat een der leden (bewust) in een andere gelexicaliseerde betekenis daarvan wordt toegepast (vgl. de ontstaansachtergronden van III).

b) Als een neologisme een samenstelling is en een tweede betekenis heeft gekregen, waar bij een der leden nog een kenmerk van de andere betekenis een rol speelt, dan komen gevallen voor waarin dat kenmerk uit bejag naar surprise-effect bewust geactiveerd wordt (vgl. 18 in II).

c) Als het neologisme een samenstelling is, is bij een nieuwe betekenis het grondwoord van invloed op semantische nuanceringen en collocatiepatronen (vgl. passim II en III). Daarbij kunnen ook verbindingen min of meer direct geënt zijn op de reeds bij dat grondwoord bestaande (9, 10, 11).

d) Als een neologisme een samenstelling is, moeten de woorden waar het in collocatie mee gaat optreden met de semantiek van de leden van die samenstelling te verenigen zijn. Anders treedt een blokkade van mogelijkheden op (**kamerbrede weg*) of wordt, als realisering toch plaatsvindt, het gevormde patroon als te bizar ervaren (*kamerbreed antibioticum*).

e) Indien bij een adjectief dat als neologisme wordt ontwikkeld, in het oorspronkelijk gebruik een verbinding met een bepaald substantief stereotiep is, dan kan dat adjectief spoedig al in een elliptische substantivering voorkomen die de betekenis van die gehele verbinding aanneemt (4).

Betrekking op neologismen in het algemeen hebben:

f) In de populariteitsfase van een neologisme komen individueel geconditioneerde gevallen voor, die gebaseerd zijn op een lexicaal kennisgegeven van een taalgebruiker, dat (vrijwel) niet (meer) door anderen wordt gedeeld (11). Normalisering ervan is niet waarschijnlijk.
g) De eigenlijke, referentiële betekenis van een neologisme kan al snel met een connotatief betekenisaspect verschijnen, dat berust op een encyclopedisch kennisgegeven (1).
h) Indien een neologisme is geïntroduceerd, treft men spoedig toepassingen aan waarin (op basis van bijv. functionele, materiële, locale, visuele kenmerken) op de oorspronkelijke betekenis wordt gevarieerd, zonder dat die verschuivingen strikt genomen als figuurlijk gebruik zonder meer gekaraktiseerd kunnen worden (2, 6, 12, 21).
i) Indien een neologisme als lid van een bestaande lexicale categorie wordt geïdentificeerd, kan een dominante semantische karakteristiek daarvan een nieuwe betekenis doen ontstaan (vgl. het ontstaan van II), of het ontstaan van een nieuwe betekenis mede beïnvloeden (vgl. het ontstaan van III).

Tenslotte geef ik twee concluderende stellingen die de grootste algemeenheid bezitten en gelegen zijn op het gebied van de betekeniseenheid en betekenisontwikkeling.[5]

j) Betekenissen zijn niet op te vatten als scherp te omlijnen eenheden, maar als categorieën, waarvan de begrenzing vaag is. Aan de analyse van *kamerbreed* zijn voor die stelling de volgende argumenten te ontlenen:
- Weliswaar zijn duidelijke kernbetekenissen aan te wijzen, maar de individuele realisaties daarbinnen variëren in aard

en distantie t.o.v. die kern (vgl. met name passim de citatenanalyse bij I en II).
- Binnen de te onderscheiden kernbetekenissen vormen zich subgroepen die een primair kenmerk met hun kernbetekenis gemeen hebben, maar daarnaast in een ander kenmerk met een andere kernbetekenis te verbinden zijn (vgl. sub I de cluster (2), (6), (12), (21) die ook aan II is gerelateerd, en bij II de cluster (3), (5), (14), (18), (19) die ook in 'dwarsrelatie' met I staat). Ook tussen kernbetekenissen zèlf kunnen dergelijke dwarsrelaties voorkomen, zoals duidelijk werd uit de gedeeltelijke relatering van III en II.
- Ook wanneer de toepassingen onderling niet of nauwelijks differentiëren en er ook binnen een kernbetekenis geen vorming van subcategorieën is, is een scherpe afbakening van een betekenis al moeilijk, omdat men geen duidelijke voorstelling van het precieze bereik ervan heeft (vgl. bij de betekenis III het probleem 'geheel' of 'vrijwel geheel').
- Naast de kenmerken die men nog als strikt semantisch zou kunnen beschouwen, spelen in de semantiek van een woord wisselende, encyclopedische gegevens een rol (o.a. 1, 12, 21).

k) De ontwikkeling van nieuwe betekenissen is niet eenzijdig als een woord-intern, lineair-chronologisch proces voor te stellen. Onze analyse van *kamerbreed* levert voor die bewering de volgende argumenten:
- Een nieuwe betekenis is niet terug te voeren op een reeds bestaande, eerdere betekenis, maar dankt haar ontstaan aan het feit dat een woord een kenmerkende semantische hoedanigheid overneemt van een lexicale categorie, waartoe het behoort (vgl. het ontstaan van de bet. II en gedeeltelijk het ontstaan van III).
- De ontwikkeling van een nieuwe betekenis heeft vaak een pluriforme achtergrond. Niet alleen een categorie als hiervoor bedoeld, kan een rol spelen. Bij samenstellingen kunnen ook bestaande, andere betekenissen van een der leden (vgl. *kamer* bij het ontstaan van III) of bestaande verbindingen van het grondwoord (vgl. *brede meerderheid*, eveneens bij III) hun invloed doen gelden.

- Er zijn gevallen die schijnbaar als overgangscategorieën gekarakteriseerd kunnen worden, doordat zij zowel van de ene als van de andere betekenis kenmerken bezitten. In werkelijkheid kan daarvan inhoudelijk noch chronologisch aangetoond worden, dat zij een dergelijk tussenstadium vormen (vgl. de subclusters uit I en II).

Ik heb het onder *a-k* gestelde niet gelanceerd in de pretentie dat al mijn uitspraken en beweringen iets nieuws of spectaculairs mee te delen zouden hebben. Wèl spectaculair acht ik daarentegen dat deze lijst van gevolgtrekkingen in haar geheel mogelijk kon worden op basis van de analyse van slechts één enkel neologisme. Natuurlijk gaat het om een woord in ontwikkeling, zodat men ook met gevallen te maken krijgt die nog door het normaliseringsfilter heen moeten. Vrijwel ieder nieuw citaat levert in zo'n stadium ook een nieuw en ander facet op. Maar het zijn juist die 'schakels' die men hier bij observatie van gegevens als onderdelen van zich nog voltrekkende, dynamische processen a.h.w. 'op heterdaad' betrapt, die men bij een statische beschrijving achteraf van gevestigde woorden vaak node moet missen. Het op de voet volgen van veranderingen en verschuivingen terwijl zij zich nog aan het voltrekken zijn, is dan ook van het hoogste belang voor onze kennis van en inzicht in de problematieken van betekeniseenheid, betekenisontwikkeling en betekenisverandering. Op grond van de veelheid aan uiteenlopende gegevens die de analyse van *kamerbreed* opleverde, kan men zich gemakkelijk een denkbeeld vormen van het rijke materiaal waarover men kan beschikken, als men een studie onderneemt die vele neologismen bestrijkt, gevarieerd naar woordsoort en betekenissferen. Ik hoop dat dit onderzoek de inspiratie tot een dergelijke studie kan vormen, hoe smal de basis ervan, in weerwil van het gekozen woord, ook geweest moge zijn.

september 1982

Adres van de auteur:
Instituut voor Nederlandse Lexicologie
Postbus 9515
2300 RA Leiden

Literatuur

Fletcher, W.H., 1980: '"Blood-hot", "Stone-good": A Preliminary Report on Adjectivespecific Intensifiers in Dutch', in: *L.B.* (1980), 445-473.
Sybesma, D., 1981: 'Kamerbreed', in: *Onze Taal* 50 (1981), 118.

Eindnoten:

1 Mijn dank gaat in het bijzonder uit naar Karin Janssen, Egbert Beijk, Bruno Meeuwsen en Piet van Sterkenburg.
2 Op Sybesma (1981) volgde een artikel 'Kamerbreed invullen' van C.A. Zaalberg in *Onze Taal* 51 (1982), 38, waarin het m.n. om het gebruik van *invullen* gaat. Ik laat door Zaalberg gevormde verbindingen als *kamerbreed invullen*, *kamerbreed invulbaar* hier verder buiten beschouwing, omdat het bewust opgezette constructies zijn.
3 Na voltooing van dit artikel kwam mij pas de negende, door dr. F. de Tollenaere en dr. A.J. Persijn bewerkte druk van *Van Dale Nieuw Handwoordenboek der Nederlandse Taal* (Utrecht 1982) onder ogen. Hierin wordt wel de 'politieke' toepassing III onderscheiden, zonder dat overigens een betekenisdefinitie wordt gegeven. Men volstaat met de verbinding *kamerbrede meerderheid*, die volgens de bewerkers als een omzetting van *brede kamermeerderheid* moet worden gewaardeerd. Uit mijn analyse van groep III zal blijken dat ik die visie volstrekt niet deel. Verder blijft verwonderlijk dat men in dit recente lexicografische produkt wèl de toepassing III, maar niet een betekenis 'zeer breed, zeer groot e.d.' honoreert.
4 Ofschoon zo'n relatie wellicht niet geheel uit te sluiten is (wat voor eerdere uitspraken zijn in het door Sybesma gememoreerde interview gedaan!), acht ik het persoonlijk te ver gezocht om het gebruik van *kamerbreed antibioticum* in verband te brengen met een in vakkringen ongetwijfeld bekende verbinding *breedspectrum antibioticum*, d.w.z. een antibioticum met een polyvalente werking (men zie daarvoor b.v. het *Groot Woordenboek der Geneeskunde* 1955: 1, 376 en *De Grote Winkler Prins* 7de druk 1974: 2, 166). Ik ben Floor Mulder erkentelijk voor het feit, dat hij mij op deze verbinding en, in mijn ogen, grillige speling van het toeval attent maakte.
5 Men realisere zich dat hier beweringen vanuit een ander perspectief gedaan worden, maar op basis van dezelfde gegevens. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men in *j* en *k* elementen uit voorafgaande uitspraken ontmoet, die daar reeds vanuit een andere gezichtshoek afzonderlijk ter sprake kwamen.

J.C. Arens

Uit oude woordenboeken IV*

7. Delftse bijzonderheden in Brussel 19590

Brussel 19590 (ca. 1460-1470), hierna met D aangeduid, een woordenboek zonder titel en voorwoord, stoelt vooral op het Catholicon, het latijns-latijnse woordenboek van Joannes van Genua (Ioannes Ianuensis) dat lang een schier canoniek gezag heeft genoten.

Op het trefwoord Cuias (d.i. wat voor landsman?) geeft het Catholicon (hier als regel aangehaald naar de eerste druk, Mainz 1460) de voorbeelden 'romanus ytalicus' en 'de tuscia de bononia' (Toskane, Bologna). Steden- en streeknamen plegen in woordenboeken en spraakkunsten steden- en streeknamen op te roepen. Zo vindt men in handschriften van het Catholicon aanvullingen als 'Duitser (achter ytalicus), Bohemer, Pool (voor romanus), van Beieren (achter bononia)' of vervangingen als 'van Oostenrijk, van Bohemen'.[1]

Iets dergelijks gebeurt ook wel in latijnse woordenboeken die grosso modo het Catholicon volgen, zoals dat van de karthuizer Firmin Le Ver (Parijs BN nouv. acq. fr. 1120; 1420-1440, uit de omgeving van Abbeville).[2] Op Cuias vult hij de voorbeelden van het Catholicon aan met 'de francia. de anglia. Etc.'

In D luidt de vraag: 'Wat voor landsman zijt gij?' (es tu: op de man af; in het Catholicon betreft de vraag een derde: 'is hij?', est iste), en het antwoord luidt: '<Ik ben> de delf de hollandia vel flandria'.[3]

Aan Dr. P.G.J. van Sterkenburg[4] danken wij een inventarisatie van de klankverschijnselen in D; hij betoogt dat D een

* 'Uit oude woordenboeken' I, II en III verschenen in *TNTL* 98 (1982), p. 273-289, resp. 100 (1984), p. 18-28 en p. 274-282.

> mengtekst is waarbij (vaak ook Oost-) Brabantse en Hollandse kenmerken naast elkaar voorkomen. Er bevindt zich evenwel een aantal exclusief Hollandse verschijnselen onder...
> Ondanks de duidelijke binding die er met het Brabants bestaat, acht ik het niet te gewaagd deze tekst Zuidhollands, genuanceerder nog, Delfts te noemen. Een oorspronkelijk Brabantse tekst werd door een compilator uit Delft of omgeving conform de algemene gewoonte aangepast aan het plaatselijke dialect. Het argument dat ik voor dit laatste als kroongetuige naar voren breng is het lemma cuias...
> De woordenschat geeft ook alle reden om een westelijk accent aan te nemen.

Blijft met ‘een westelijk accent aan te nemen’ in de woordenschat van D het Delftse (en het Vlaamse?) niet onderbelicht? Steller dezes verstout zich een ongemeen woord uit D te lichten en het ronduit Delfts, misschien uitsluitend Delfts, te heten:

113rb Vestibulum *scuddel mantel* vel voorhuys.

Schuddemantel (scudde-, -mantele) is (naar *MNW* VII 795) de ‘Naam van een gebouwtje op het kerkhof of kerkplein te Delft’. Men vindt het getekend en benoemd op afb. 20 in De Stad Delft.[5]

Niet alleen op Cuias, ook op Professio is het voorbeeld van het Catholicon in D aangepast aan de eigen omgeving.

Joannes van Genua geeft op allerlei trefwoorden voorbeelden, die hemzelf, zijn geboortestad, zijn kloosterorde en zijn vroegere geschriften raken. In *Ianua* (deur, poort, toegang) ziet hij een passende naam voor zijn machtige edele schone en rijke vaderstad, de poort van Lombardije, Toskane en de Provence. Hij voegt daar nog een beknopte autobibliografie aan toe. Het is niet de enige maal dat Joannes zijn vaderstad eert. Er is een rivier bij Genua die vanwege de twee zijrivieren *Bisamnis* heet (bis tweemaal, amnis rivier).

Op *Siria* wordt de heilige bisschop van Genua genoemd, Sirus. Ianua en Ianuensis worden in spraakkunstige voorbeelden benut of bij- of voorgeschoven. Op het voorzetsel *De* staat als voorbeeld petrus de ianua, op *Magister* als voorbeeld van een verwerpelijke samenstelling potestasianuensium; op *Ostiensis* is ianuensis een tweede voorbeeld, zo ook op *Scola* waar ianuensis in plaats van siciliensis

staat, dat bij Hugucio op hetzelfde trefwoord na bononiensis komt. Op *Urbs* staat Ianua vóór Bononia.[6]

De orde der predikheren wordt op *Professio* genoemd in de eerste persoon: Et ego feci professionem uel professus sum in ordine fratrum predicatorum. Op *Dominicus* wordt de stichter van de orde met toepasselijke etymologieën gevierd, op *Pernox* een zinsnede aangehaald uit een lofzang op St. Dominicus. Er wordt in menig lang artikel (over niet-spraakkunstige onderwerpen) verwezen naar de werken van frater Thomas (van Aquino) en frater Albertus (Magnus).[7] De eigen geschriften die Joannes op Ianua vermeldt zijn Dyalogus de questionibus anime ad spiritum en een Opus pascale. Naar het eerste wordt verwezen op *Aura* en *Hermeneuticus*, naar het tweede op *Concurrens.* Het Catholicon zelf wordt op het trefwoord *Catholicon* genoemd.

Sommige van deze 'persoonlijke' trefwoorden en voorbeelden ontmoet men in woordenboeken die materiaal van het Catholicon verwerken.[8]

Wat nu Professio betreft: in verreweg de meeste handschriften van het Catholicon is het autobiografische *predicatorum* gehandhaafd. Een enkele maal is het weggevallen of weggelaten, soms vervangen.[9]

Hoe vergaat het de woorden ego en predicatorum in woordenboeken die vrijblijvend aan het Catholicon ontlenen? In Brachylogus en daarop stoelende woordenboeken als Copiosus[10] wordt de ikvorm niet aangehouden, ook blijft de naam van de orde oningevuld door het gebruik van het woord 'zus en zo' (talis). Firmin Le Ver volstaat eveneens met 'in tali ordine', maar handhaaft 'ego'.

Geen onbestemdheid in D:

> 87va Professio
> belidinghe ut ego feci professionem
> in ordine regular <i> um canonicorum.

Hier kunnen de reguliere kanunnikken te Delft bedoeld zijn; zie over hen De Stad Delft, p. 64 (hoofdst. IV, 8). Daar kan men ook lezen over hun Librije en over het onderwijs dat zij in Delft gaven. Wat de Librije betreft: in D ontmoet men éénmaal 'librarye',

viermaal ‘librie’;[11] woord en zaak lieten de vertaler kennelijk niet onverschillig. Wat het onderwijs betreft: ‘Moeder wanneer ze bakt maakt voor mij een meelkoek’ is onmiskenbaar een voorbeeld uit het leslokaal:[12]

37rb Farinaceus
...ut mater mea quando pinsit facit mihi
libum farinacium (sic) .i. een koec van meel.

Adres van de auteur:
Louiseweg 7
6523 NA Nijmegen

Eindnoten:

1 alamanus Londen BL Add. 25 722, almonus Salzburg M. II 16, boemus Budapest cod. lat. 57, polonus Kraków 1400, de bauaria clm 17402, de austria de bohemia Rome Vat. Ross. Lat. 1057, etc.

2 Zie M. Roques, *Recueil général des lexiques français du moyen âge*, Paris 1938, I, II, p. XIX. Bekendheid met de nabije Nederlanden blijkt onder meer uit de trefwoorden Gandauum en Gandauensis en uit de vertalingen brebant en brabenchon op Teutonia en Teutonicus.

3 Het is niet mogelijk aan te tonen, met de woordenboeken in de hand, wat in D van welk woordenboek is overgenomen of weggelaten, wat toegevoegd. D zelf is door twee handen geschreven, hier aangeduid met AG en FZ; zowel AG als FZ hebben de sectie fructus - grandescere geschreven. Alleen AG 44rb (niet FZ 49rb) heeft: Gafra een wafel Gafrarius wafelier. Ingevoegd door AG? weggevallen bij FZ? Cuias is ons alleen uit AG bekend. Heeft AG ‘de delf de hollandia vel flandria’ in zijn geheel overgenomen van de legger? heeft hij vooraan of achteraan wat toegevoegd? De dierbare naam van stad of gewest is gauw geschreven. Is het uitgesloten dat D geschreven is in Vlaanderen of door een Vlaming in den vreemde (zeg Delft) naar een legger met Delftse bijzonderheden?

4 *Het Glossarium Harlemense*, Diss. Nijmegen, 's-Gravenhage 1975, p. (147-)151.

5 *De Stad Delft cultuur en maatschappij tot 1572*, Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft [1979]. - Er zijn in D woorden te over om bij stil te staan, als

5rb	Amiculum sampiel (zie *MNW* VII 141, en *De Stad Delft* p. 162)
6rb	Angarium tryualy (zie Van St. p. 151 en 196; travalie, Kiliaan ed. 1777, p. 864)
25vb	Dicacitas een fobetacy (zie *MNW* II 830)
77vb	Pariscus kargier wtroper (zie *MNW* III 1200 Cargiever).

6 H u g u c i o heeft op Urbs als voorbeelden Bononia (vaak Ba-) en Parma. Parma is vervangen door *Capua* (Parijs BN Lat. 16 217; ibd. 7623; Padua, Bibl. d.s. Antonio 1; Rome Vat. Arch. Capitul.S. Pietro H 10), door *Padua* (Kraków 452, 463 en 1556; in Stuttgart cod. poet.2° 21 volgt op Bononia en Badua Amberga), door *Cremona* (Florence, Med.-Laur. Plut. XXVII 1), door *Fauentia* (clm 23 460), door *Cracouia* (Koblenz, hs. van de Carmel. te Boppard). In Brugge 543 en in Caen, Coll. Mancel 245 zijn Bononia en Parma vervangen door vrbs *Colonia* en vrbs *Parisiana* (deze twee handschriften hebben ook andere zeldzame varianten gemeen), Burgsteinfurt, Brevil. Benth. noemt *Colonia* eveneens, nl. tussen Bononia en Parma. In Wenen NB Ser.n. 12 803 (uit 1441 door Gerardus Sanbeec; een ander handschrift van zijn hand is 's-Gravenhage, Meerm.-Westr. 10 C 18 uit 1440; zie G.I. Lieftinck, *Ms. datés* I, 1964, p. 55) heeft de afschrijver zijn geboorteplaats geëerd: Parma is vervangen door *Sanbeec* (Sambeek aan de Maas bij Boxtel). - Vervangingen op Urbs in het C a t h o l i c o n zijn: *Vercelle* (Milano,

Brera A.E. XIV 8), *Magdeburgis* (Kopenhagen Gl.Kgl.Saml. 425, uit 1436, van de hand van Johannes Hamborch); in Douai 754 en in St. Amand is Banonia geworden tot Babilonia. - In handschriften van B r a c h y l o g u s treft men op Urbs *Louania* (Darmstadt 742, Rome Vat. Lat. 10 062) en vrbs *Traiectensis* (Bruss. 1450 en 981).

7 Frater Thomas: episcopus, honoro, mencior, obedio etc.; frater Albertus: fulmen, mare, nubes, uentus etc.

8 De dictionarius van Firmin Le Ver is reeds aangehaald en zal weer aangehaald worden. Andere woordenboeken als hier bedoeld zijn: 1) Comprehensorium Johannis, Parijs BN Lat. 7678 (noemt op D petrus de ianua); 2) St. Omer 644 (Bisamnis, Ianua; voorbeelden van vervlaamsing zijn op Bigens francois...flamenghe, op Legare rex ligauit (sic) petrum in flandriam; 3) Wenen NB 13 857 uit 1448, aanvankelijk met Italiaanse vertalingen, geschreven door Garbrandus Iacobi Spierinch de Schyedam (voor een ander werk van zijn hand zie Bouveret, Colophons 4774): Bisanis en (op Ianua) de biobibiographie van Joannes van Genua.

9 Weggevallen of weggelaten: bijv. Parijs BN Lat. 7627; vervangen: *montis oliveti* Pavia Aldini 54; *sancte crucis* Luik 2304; *minorum* Londen BL Arundel 110, Maastricht Gem. Bibl., Stutt. cod. poet.2° 24. Minorum wordt ook aangetroffen op Professio in Breuiloquus (zie TNTL 100 (1984), 22), Bas. 1478 en volgende drukken. De handschriften Arundel 110 en Maastricht hebben ook andere niet gangbare varianten gemeen. Het handschrift Maastricht is in 1437 door een Dominicaan aan het Dominicanenklooster te Koblenz geschonken (zie G.I. Lieftinck, *Ms. datés* I, 1964, p. 111): dit maakt minorum boeiend.

10 Zie TNTL 100 (1984), 277.

11

8rb	Arcinum ni (lees -uum ui). een librarye
9ra	Armarium een gerwekamer een librye of wapenstede
11vb	Bibliotheca librie
17ra	Commentarium glosinge of librie
117ra	Zaberna est quoddam vas in quo ponuntur libri
	Zaberna boec sac librie

12 Voor een plaats in de latinitas neerlandica komen misschien in aanmerking 9ra *Armaturensis* wapen roc en 91ra *Quassa* se een tubbe daer men cleren in nettet wastubbe.

Margarete Andersson-Schmitt

Eine Niederländische ‘Semiramis-in-Trier’-Variante

In der ‘sogenannten ersten’ niederländischen Historienbibel ist folgende Semiramis-Sage überliefert:[1]

> Doe nynus doot was doe liet hi twee sonen after Doe seide semeramis sijn wijf tot haren outsten soen Wil gi nv minen wille doen So sel gi die meeste heer wesen vander werelt so neemt mi tot enen wiue Wil gi dat niet doen so sel ic v uerdriuen vut desen lande Die soen consenteerdet ende nam siin moeder tot enen wiue [8rb] iegen die ewe Die soen starf corts daer na Doe seide semeramis tot tot [!] haren anderen soen Wil gi mi nv hebben tot enen wiue Soe moechdi die meeste here wesen van alder werelt Doe seide die soen Moeder ten is niet behoerlic dat een kint siin moeder sel hebben tot enen wiue Doe seide die moeder wil gijt niet doen so sel ic v uerdriuen vuten lande Doe seide die soen moeder sel ict ymmer doen So geeft mi een half iaer respijt om mi daer iegen te bereiden Doe gaf si hem dat respijt Dese soen was genoemt trebata Die toech verre in een vreemt lant al daert hem genoechde te wonen Ende begonde daer een stede te maken Ende haelde vut siins moeders lant grote scat ende guet Doe dese stede volma-[!]maect was Doe noemde hise na hem seluen trebata Dat is trier Ende dat was xiii^{c} iaer eer romen gesticht was Doe dat half iaer om gecomen was ende semeramis van haren soen niet en uernam Doe sende si boden vut in allen lande om te soken Ten lesten wort he geuonden Doe togen die boden tot semyramis ende wijsden haer waer haer soen was Ende trebata tymmerde enen tempel daer hi sijn afgoden in settede Ende die uerwolfde hi mit seylstenen Doe semeramis haren soen wiste te vinden Doe bereide si haer ende toech tot [8va] hem om hem te nemen tot enen man Doe trebata uernam dat sijn moeder tot hem quam Doe toech hi haer iegen ende ontfinc se vriendelic Doe begheerde si bruloft te volbrengen Doe seide trebata Moeder ic heb v eerst geloeft te offeren in vol harnas inden tempel voir onsen god eer ic die bruloft doe Semeramis was te vreden Doe toech trebata siin moeder vol harnas an ende leedse inden tempel Doe si inden

tempel quam Doe togen die zeylstenen dat yser mitten lichaem na hem
Ende daer bleef semeramis hangen int uerwolft vanden tempel ende
smoerde daer Also als si onnatuerlic geleeft hadde Also starf si onnatuerlic

Diese Geschichte hat inhaltliche Besonderheiten, die in der umfangreichen Semiramis-Überlieferung keine Parallellen haben. Es scheint mir deshalb angebracht, diesen - bisher nicht edierten - Text näher zu betrachten und zu versuchen, ihn in die mittelalterliche Semiramis-Überlieferung einzuordnen.

Die Semiramis-Sage gehört im Mittelalter zum festen Bestand der Universalgeschichten und Weltchroniken, wo sie immer wieder begegnet.[2] Es läßt sich hier ein Semiramis-'Kanon' erkennen, der im wesentlichen auf die spätantiken Verfasser Justinus und Orosius[3] zurückgeht. Dieser 'Kanon' umfaßt vier Stoffkomplexe:

1. Um anstelle ihres unmündigen Sohnes Ninias regieren zu können, verkleidete sich Semiramis in einen Mann, den Sohn hingegen in eine Frau (Justinus, Orosius).
2. Nicht zufrieden mit den Eroberungen des Königs Ninus, unterwarf Semiramis Äthiopien und Indien, das außer ihr nur noch Alexander der Große betreten hat (Justinus, Orosius).
3. Semiramis ließ in Babylon allerlei prachtvolle Bauten und Befestigungen aufführen (Justinus).
4. Semiramis war grausam und buhlerisch. Ihre Liebhaber ließ sie nach Gebrauch töten. Sie verleitete auch andere zur Unzucht und stellte sogar ihrem eigenen Sohn nach (Orosius), der sie deshalb töten ließ (Justinus).

Gelegentlich ist außerdem eine Episode - nach Valerius Maximus[4] - überliefert, die für den kriegerischen Geist der Semiramis spricht: Während Semiramis sich frisieren ließ, erhielt sie die Nachricht von Aufständen in Babylon. Sogleich eilte sie mit nur auf einer Seite geflochtenen, auf der anderen Seite wallenden Haaren zu den Waffen. In Babylon ist eine Statue der Semiramis mit dieser Haartracht aufgestellt worden.

Von Interesse ist hier vor allem der Stoffkomplex 4, da er mit der Gründungssage der Stadt Trier verknüpft worden ist. Die Herkunft dieser Gründungssage hat G. Kentenich in seinem Aufsatz *Die*

Trierer Gründungssage in Wort und Bild[5] übersichtlich dargestellt, und ich folge dieser Darstellung:

Das älteste schriftliche Zeugnis der Trierer Gründungssage ist in der Handschrift Nr. 109 der Johannes- oder Ministerialbibliothek Schaffhausen, die die Geschichtschronik des Regino von Prüm enthält und aus Trier stammt, überliefert. Die Hs. hat auf Bl. 1 folgende Hexameter:[6]

> Nini Semiramis, quae tanto coniuge felix,
> Plurima possedit, sed plura prioribus addit,
> Non contente suis nec totius finibus orbis;
> Expulit a patrio privignum Trebeta regno,
> Profugus insignem nostram qui condidit urbem.
> Treveris huic nomen dans ob factoris amorem,
> Quae caput Europae cognoscitur anteritate.
> Filius huius Ero patris haec epigrammata pono;
> Cuius ad inferias hic cum Iove Mars tenet aras.
> Sidere concordi pax est, non dissocianti.

Die ersten acht Verse stammen, der Schrift nach, noch aus dem Ende des 10. Jahrhunderts.

Diese Verse tauchen dann in den Chroniken immer wieder auf, zuerst in der Vita des hl. Willibrord des Echternacher Abtes Thiofrid (AASS Nov. III, S. 471), der mitteilt, daß die Inschrift ‘moderno tempore’ in Trier aufgefunden worden sei. Auch Otto von Freising zitiert in seiner Chronik (I,8. MGH SS 20, S. 135) die Verse, welche ‘nostris temporibus’ aufgefunden worden seien. Die direkte Quelle Ottos ist nicht bekannt.[7] Ottos Chronik war eine der Quellen der Weltchronik Rudolfs von Ems. Diese folgt (Vs. 3575 ff.)[8] im wesentlichen dem von Justinus/Orosius überlieferten Stoff, erzählt jedoch auch die Geschichte von ‘Trebeca’, den Semiramis vertrieb und der Trier gründete. Die Trebeta-Sage ist immer wieder, bis in die Neuzeit hinein, überliefert worden, wie Kentenich mit Beispielen belegt.

Daß die Sage in Trier entstanden ist, zeigt der Bericht der *Gesta Trevirorum* (MGH SS 8, S. 111 ff.), einer Chronik, die Anfang des 12. Jahrhunderts begonnen wurde und in ihren älteren Teilen auf eine *Historia Treberorum* und eine *Gallica historia* (wohl noch 10. Jahr-

hundert) zurückgeht. Nachdem die Flucht des Trebeta vor den Heiratswünschen seiner Mutter, die Gründung der Stadt Trier und ihre reiche Ausstattung beschrieben worden sind, werden auch die oben zitierten Verse erwähnt: Der Sohn und Nachfolger des Trebeta, Hero, hat seinen Vater auf dem 'Mons Juranus' (dem heutigen Petersberg) in Trier beigesetzt und dem Grab eine Marmortafel beigegeben, in die die Hexameter eingemeißelt waren. Der Grabstein ist auch tatsächlich gefunden worden, wie der sogen. *Codex Udalrici* berichtet: 'Isti versus Treveris in tumulo quodam, dum a peregrinis pro quaerenda pecunia rumperetur, lapidi cuidam insculpti inventa sunt'. Bei diesem Stein, den es inzwischen nicht mehr gibt, handelt es sich um eine Fälschung, die aus politischen Gründen - die Kentenich ausführlich darstellt - hergestellt wurde. Auch die Gestalt des Trebeta ist eine reine Erfindung.

Diese Trierer Trebeta-Überlieferung enthält jedoch nichts über Besuch und Tod der Semiramis in Trier. Dagegen hat der Prosakommentar zum *Speculum regum* des Gottfried von Viterbo (MGH SS 22, S. 34) eine solche Geschichte: Der Sohn (nicht Stiefsohn) 'Troletus' flüchtet vor den Heiratsanträgen seiner Mutter und gründet Troja. Sie spürt ihn dort auf, er entweicht zu Schiff in den Norden und gründet, im Jahre 2000, Trier. Semiramis verfolgt ihn jedoch auch dorthin, und er kann sich ihrer nur entledigen, indem er sie ermorden läßt. Ein Sohn Ninias wird nicht erwähnt.

Die Ebersheimer Chronik[9] erwähnt zwei Söhne, 'Ninsa' und 'Trebeta', während die Chronik des Jakob Twinger von Königshofen[10] nur einen Stiefsohn Trebeta nennt, jedoch 'in etlichen buchern stet geschriben das er were ir recht sun und nůt ir stiefsun'. (Die Ebersheimer Chronik gilt als Quelle für Twingers Vorlage.) Nachdem sich Trebeta in Trier niedergelassen hat, zieht ihm Semiramis mit einem großen Heer nach. Trebeta empfängt sie scheinbar freundlich, lockt sie jedoch dann, unter dem Vorwand, die Hochzeit vollziehen zu wollen, in ein unterirdisches Gemach, das er zum Einsturz bringt (Ebersheimer Chronik), bzw. in eine Kammer, wo er sie ersticht (Twinger).

Die Version der Historienbibel weicht von allen diesen Versionen ab; insbesondere für den schrecklichen Tod der Semiramis,

die, in einen Harnisch gekleidet, an die Decke eines mit Magneten ausgekleideten Tempels gezogen wird, gibt es keine Parallele. A.J. Barnouw, der die Semiramis-Geschichte der Historienbibel in englischer Sprache ausführlich referiert,[11] hat vorgeschlagen, als 'Quelle' eine mündliche Trierer Überlieferung anzunehmen, die von bildlichen Darstellungen in der Art des bei Kentenich (nach S. 200) wiedergegebenen 'Trebeta-Bildes' ausgeht. Dieses Bild aus dem Jahre 1559 zeigt u.a. eine eiserne schwebende Figur, die laut Aufschrift den Merkur darstellt. Im 3. Kapitel der *Gesta Trevirorum* ist eine solche durch Magneten schwebend gehaltene Merkurgestalt beschrieben. Es kann, meint Barnouw, ältere bildliche Darstellungen dieser Art gegeben haben, und das Volk von Trier, dem Merkur unbekannt, Semiramis jedoch wohlbekannt war, kann die schwebende eiserne Gestalt als Semiramis gedeutet haben. H. Knaus, der sich ebenfalls mit dem Komplex 'Semiramis in Trier'[12] beschäftigt hat, weist Barnouws Vorschlag zurück und nimmt eine - allerdings nicht nachweisbare - literarische Quelle an.

Auch ich bin geneigt, mit einer literarischen Quelle zu rechnen, denn die niederländische Version hat außer dem Tod der Semiramis noch weitere Eigenheiten. Da ist zunächst die Heirat mit einem älteren Sohn, der kurz darauf stirbt. (Da der Sohn Ninias in einigen Überlieferungen 'Ninus' genannt wird, liegt möglicherweise eine Verwechslung mit dem Vater, König Ninus, vor.) Sodann haben wir eine Diskussion zwischen Semiramis und 'Trebata', die zu einem halbjährigen Aufschub der Hochzeit führt. Das alles kann nicht aus einem wie auch immer gearteten Bild abgeleitet sein. In der Tat finden sich auch Berührungspunkte mit den oberdeutschen Chroniken: In der Ebersheimer Chronik erreicht Trebeta ebenfalls einen Aufschub der Hochzeit, indem er der leichtgläubigen ('nimis credula') Mutter vorspiegelt, erst einen Feldzug unternehmen zu wollen, um ihre Macht zu vergrößern. Stattdessen segelt er mit dem Heer sowie großen Schätzen und Vorräten, mit denen die Mutter ihn ausgerüstet hatte, in den Norden. Sobald er vom Herannahen der Mutter erfährt, baut er ein unterirdischen Gemach, dessen Eingang von Säulen getragen

wird, die durch eine technische Anordnung leicht zum Einsturz gebracht werden können. Auch der Trebata der niederländischen Sage bereitet den architektonischen Mord rechtzeitig vor. In beiden Geschichten bemüht sich Semiramis sehr, den Sohn ausfindig zu machen, sei es durch Astronomen und Wahrsager, wie in der Ebersheimer Chronik, sei es durch Kundschafter, wie in der Historienbibel. In beiden Werken, wie auch bei Twinger, empfängt der Sohn die Mutter scheinbar freundlich, um sie sodann in das jeweilige vorbereitete Gebäude zu locken. Das Wahrscheinliche ist wohl, daß die Historienbibel dieselbe oder eine ähnliche Quelle benutzt hat wie die oberdeutschen Chroniken. Auch dem Bearbeiter von Gottfrieds *Speculum regum* muß eine solche Version bekannt gewesen sein.

Die Historienbibel hat des öfteren außerbiblische Stoffe in ihre biblische Darstellung eingefügt, wie es der Tradition der Historienbibeln enspricht.[13] Sie hatte eine Vorlage, deren Verfasser sich sehr für abenteuerliche Stoffe interessierte und, wenn er in seinen Hauptquellen - Vulgata und Historia scholastica - auf entsprechende Stellen stieß, weitere Quellen zuzog.[14] Die *Historia scholastica* crwähnt nur kurz Semiramis als Erfinderin der Hose (Migne PL 198, Gen. Kap. 36, Add. 1) und teilt (Gen. 63) mit, daß Semiramis ihren Sohn ehelichte, um die Nachfolge des Königs Ninus antreten zu können. Ausführlichere, dem oben beschriebenen ‘Kanon’ entsprechende Semiramis-Geschichten finden sich in der *Epitoma* des Justinus und dem *Speculum historiale* des Vincentius von Beauvais,[15] die der Historienbibel mit großer Wahrscheinlichkeit als Nebenquellen gedient haben. Indessen hat der Verfasser nicht die Semiramis-Geschichten dieser Werke, sondern die phantastische Trierer Überlieferung in sein Werk aufgenommen, vielleicht weil sie das ehrwürdige Alter der Stadt Trier bezeugt, was ja für die Leser aus dem niederländischnordwestdeutschen Raum von Interesse, wenn nicht gar schmeichelhaft gewesen sein muß. Daß es Überlieferungen gab, die der Fassung der *Gesta Trevirorum* allerlei hinzufügten, zeigen die oben genannten Chroniken. Diese Überlieferungen waren also nicht nur im elsässischen, sondern auch im niederländischen Raum verbreitet.

Das Alter der niederländischen Semiramis/Trebeta-Sage hängt mit dem umstrittenen Alter der Historienbibel zusammen. Die Bezeichnung ‘erste’ niederländische Historienbibel, die auf dem in der Hs. A mitgeteilten Datum 1357 beruht, trägt diese Bibel wahrscheinlich nicht zu Recht, denn die Hs. A ist, der Schrift nach zu urteilen, etwa hundert Jahre jünger.[16] Wir müssen auch zwischen dem Archetypus der Bibel und der Hs. A mehrere Überlieferungsstufen annehmen,[17] und daß die Hs. A, die einen sehr jungen Überlieferungszweig repräsentiert und der somit der Archetypus nicht vorgelegen haben kann, dessen Entstehungsjahr überliefert haben sollte, ist recht unwahrscheinlich. Die Jahreszahl 1357 hat also für die Entstehungszeit der Bibel keine Bedeutung.

Die Vorlage der niederländischen Historienbibel scheint der jetzigen Bibel sehr ähnlich gewesen zu sein, bis in den Wortlaut hinein. Es gibt nämlich viele auffallende wörtliche Übereinstimmungen zwischen der Historienbibel und dem Großen Seelentrost,[18] viele inhaltliche Gemeinsamkeiten, die alle aus der den beiden Werken gemeinsamen Vorlage stammen müssen. Sie war offenbar eine Historienbibel, die sehr gern interpolierte - die Interpolationen oder Spuren von ihnen kommen z.T. auch im Großen Seelentrost vor, sind also ursprünglich. Nichts spricht dagegen, daß auch die Semiramis-Sage bereits in der Vorlage vorhanden war. Für diese ergibt sich durch den um die Mitte des 14. Jahrhunderts entstandenen Großen Seelentrost ein terminus ante quem von etwa 1350.

Abschließend läßt sich folgendes feststellen: Der Stoffkomplex ‘Semiramis in Trier’, aus oberdeutschen Chroniken bekannt, hat auch eine vor 1350 entstandene niederländische Variante, die Züge mit der Ebersheimer Chronik gemeinsam hat, aber auch einzigartige Einzelheiten enthält, die sonst nicht überliefert sind. Sie ist von allen bisher bekannten Versionen die phantastischste. Eine schriftliche Quelle, aus der die verschiedenen Varianten der ‘Semiramis-in-Trier’-Geschichte stammen könnten, hat sich bisher nicht nachweisen lassen.

Adres van de auteur:
Grönstensvägen 32,
S-752 41 Uppsala/Schweden

Anhang: Die Teile der Semiramis-Geschichte aus der Ebersheimer Chronik, die in den Gesta Trevirorum keine Entsprechung haben. (Text nach der Ausgabe von H. Bloch, S. 160-162.)

Nach dem Heiratvorschlag der Semiramis, kommt es zu folgendem Gegenvorschlag des Trebeta:

> ‘Tuis’, inquid, ‘o dulcissima mater, imperatis prompto ac libenti animo parebo, precipue cum tui similem in toto orbe nullam reperire queam, si prius, quod mente gero, tuo pariter et auxilio et consilio adeptus fuero. Nam regnum filiorum Ionithi in Eva, quod Indi vel Bracmani possident, auri et argenti ac gemmarum et omnium rerum habundantia exuberat. Quod si imperio nostro adiungere valuerimus, tunc demum securi cupitis immorabimur amplexibus’. His auditis mater verborum filii nimis credula elaborare cepit omni instantia et fabricatis trigeribus aliisque utensilibus armorum infert copiam et ciborum habundantiam. Deinde simul cum filio inito consilio congregat de omni Asia virorum fortium infinita agmina ac deinde profert auri et argenti inmensa pondera. Post hec fortissimus dux Trebetha militum suorum convocat agmina, et cum ab eis exegisset fidei sacramenta, larga distribuit stipendia. Ad naves deinde cum coniugibus ac liberis quasi totam Indiam possessuri ac stirpem Ionithi properant occisuri. Cumque naves inpulissent et marinis fluctibus ac ventorum flatibus se commisissent. Trebetha oculos ac manus ad celum erigens thonantem invocat, quatenus ipsius iussu ac ducatu in eam partem orbis transponatur, quo et ab humani sanguinis effusione cessare et matris possit incestum devitare. Cuius orationem innocentie Deus amator exaudiens per Ionium secundis ventorum flatibus ad occeani litus veloci cursu naves transposuit, ac deinde boreali inpulsu ad Yperboreos montes seu ad ubera aquilonis usque perveniunt...

Sodann folgt die Ankunft im Tal der Mosel und die Gründung Triers.

> Interim, dum hec aguntur, Semiramis de salute filii et exercitus sollicita et quia per internuntium aliquem scire non poterat, ad notissima astronomie convertitur indicia. Cumque per artem fugam filii ac se deceptam comperisset, mentem furibundam continuo iracundie armavit telo et per nigromantiam fanaticam advocat tur-

bam ac per ipsos, in qua parte orbis filium reperire possit, addiscit. Nec mora, statim ut in occidente eum delituisse comperit, ordinatis rebus et relicto inibi Ninsa primogenito suo cum fortissimis pugnatoribus filiorum Gomer et Togorma ad persequendum filium proficiscitur. Denique et Trebeta, in arte astronomia more orientalium peritissimus, de statu matris vel fratris scire aliquid cercius volens astrorum cursus et ipse rimatur. Cumque matrem iam ad se properantem cognovisset, omni nisu montem civitati proximum, relictis intrinsecus columpnis, quibus sustentaretur, cavare festinat porticumque ante ipsam speluncam opere testudineo duabus columpnis subfulsit. Denique cum iam matrem adventantem prescisset, assumpta fortissima suorum turma obviam ei perrexit simulataque leticia cum canticis et choris eam suscepit et quasi flens pre gaudio in oscula ruit. Post hec infortunio navigationis in hanc terram peregrinationis preter spem se transpositum deplorat et sic feritatem nefandi animi mitigat. Post hec comites matris in castris collocat ipsamque cum paucis Treverim perducens convivium instruxit. Cumque eam largiori cibo et potu refecisset, quasi cubitum cum ea perrecturus ad subterraneum specum perduxit et per aliquos gradus descendentem vi impulit et in precipicium, quod paraverat, ruere coegit. Cumque sonitum ruentis aure captasset, ilico columpnas, que omne opus machine illius sustentabant, subruit ac super ipsam ruere fecit. Sic Trebeta liberatus a crimine incestus civitatem, quam condidit, castimonia ac religione dedicavit.

Eindnoten:

1 Zitiert nach der Hs. A, Leiden U.B. Ltk. 231 (fol 8ra, 31 ff., im Kap. Genesis 11).
2 Zusammenstellung bei J. Amiet, *Die Gründungs-Sage der Schwesterstädte Solothurn*, *Zürich und Trier.* Solothurn 1890, S. 13 ff. - 'Über die orientalische Semiramis-Überlieferung' s. W. Eilers, *Semiramis. Entstehung und Nachhall einer altorientalischen Sage.* (Österr. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte 274:2). Wien 1971.
3 *M. Iuniani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi.* Ed. Otto Seel. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.) Lipsiae 1935, S. 4 f. - *Pauli Orosii Historicarum adversum paganos libri VII.* Rec. Carolus Zangemeister. (Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum, 5.) Vindobonae 1882. S. 43 f.
4 *Valerii Maximi Factorum et dictorum memorabilium libri novem.* Iterum rec. Carolus Kempf. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.) Lipsiae 1888, IX, 3, Ext. § 4 = S. 439. Diese Geschichte hat anscheinend großen Eindruck gemacht und sich auch in der bildenden Kunst niedergeschlagen, vgl. z.B. Abb. 4 bei Eilers (wie Anm. 2).
5 In: *Trierer Heimatbuch.* Trier 1925, S. 193-212.
6 Wenn nichts anderes angegeben, werden Textstellen nach dem Abdruck bei Kentenich zitiert.
7 Auch in einer Ekkehard von Aura zugeschriebenen *Chronik* (Migne PL 154, Sp. 505/506 add., MGH SS 6, S. 36 add.) werden die lat. Hexameter zitiert, 'ad haec tempora parvum repertum fuit ibi in lapide sculptum hoc epitaphium'.
8 *Rudolfs von Ems Weltchronik.* Hrsg. von Gustav Ehrismann. (Deutsche Texte des Mittelalters, 20.) Berlin 1915. S. auch Helmut Brackert, *Rudolf von Ems, Dichtung und Geschichte.* Heidelberg 1968, S. 174 ff.
9 Ausgabe: Hermann Bloch, 'Zur Überlieferung und Entstehungsgeschichte des Chronicon Ebersheimense'. In: *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 34 (1909) S. 151 ff. (MGH SS 23 enthalten die ersten Kapitel der Chronik nicht.)
10 *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis 16. Jahrhundert*, 9. Leipzig 1870, S. 698. Abgedruckt bei Kentenich (wie Anm. 5), S. 200 f.
11 A.J. Barnouw, 'Semiramis in Treves'. In: *The Germanic review* 10 (1935), S. 187-194.

12 Hermann Knaus, ‘Die Königin Semiramis in Trier’. In: *Trierisches Jahrbuch* 1954, S. 59-64, Anm. 3.
13 Vgl. die Übersichten bei Hans Vollmer, *Niederdeutsche Historienbibeln und andere Bibelbearbeitungen.* (Materialien zur Bibelgeschichte und religiösen Volkskunde des Mittelalters, I : 2) Berlin 1916. - Das Deutsche Bibelarchiv in Hamburg hat keine Aufzeichnungen des Semiramis-Motivs (Brief vom 1. Dez. 1982).
14 Näheres bei Margarete Andersson-Schmitt, ‘Zwei niederdeutsche Bibelfragmente und die Überlieferungsgeschichte der “sogenannten ersten” niederländischen Historienbibel’. In: *Niederdeutsches Wort* 23 (1983), S. 1-37.
15 Vincentius Bellovacensis, *Speculum quadruplex. 4. Speculum historiale.* Nachdr. der Ausg. Douai 1624. Graz 1965. Lib.I, Cap.103.
16 Vgl. J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Tentoonstelling...Catalogus.* Brussel 1970, S. 152 ff.
17 Das Stemma, nach Andersson-Schmitt (wie Anm. 14), letzte Seite:

*HB (= Vorlage)				
*GST	*HB 1 (Archetypus der Hist. bibel)			
(Archetypus des Gr. Seelentr.)	*nd.HB		*nl.HB	
	Hs.I	Hs.L	Hs.F	*A
				Hss. A-E

18 *Der Große Seelentrost. Ein niederdeutsches Erbauungsbuch des vierzehnten Jahrhunderts.* Hrsg. von Margarete Schmitt. (Niederdeutsche Studien, 5.) Köln-Graz 1959.

J.H. Winkelman

Biografie of retoriek?
Enkele kanttekeningen bij de proloog van de 'Walewein'*

G.A. van Es heeft in de 'Inleiding' tot zijn tekstuitgave de proloog van de *Walewein* uitvoerig geanalyseerd.[1] Hij deed dit onder meer om de vraag te kunnen beantwoorden, waarom Penninc zijn dichtwerk niet heeft voltooid. In de proloog meent Van Es het antwoord op deze vraag te kunnen vinden. Hier zou reeds tot uitdrukking komen dat Penninc met een innerlijke onrust, veroorzaakt door het 'wereldse' karakter van de Arturroman, aan zijn werk is begonnen. Van Es wijst er o.a. op, dat Penninc God om vergeving smeekt voor de zonden, die hij in dit dichtwerk zal begaan (v. 20 vgl.); dat de dichter beweert, dat het componeren van de roman hem zijn nachtrust gekost heeft (v. 25 vlg.); dat de *Walewein*-auteur er moeite mee heeft het verhaal aan zijn publiek te vertellen (v. 30 vlg.). Deze in de proloog zich aankondigende gewetensnood zou

* Het hier voorgelegde opstel maakt deel uit van een drietal studies die wij aan de *Walewein*-proloog hebben gewijd. In het opstel getiteld: 'De Middelnederlandse *Walewein* oorspronkelijk?' onderzoeken wij de eerste zeven versregels uit de *Walewein*-proloog. Deze verzen zouden het bewijsmateriaal bevatten voor de stelling, dat de *Walewein* onafhankelijk van een Frans prototype zou zijn ontstaan. Wij zijn van mening, dat de uit de genoemde tekstpassage afgeleide argumenten ten gunste van de oorspronkelijkheidsthese niet overtuigen. (Dit opstel verschijnt in *SpdL*.) In het opstel 'Het gebed uit de *Walewein*-proloog' onderzoeken wij de gebedspassage uit de *Walewein*-proloog (v. 8-22) tegen de achtergrond van de gebedstraditie uit de religieuze poëzie. Wij menen te kunnen bewijzen, dat Penninc met de geestelijke literatuur vertrouwd is geweest. Verder bewijst hij, dat hij een kenner van het Middeleeuwse typologische denken was. (Dit opstel is verschenen in *Ntg.*, 78. (1985), 97-109.) De opstellen zijn zelfstandig geconcipieerd en hebben een eigen probleemstelling. Anderzijds vullen zij elkaar aan, zodat een inzicht in onze opvattingen over de *Walewein*-proloog pas na bestudering van alle drie de opstellen is verkregen. Overlappingen hebben wij zoveel mogelijk vermeden; zij waren echter niet altijd te voorkomen.

ten slotte zo groot geworden zijn, dat Penninc (kort voor de beschrijving van de liefdesscène van Walewein en Ysabele!) het werk aan de roman heeft gestaakt. Vostaert heeft niet alleen de roman afgemaakt, maar ook, zo vermoedt Van Es, de proloog nader bewerkt door een aantal verzen aan de oorspronkelijke inleiding toe te voegen. Dit zou blijken uit de 'opvallende' breuk, die Van Es in de *Walewein*-proloog vaststelt. Het eerste gedeelte (van de hand van Penninc) is in de eerste persoon gesteld (v. 1-22); Vostaert vervolgt in de derde persoon (v. 23-32).

Stellig blijkt uit de wijze van presentatie, dat Van Es de hier boven gerefereerde thesen niet als absolute waarheid wenst te beschouwen. Vraagtekens en twijfels kenmerken zijn betoogtrant.[2] Ook Van Es ziet in, dat de door hem in zijn argumentatie gebruikte proloogelementen als *topoi*, als 'Konstanten einer abendländischen Tradition' (H. Kuhn),[3] beschouwd kunnen worden. Niettemin gaat er van zijn betoog zo'n suggestieve werking uit, dat de hypothese van een door gemoedsbezwaren gekwelde Penninc uiterst plausibel lijkt. Wij zouden de retorische functie van de door Van Es aangehaalde proloogpassages nog eens nadrukkelijk willen onderstrepen. De proloog dient er (in de eerst plaats) toe, *het publiek* op het verhaal voor te bereiden. Van Es leest echter de proloog 'averechts'; hij hoopt hierin bijzonderheden over de persoon van *de auteur* aan te treffen. Deze door Van Es gepractiseerde methode wordt in het recente proloogonderzoek als onjuist gekwalificeerd. De proloog blijkt voor de opbouw van een biografie een ongeschikt medium.[4] M. Draak heeft naar aanleiding van de prolooganalyse van Van Es opgemerkt: 'Het is [...] duidelijk dat de proloog [van de *Walewein*] (d.w.z. de eerste 32 verzen van de tekst) nog steeds een moeilijk brok middelnederlands is, en dat het onderzoek het nog niet heeft gepeild [...]'.[5] Wij zien in deze woorden een aanmoediging om enkele opmerkingen aan de proloog van de *Walewein* te wijden. Wij hopen aan te tonen, dat de stelling van Van Es over een religieuze crisis van Penninc onhoudbaar is. Ook de door Van Es gegeven verklaring voor de tweedeling van de *Walewein*-proloog kan o.i. niet overtuigen. In het nu volgende onderzoek zullen wij de tekstpassages, die Van Es voor de opbouw van zijn bewijsvoering heeft gebruikt, kritisch bespreken.

I

19 Dies biddic Gode dor zine ghenaden
Dat hi mi vergheve die mesdaden
Die ic an dese redene doe

Van Es ontdekt in deze woorden ‘een lichte onrust [...] over de aard van dit werk[.] Zijn de gemoedsbezwaren tenslotte so groot geworden dat hij de pen maar heeft aangelegd?’[6] De hier door Van Es gesuggereerde verklaring van de versregels is o.i. uiterst speculatief. De bede om zondenvergeving blijkt een topos in de Middelnederlandse prologen te zijn. Jan van Boendale b.v. laat in *Der leken spieghel* het publiek voor hem om vergeving vragen:

28 ‘God vergheve hem sine zonden,
Die met sinen arbeyde
Dit wercskijn eerst toeleyde.’[7]

De in de *Walewein*-proloog optredende rijmformule *ghenaden/mesdaden* komt ook in andere Middelnederlandse prologen voor. De auteur van de *Roman van Lancelot* b.v. spreekt de hoop uit

251 Dat God van sinen mesdaden
Soude willen hebben genaden;[8]

Met de bede om zondenvergeving lijkt Penninc zijn deemoedige houding ten opzichte van God te willen beklemtonen. (Vgl. de *sermo humilis* in de geestelijke literatuur). Belangrijker is echter, dat de dichter door middel van het gebed contact met het publiek zoekt: ‘[...] die ausdrückliche Wendung zu Gott ist ein exemplarischer Vollzug, der zur allgemeinen Einstimmung des Publikums in die (religiöse) Bedeutungsebene führen soll’. (P. Kobbe).[9] De uitwerking van de bede om vergeving is vergelijkbaar met die van de uit de retorica bekende bescheidenheidstopos: In beide gevallen wordt een *captatio benevolentiae* beoogd. Het is derhalve onjuist in de aangehaalde proloogverzen een persoonlijke bekentenis van Penninc te willen zien.

Van Es beroept zich in zijn argumentatie verder op de volgende verzen uit de *Walewein*-proloog:

23 Dies bat Penninc diene maecte
Ende menighen nacht daer omme waecte
Eer hijt vant in zijn ghedochte
Dat hi den boec ten ende brochte
Daer hi tbeghin of heift gheseit.

Allereerst wijst Van Es op v. 27 ([...] *tbegin* [...] *gheseit*), waarin hij 'een toespeling' meent te mogen lezen 'op het feit dat [Penninc] het werk onvoltooid liet'.[10] Er zij aan herinnerd dat naar de algemene opvatting ruim twee derde van de *Walewein* af was toen Penninc (ongeveer bij versregel 7840) zijn werkzaamheden staakte.[11] Het gaat o.i. niet aan, dit overgrote deel van de roman met het begrip *beghin* te willen omschrijven. *tbeghin* (v. 27) slaat op het gedeelte van de *Walewein*-proloog dat bij v. 27 voltooid is, met name op het gebed om Goddelijke hulp (tot v. 23). Wenst men het begrip *beghin* breder te interpreteren, dan kan men het opvatten als omschrijving voor de proloog, het 'begin' van de *Walewein.* Een argument ten gunste van de theorie van Van Es kan in v. 27 niet gevonden worden.

Van Es vraagt zich ook nog af of de 'omschrijving van het vele nachten waken alleen op de moeizame arbeid van het componeren en dichten [slaat], of juist op die innerlijke onrust, of hij aan het schrijven van zo'n wereldse roman wel goed deed? Zodat vs. 25-26 aldus is te verstaan: "voordat hij er vrede in vond, of tot het besluit kon komen, het werk te volvoeren?"'[12] Het is o.i. onjuist de mededeling uit de proloog, dat het schrijven aan de roman de dichter slapeloze nachten bezorgd heeft, voor 'echt gebeurd' te willen houden.[13] De verwijzing naar gebrek aan nachtrust is een retorische formule die in de Middelnederlandse prologen veelvuldig voorkomt. (Twee voorbeelden:)

Van den vos reynaerde

1 Willem, die Madoc maecte,
Daer hi dicken omme waecte,[14]

Vanden levene ons Heren

4926 Ende die clerc die dese rime maecte
Dier om pensde ende waecte[15]

Een biografische betekenis mag aan deze mededeling niet worden toegekend. Van Es gaat echter in zijn interpretatie geheel voorbij aan het topisch karakter en de retorische functie van de opmerking. Ook de uitleg die Van Es aan v. 25 vlg. geeft, kan o.i. niet overtuigen. Het is syntactisch onjuist v. 25 (*Eer hijt vant* [...]) met de voorafgaande versregel (v. 24: [...] *menighe nacht daer omme waecte*) in verband te brengen. V. 25 sluit o.i. aan bij v. 23 (*Dies bat Penninc* [...]). W.A.F. Jansen heeft er terecht op gewezen, dat 'blijkens vs. 17 en 23 in deze tekst "bouc" als masc. wordt gebruikt'; derhalve 'kan "t" (hijt) van vs. 25 niet betrekking hebben op "bouc" en moet dus als 'n voorlopige accusatief worden beschouwd, die wordt beschreven in vs. 26.'[16] Jansen vertaalt de kwestieuze verzen als volgt: '[...] Om al dit voorafgaande bad Penninc, die het boek vervaardigde en die [er] menige nacht slapeloos [om] lag, voordat het dichtwerk zodanig in zijn geest was gerijpt, dat hij het boek voltooide, waarmee hij begonnen is.'[17] Er treedt ten opzichte van de uitleg van Van Es een belangrijke verandering op: Penninc ligt niet wakker...*Eer hijt vant*, de dichter bidt tot God...*Eer hijt vant!* M.a.w.: De dichter 'begint' met een gebed om Goddelijke bijstand, voordat (*Eer*) hij aan zijn literaire werkzaamheid 'begint'. Het 'vinden', in de retorica 'inventio' genaamd,[18] staat niet op de eerste plaats; primair is God, tot wie de dichter zich *in tbeghin* richt, en met Wiens hulp het dichtwerk tot stand komt. Een vergelijkbare procedure treffen wij bij Jacob van Maerlant aan, die eveneens - voordat hij begint te dichten - God bidt hem de nodige geest te schenken. Zo zegt Jacob in de proloog tot *Alexanders Geesten:*

65 Daeromme biddix gode te voren
[...]
Dat hi mi geve selken sin,
Hoe ic die waerheit, meer no min,
In dietsce wel bescriven moete,
[...][19]

Verder meent Van Es aan de verzen 30 vlgg. uit de *Walewein*-proloog nog een argument voor de juistheid van zijn stelling te kunnen ontlenen. De betreffende verzen luiden:

30 Hi sal u vort die scone tale
Segghen, al wert het hem te zure
Vanden coninc Arture.

Van Es stelt de vraag: 'Is het te ver gezocht ook hierin een zinspeling te lezen op de gang van zaken, dat het voltooien van dit dichtwerk Penninc om innerlijke spanningen "te zure" is geworden?'[20] De vraag dient - gezien het retorische karakter van de door Penninc gemaakte opmerking - o.i. met 'ja' te worden beantwoord. In de proloog tot *Floris ende Blancefloer* b.v. treffen wij een soortgelijke formulering aan, die al evenmin een gevolgtrekking over de persoon van de dichter (Diederic van Assenede) toestaat:

86 Ende telle, al wort het mi te sure,
Een deel van harre gherechter minnen.[21]

Het beklemtonen van de moeite, die het dichten met zich mee brengt - veroorzaakt door een (gepretendeerd) gebrek aan artistiek vermogen -, is een retorische formule, een *captatio benevolentiae - a nostra.* T. Hunt zegt over deze methode: 'Frequently he [= speaker/author] may make protestations of unworthiness, lack of ability and so on, in various humility formulae [...]'.[22] Over de persoon van de auteur zegt zo'n opmerking (hoegenaamd) niets. Onze conclusie moet na bovenstaande uiteenzetting luiden: De opvatting van Van Es, dat innerlijke spanningen van religieuze aard aan het afbreken van de roman ten grondslag liggen, kan niet anders dan als een onbewijsbare hypothese worden aangemerkt. Het antwoord op de vraag, waarom Penninc de *Walewein* onvoltooid liet, kan o.i. slechts luiden: 'Wij weten het niet!'

II

De door Van Es geponeerde stelling, dat de wisseling in de persoonsvorm, die de *Walewein*-proloog kenmerkt, veroorzaakt zou zijn door de omstandigheid, dat twee verschillende auteurs aan de proloogtekst gewerkt zouden hebben, lijkt ons al even onhoudbaar.

Het onderzoek heeft aangetoond, dat de Middeleeuwse proloog (meestal) uit twee delen bestaat: de 'Zweiteilung' is de 'Natur-

form der Einleitung'. (B. Naumann).[23] De tweedeling is verklaarbaar uit de dubbele functie die de proloog vervult. Enerzijds heeft de proloog ten doel met behulp van retorische middelen het publiek zodanig te beïnvloeden dat de *narratio* een goed onthaal zal vinden. Anderzijds dient de proloog ertoe de toehoorder de noodzakelijke informatie te verschaffen over de dichter, zijn werkopvatting, de aard van het dichtwerk, etc. De Middeleeuwse 'theorie' (vgl. o.a. Konrad von Hirsau)[24] geeft dan ook de aanbeveling de proloog te splitsen in een *prologus*-gedeelte, waarin het 'gesprek' met het publiek plaatsvindt, en in een *titulus*-gedeelte, waarin 'persoonlijke' informatie over de dichter verstrekt wordt. Ook deze gegevens bezitten echter zelden biografische waarde[25], daar ook zij meestal een retorische intentie bezitten. Het is gebruikelijk dat de *prologus* in de ik-vorm gesteld wordt: de ik-verteller richt zich rechtstreeks tot het publiek. In de *titulus* wordt gewoonlijk de hij-vorm gebruikt: 'Merkmal autorbezogenen Sprechens'. (M.G. Scholz).[26] De derde persoon verschaft de distantie[27] die het mogelijk moet maken (schijnbaar) persoonlijke mededelingen te doen. De in de *Walewein*-proloog optredende overgang van de eerste (v.3: *Nu hebbic* [...]) naar de derde persoon (v.23: *Dies bat Penninc* [...]) is derhalve geenszins 'opvallend' (Van Es) te noemen. Ook de *Walewein*-proloog valt uiteen in een *prologus* (v.1-22) en een *titulus* (v.23-32): 'Dieser Unterschied drückt sich [...] sprachlich im Wechsel der pronominalen Formen aus'. (O. Sayce).[28]

In de *prologus* van de *Walewein*-proloog kunnen weer twee delen onderscheiden worden. Het eerste gedeelte (v.1-7) is sterk retorisch geladen. Door middel van vaststaande *topoi* probeert de verteller (v.4: *ic*) de belangstelling van de toehoorder (v.6: *jou*) voor het verhaal te wekken, b.v. door iets totaal nieuws in het vooruitzicht te stellen. (Vgl. v.3 [...] *nemmer mee* [...] *bescreven*.). Het tweede gedeelte (v.8-22) van de *prologus* is een gebed, waarin de ik-figuur de hulp van God afsmeekt. Ook hier echter blijft het contact met het publiek (indirect) bewaard. (Vgl. v.14: De Menswording Gods schiedde *dor ons*). De *titulus* van de *Walewein*-proloog bestaat eveneens uit twee delen, die formeel door het gebruik van de verleden tijd (v.23: *bat*) en van de tegenwoordige tijd (v.28: *bid*) te onder-

scheiden zijn. In het eerste gedeelte van de *titulus* (v.23-27) treffen wij overeenkomstig de theorie 'persoonlijke' gegevens over de auteur aan: (a) de 'maker' van het dichtwerk blijkt Penninc (v.23) te heten; (b) het boek heeft hem heel wat nachtrust gekost (v.23); (c) voordat de dichter aan zijn literaire werkzaamheid begon, heeft hij tot God om bijstand gebeden. De eerste informatie is biografisch bruikbaar: Penninc - zo mag men aannemen - is de naam van de historische persoonlijkheid, aan wie wij (het overgrote deel van) de *Walewein* te danken hebben. De twee overige mededelingen echter zijn conventioneel van aard en zeggen weinig over de persoon van de dichter. In het tweede gedeelte van de *titulus* (v.28-32) wordt opnieuw contact met het publiek opgenomen. De auteur maakt daarbij gebruik van het feit, dat de verteller uit de *prologus* met de in de *titulus* genoemde dichter Penninc geïdentificeerd wordt: De door de verteller uitgesproken bede uit de *prologus* wordt immers als de persoonlijke bede van Penninc (vgl. 23: *Dies bat Penninc* [...]) voorgesteld. De ik-verteller blijkt *Penninc*, *diene maecte* (v.23) te zijn. In het tweede deel van de *titulus* treedt Penninc op in de *rol* van de verteller.[29] Formeel blijft echter het verschil tussen de verteller uit de *prologus* en de door Penninc aangenomen vertellersrol uit de *titulus* door de voor het publiek gekozen aanspreekvorm bewaard. De verteller (*ic*) spreekt de toehoorder met *jou* (v.6) aan, Penninc daarentegen gebruikt de *u*-vorm (v.27, v.30). Uit het bovenstaande blijkt, dat de auteur, gebruik makend van traditionele aanwijzingen en voorschriften, er in slaagde de *Walewein*-proloog op weloverwogen wijze te structureren. Dit is de verdienste van één man geweest, nl. van Penninc, die de gehele proloog vervaardigde. De these van G.A. van Es, dat de verzen 23-32 'wel door Vostaert geschreven [zullen] zijn',[30] wordt door ons onderzoek niet bevestigd.

Een laatste opmerking wijden wij aan de vraag, door welk publiek de *Walewein*-roman gerecipieerd werd. Ook op dit punt meent Van Es een belangrijk gegeven uit de *Walewein*-proloog te kunnen afleiden. Zijn argumentatie berust in hoofdzaak op de volgende verzen:

28 Nu bid hi u up hovescheit
Dat ghi zwighet altemale:
[...]

Deze woorden doen Van Es vermoeden, ‘dat het verhaal bedoeld was voorgedragen te worden in een hoofs milieu [...].’[31] Zijn standpunt nader toelichtend komt Van Es tot de conclusie dat de auteur(s) van de *Walewein* ‘in nauwe relatie stonden met een aanzienlijk adellijk milieu; misschien met dat van de Vlaamse graaf of de Brabantse hertog?’[32] Wij zijn van mening, dat het (tekstinterne) beroep op de wellevendheid (v.28: *hovescheit*) van het publiek geen aanknopingspunt bevat voor de bepaling van de geaardheid van de werkelijke toehoorder. De dichter wendt zich in de proloog tot een hoofse elite en bepaalt daarmede de rol die de recipiënt in het literaire gebeuren toegewezen krijgt. De positieve (‘hoofse’) kwalificatie van het (beoogde) publiek maakt het de (werkelijke) toehoorder mogelijk, zich met het in de tekst gesuggereerde beeld te identificeren. Daardoor ontstaat een elitair gevoel en blijkt de gekozen formule een *captatio benevolentiae* (*ab auditorum persona*) in te houden. (P. Kobbe).[33] De door Penninc gekozen zinswending is conventioneel van aard. In *Vanden levene ons Heren* vinden wij - eveneens met een *Audite*-topos (‘verzoek om stilte’) verbonden - een vergelijkbare constructie:

113 Doe houeschede ende swijch stille
Hoert wat desen boec segghen wille[34]

Het gebruik van de wellevendheidsformule in dit geestelijk dichtwerk is des te opvallender, ‘omdat de onbekende dichter een vijandige houding aanneemt tegenover de ridderpoëzie’. (C.G.N. de Vooys).[35] Hem stond vermoedelijk een geheel ander publiek voor ogen dan Penninc, die zijn ridderroman (hoogst waarschijnlijk) voor een adellijke hof-elite neerschreef.[36] De in de *Walewein*-proloog aangesproken ‘hoofsheid’ van het publiek staat nauwelijks een biografische interpretatie toe. Ook hier hebben wij te maken met een retorische formulering, die een uitspraak over de werkelijke receptiesituatie nagenoeg uitsluit.

Wij sluiten ons onderzoek met de volgende opmerkingen af:

(1) De stelling van O. Sayce: ‘Je mehr man sich mit mittelalterlichen Prologen beschäftigt, desto klarer wird es, dass sie sich in festgelegten Bahnen bewegen, die das wirklich Persönliche und Indivi-

duelle im modernen Sinn nicht zulassen'[37] wordt door ons onderschreven. De in de titel van dit opstel met betrekking tot de *Walewein*-proloog gestelde vraag: 'Biografie of retoriek?' dient - gezien het traditionele karakter van de onderzochte proloogelementen - ten gunste van de retoriek beantwoord te worden.

(2) De vraag, in hoeverre wellicht achter de in de Middeleeuwse prologen verwerkte conventioneel-retorische details een historische werkelijkheid verborgen ligt, zal moeilijk te beantwoorden blijven. Het is niet uitgesloten, dat (b.v.) achter een bescheidenheidstopos 'echte' gevoelens van dichterlijke onmacht schuilgaan. Retorica sluit persoonlijke betrokkenheid niet geheel uit, maar maakt deze voor ons onherkenbaar. Het onderzoek heeft zich o.i. aan de stelregel te houden: De in de prologen optredende retorische middelen dienen ertoe om het publiek te beïnvloeden. Degene die beweert dat in de proloog-*topoi* persoonlijke gegevens verborgen liggen, zal de bewijslast voor de juistheid van zijn standpunt op zich dienen te nemen, en derhalve ter staving van zo'n bewering over andere dan retorisch bedoelde bijzonderheden moeten beschikken.

(3) Het is teleurstellend dat in de medio-nederlandistiek het onderzoek naar de betekenis van de literaire prologen nauwelijks op gang gekomen is. Wij hopen dat dit opstel de wetenschappelijke belangstelling voor de proloogproblematiek zal wekken. Een overzicht over het in de Middelnederlandse prologen optredende retorisch materiaal (eventueel volgens het door P. Kobbe[38] voor de Middelhoogduitse prologen ontworpen model) blijft een dringend desideraat.

Adres van de auteur:
Universiteit van Amsterdam
Duits Seminarium
Spuistraat 210 - Postbus 19188
1000 GD Amsterdam

Eindnoten:

1 G.A. van Es: 'Inleiding' tot *De jeeste van Walewein en het schaakbord van Penninc en Pieter Vostaert* [...]. Dl. II. Zwolle, 1957. De analyse van de proloog treft men aan op blz. 341-344 en blz. 378-379.
2 G.A. van Es (zie noot 1): 'Het is alles onzeker: een andere uitleg van de zinsneden apart is mogelijk'. Citaat op blz. 343.
3 H. Kuhn, geciteerd door P. Kobbe: 'Funktion und Gestalt des Prologs in der mittelhochdeutschen nachklassischen Epik des 13. Jahrhunderts'. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift* 43 (1969), blz. 405-457. Citaat op blz. 413.
4 P. Kobbe (zie noot 3): 'Im Prolog entfaltet sich ein Verfasserbewusstsein, das als wesentlich "unbiografisch" auch da verstanden werden muss, wo "exakte" historische Hinweise vorliegen [...]'. Citaat op blz. 423.
5 M. Draak: *Onderzoekingen over de roman van Walewein.* (Met een aanvullend hoofdstuk over 'Het Walewein-onderzoek sinds 1936'). Groningen/Amsterdam 1975^2. Citaat op blz. 244.
6 G.A. van Es (zie noot 1). Citaat op blz. 342.
7 Citaat uit: Jan van Boendale: *Der leken spieghel.* Ed. E. de Vries. Leiden, 1844-1846.
8 Citaat uit: *Roman van Lancelot.* Ed. W.J.A. Jonckbloet. 1846.
9 P. Kobbe (zie noot 3). Citaat op blz. 415. Deze opmerking opent een interessant perspectief met betrekking tot de interpretatie van de *Walewein*-roman. Het publiek wordt op de religieuze teneur van bepaalde vertelelementen uit de roman voorbereid.
10 G.A. van Es (zie noot 1). Citaat op blz. 342.

11 G.A. van Es (zie noot 1). Vgl. blz. 345 vlg.
12 G.A. van Es (zie noot 1). Citaat op blz. 343.
13 O. Sayce (: 'Prolog, Epilog und das Problem des Erzählers'. In: *Probleme mittelhochdeutscher Erzählformen...* Ed. P. Ganz/W. Schröder. Berlijn, 1972, blz. 63- 72) maakt er op attent, dat de in het dichtwerk optredende dichter een rol speelt: '[...] er wird zur poetischen fiktiven Gestalt innerhalb der Erzählung'. Niet Penninc had derhalve gebrek aan nachtrust maar 'Penninc'!
14 Geciteerd naar: *Van den vos reynaerde.* Ed. P. de Keyser. Antwerpen, 1965[5].
15 Geciteerd naar: *Vanden levene ons Heren.* Ed. W.H. Beuken. Zwolle, 1968. Dl. I.
16 W.A.F. Jansen: 'De proloog van Vanden Vos Reinaerde'. In: *LB* XLII (1952), blz. 76-85 en blz. 93-112. Citaat op blz. 102.
17 W.A.F. Jansen (zie noot 16). Citaat op blz. 102.
18 De *inventio* vormt de eerste fase in de productief-scheppende werkzaamheid van de dichter: [...] das, was die *res* an mehr oder weniger verborgenen Gedankenentwicklungsmöglichkeiten enthält, wird herausgeholt'. Vgl. H. Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik.* München, 1960. S.v. *inventio.*
19 Geciteerd naar: Jacob van Maerlant: *Alexanders Geesten.* Ed. J. Franck. Groningen, 1882.
20 G.A. van Es (zie noot 1). Citaat op blz. 343.
21 Geciteerd naar: Diederic van Assenede: *Floris ende Blanchefloer.* Ed. P. Leendertz Jr. Leiden, 1912.
22 T. Hunt: 'The rhetorical background to the arthurian prologue [...]'. In: *Forum for modern language studies* 6 (1970), blz. 1-23. Citaat op blz. 3.
23 B. Naumann: 'Vorstudien zu einer Darstellung des Prologs in der deutschen Dichtung des 12. und 13. Jahrhunderts'. In: *Formen mittelalterlicher Literatur. Festgabe S. Beyschlag.* (= Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 25). Göppingen, 1970, blz. 23-37. Citaat op blz. 25.
24 Konrad von Hirsau wordt geciteerd door P. Kobbe (zie noot 3). Vgl. blz. 413.
25 P. Kobbe (zie noot 4).
26 M.G. Scholz: *Hören und Lesen. Studien zur primären Rezeption der Literatur im 12. und 13. Jahrhundert.* Wiesbaden, 1980. Citaat op blz. 6. Van groot belang is Scholz' 'Einführung in die Problematik (1. Autor und Erzähler - Reales un fiktives Publikum)'. Vgl. blz. 1-12.
27 O. Sayce (zie noot 13): 'Die Er-Form schafft eine gewisse Distanz [...]'. Citaat op blz. 71.
28 O. Sayce (zie noot 13). Citaat op blz. 71.
29 Vgl. M.G. Scholz (zie noot 26): '[...] der Autor [...] identifiziert sich für einen Augenblick mit seiner Rolle als Erzähler [...]'. Citaat op blz. 5.
30 G.A. van Es (zie noot 1). Citaat op blz. 342.
31 G.A. van Es (zie noot 1). Citaat op blz. 344.
32 G.A. van Es (zie noot 1). Citaat op blz. 344.
33 P. Kobbe (zie noot 3). Vgl. blz. 425.
34 Ed. W.H. Beuken (zie noot 15).
35 C.G.N. de Vooys: *Schets van de Nederlandse Letterkunde.* Groningen, 1963. Citaat op blz. 15.
36 W.H. Beuken vermoedt, dat 'de oorspronkelijke dichter [van *Vanden levene ons Heren*] een leek was, die zijn werk schreef voor het jongleurstoneel.' (Zie noot 15, dl. 2, blz. 123).
37 O. Sayce (zie noot 13). Citaat op blz. 66. Zoekt men toch naar oorspronkelijkheid in de Middeleeuwse prologen, dan ligt deze in de manier waarop traditionele elementen en voorschriften gebruikt worden. Het bijzondere van de *Walewein*-proloog ligt in het feit, dat Penninc de verteller-passage als een door 'hem zelf' uitgesproken bede beschrijft. Hierdoor vervaagt de theoretische oppositie tussen *prologus* en *titulus* enigszins en kan de auteur in de *prologus* details verwerken die krachtens de traditie in de *titulus* thuishoren, b.v. de mededeling over de Franse bron. Omgekeerd zijn in het *titulus*-gedeelte elementen aanwezig, die men eerder in de *prologus* zou verwachten, b.v. het verzoek om stilte.
38 P. Kobbe (zie noot 3). Vgl. de overzichten op blz. 434-457.

Boekbeoordelingen

Woordenboek van de Vlaamse Dialekten, Uitgegeven door het Seminarie voor Vlaamse Dialektologie, Rijksuniversiteit Gent.
Inleiding door Magda Devos, Hugo Ryckeboer en Johan Taeldeman, 1979.
Deel I: Landbouwwoordenschat, aflevering 1: Akkerland en weiland, door Magda Devos en Hugo Ryckeboer; hierbij: *Wetenschappelijk Apparaat*, 1979.
Deel II: Niet-agrarische vaktalen, aflevering 1: De mandemaker, bewerkt door Magda Devos; *aflevering 2: De strodekker*, bewerkt door Hugo Ryckeboer; *aflevering 3: Handspinner en touwslager*, bewerkt door Jacques Van Keymeulen, 1982; hierbij *Wetenschappelijk Apparaat*, 1982.

Ruim een decennium geleden startten enkele jonge wetenschappelijke medewerkers, verbonden aan het Seminarie voor Vlaamse Dialektologie van de Rijksuniversiteit te Gent, hun werkzaamheden aan een groot opgezet en belangrijk projekt, waarvan de neerslag nu te vinden is in de *Inleiding* en de eerste afleveringen van het *Woordenboek van de Vlaamse dialekten* (WVD).

De *Inleiding*, die een boekdeeltje op zichzelf vormt, bevat een *Woord vooraf* door W. Pée, die de voorgeschiedenis van het Woordenboek schetst; zelf heeft hij indertijd de stoot tot het samenstellen ervan gegeven. Daarop volgen de uitvoerige toelichtingen van M. Devos en H. Ryckeboer bij opzet, afbakening in tijd en ruimte, systematische ordening en indeling, bronnen van het materiaal, wijze van verwerking ervan, uitspraakspelling, opbouw der lemmata, presentatie van kaarten en illustraties, wetenschappelijk apparaat - aspekten waarop we hieronder nog uitvoeriger terugkomen.

Het grootste gedeelte van deze aparte aflevering wordt echter ingenomen door *Het klankpatroon van de Vlaamse dialekten. Een inventari-*

serend overzicht van Dr. Johan Taeldeman, die zijn sporen op het terrein van de fonologie allang verdiend heeft, zeker wat bepaaldelijk de dialekten in kwestie betreft. Het is een schitterende struktuurgeografische monografie, die niet alleen voor de professionele taalkundige een onmisbaar werkinstrument zal kunnen worden, maar ook door de belangstellende leek met vrucht kan worden geraadpleegd; deze laatst hoeft zich; dank zij de talrijke voorbeelden in aangepaste uitspraakspelling (waarover hieronder), het hedendaagse Algemeen Nederlands als overkoepelend verwijzingssysteem (i.p.v. bijvoorbeeld het Oudwestgermaans) en niet het minst door liefst 59 instruktieve kaartjes, niet door de taalkundige terminologie te laten afschrikken, om dit overzicht ter hand te nemen. Doel van deze inventaris is uiteraard, er de regelmatige klankwisselingen systematisch in samen te brengen, zodat die bij de afzonderlijke lemmata in het woordenboek niet meer volledig hoeven te worden uitgeplozen.

Ruimtelijk beslaat het woordenboek Vlaanderen in de historische betekenis van die naam: het oude graafschap, d.i. de huidige provincies West-Vlaanderen (inkluis de streek van Komen en Moeskroen), Oost-Vlaanderen (met inbegrip van Burcht = K 247 en Zwijndrecht = I 180) en het gedeelte van Frans-Vlaanderen waar nog een Vlaams dialekt wordt gesproken; niet bestreken is Zeeuws-Vlaanderen, dat reeds door het *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten* is bewerkt. Omgekeerd heeft het WVD wel betrekking op een grensgebied binnen de provincie Oost-Vlaanderen, dat wij zelf *Denderlands* zouden willen noemen (naar analogie van *Houtlands*, *Waaslands*, *Meetjeslands* voor andere Vlaamse streken), en dialektgeografisch volgens Taeldeman ten volle, waarschijnlijk zelfs vanouds, Brabants is geweest (gebied IV bij Taeldeman, *Inleiding*, p. 114 en 117). Ten oosten hiervan sluit trouwens het werkterrein aan van het *Woordenboek der Brabantse Dialekten* (WBD). Geografisch vult het WVD dan ook een tot nog toe pijnlijk gevoelde leemte.

Wat de afbakening in de tijd betreft, wordt de ruimte van een eeuw overspannen. Het materiaal is namelijk niet alleen geput uit de antwoorden op de eigen vragenlijsten, die werden uitgezonden in West- en Oost-Vlaanderen, en op de mondelinge enquête in

Frans-Vlaanderen, maar eveneens uit de reeds gepubliceerde regionale of lokale idiotika, dialektische vakwoordenboeken, atlassen (de RND), monografieën, bijdragen in tijdschriften en ongepubliceerde bronnen als daar zijn: vroeger door diverse instanties verzonden vragenlijsten (sedert 1885-86), bandopnamen van het Seminarie, licentiaatsproefschriften van de universiteiten Gent en Leuven en privé-verzamelingen van dialektwoorden. Daar er anderzijds naar het heden toe geen grens is gesteld, wordt hierdoor meteen een brok woordgeschiedenis geschreven. De bronnen worden immers in de WVD-afleveringen bij elk lemma en, waar het te pas komt, bij elk typewoord aangegeven; alleen moet je dan wel goed de afkortingen ervan uit het hoofd kennen, die in de inleiding op elke aflevering en in de lijst der afkortingen, eveneens in elk deeltje, worden vermeld.

Gekozen is voor een systematische ordening van het materiaal, die met drie argumenten wordt verdedigd: er kan tot publiceren worden overgegaan zodra een begrippensector volledig is afgewerkt; er is uniformiteit met het WBD en het WLD (*Woordenboek van de Limburgse Dialekten*); er kan overzichtelijk met woordkaarten worden gewerkt. Binnen de systematisch ingedeelde lemmata worden de typewoorden echter wel strikt alfabetisch opgesomd; alleen rijst hier de vraag, of niet beter van de simplicia was uitgegaan, waaronder dan telkens de composita konden ressorteren. Zo is in deel II, afl. 1 de volgorde voor ‘wis’ (p. 12): *mandemakerswis*, *wiedauwwis*, *wiem*, *wijm*, *wis*; waarom niet liever *wiem*, *wijm*; *wis*, *mandemakerswis*, *wiedauwwis*? In deel II, afl. 3 wordt op p. 20b s.v. *leurder* ‘touwventer’ wel verwezen naar het compositum *koordeleurder*, maar s.v. *marchand* niet naar *koordemarchand* en *ze(e)l(en)marchand.*

Met de thans bezorgde afleveringen is een begin gemaakt met de vakterminologieën, vooral van de thans in hun bestaan bedreigde beroepen. Vandaar ook het direkte belang van het woordenboek voor cultuurhistorici en volkskundigen, verder uiteraard ook voor de taalhistorici, die bijvoorbeeld de kontinuïteit tussen de middeleeuwse en de moderne Vlaamse woordenschat, zowel onomasiologisch als semasiologisch, bestuderen, maar ten slotte ook voor de geïnteresseerde leek, wiens belangstelling naar een bepaald aspekt van de hem omringende werkelijkheid uitgaat. Hoe de ‘algemene

woordenschat', die op die van beroepen en bezigheden zal volgen, zal worden ingedeeld, wordt niet aangegeven, maar we mogen hopen, dat ook hiervoor een aanvaardbaar systeem zal worden gevolgd. De indeling geschiedt volgens het decimale stelsel, dat echter een voortdurende oplettendheid vereist.

De gebezigde uitspraakspelling is een geslaagd kompromis tussen het fonetische schrift, dat de professionele linguïst vertrouwd is, en het gewone Nederlandse spellingbeeld. Het spellingsysteem in Taeldemans *Klankpatroon* wijkt daar slechts op een paar punten van af; zo schrijft het woordenboek zelf *ū* voor [oe:], zoals in *traktūr* 'traktor', terwijl Taeldeman bij [oe.] blijft met verwijzing naar Frans *tracteur* en *saeur.* Nu is *ae* de Vlaming welbekend vanuit het Frans, en daarom bevreemdt het wel enigszins, dat het WVD de voorkeur heeft gegeven aan het o.i. Zuidnederlanders onzeker makende teken *ū.* Verder lijkt ons *óó* = [ʊ:, ɔ:], waartegenover oo = [o:], evenmin een zeer gelukkige keuze; had men niet beter *ao* kunnen nemen (dus bijv. *waoter* i.p.v. *wóóter*), dat trouwens uit de dialektliteratuur en de dilettantische dialektstudie bekend is? De auteurs zijn er toch ook niet voor teruggeschrikt, het dubbele teken *ae* te gebruiken voor de enkele klank [ae:]. Overigens vinden we het niet zo gelukkig, dat *ae* terzelfder tijd ook voor [a:], de Nederlandse heldere lange *aa*, gebruikt wordt. Van het in de *Inleiding* (p. 40) gegeven Gentse voorbeeld *vraewə* 'vrouw' (op dezelfde p. nog onder de diftong *aew* herhaald), weet je aldus niet, of het met [ae:] dan wel met [a:] wordt uitgesproken; bovendien is er geen overeenkomst met wat Taeldeman p. 80 als korrespondentie van Ndl. *ou* vóór *d/w* in Gent opgeeft, namelijk *ééw* met [ɛ:] als in *kèèwt* 'koud' - deze laatste transkriptie achten wij, als native speaker van genoemd dialekt, zeker verkieslijker - tegenover *kaesə* 'kous' (vóór *t/s*), waarin de openingsgraad duidelijk groter is en overeenkomt met die van *raepə* 'rijp' (zie Taeldeman, p. 75). Het maken van het onderscheid tussen de genoemde open klanken zou o.i. geen afbreuk hebben gedaan aan het opzet van de WVD-bewerkers, al te fijne schakeringen in de dialektische uitspraak buiten beschouwing te laten en in vele twijfelgevallen te volstaan met de vermelding *zfd* (zonder fonetische dokumentatie).

Het WVD is per aflevering in twee gedeelten gesplitst: het eigenlijke woordenboek en het wetenschappelijk apparaat. Dit heeft het grote voordeel, dat het eerste deel ontlast wordt van een aantal al te wetenschappelijke en 'technische' gegevens zoals de codenummers der plaatsen (volgens het bekende *Register* van Kloeke-Grootaers-Pée-Meertens) en de meer gedetailleerde informatie over de uitspraak, zaken die voor de niet-dialektoloog van weinig of geen belang zijn; deze kan zich dan ook beperken tot de aanschaf van het eigenlijke woordenboekgedeelte, dat met het oog hierop in een grotere oplage dan het apparaat verschijnt. Het eerste deel wordt aldus overzichtelijker en handiger en kan zich op het belangrijkste concentreren: het opnemen van de lemmatitels met een vertaling in het Frans, Engels en Duits, soms gevolgd door een korte omschrijving of toelichting; het vermelden van de hieraan beantwoordende typewoorden met aanduiding van een frekwentiekategorie, een benaderende plaats- of streekaanduiding en een beknopte fonetische dokumentatie. Ten slotte verhogen de talrijke verzorgde woordkaartjes (vooral voor de landbouwwoordenschat), de tekeningen en de foto's in niet geringe mate de bruikbaarheid van het geheel. De herkomst van de illustraties is echter niet altijd aangegeven; zo zochten wij in deel II, afl. 3 tevergeefs de namen Gudser 1965 (zie afb. 9) en Blümcke 1938 (afb. 15-17, 19, 20) in de bronnenlijst.

Het wetenschappelijk apparaat bevat, behalve de reeds genoemde informatie, de verzonden vragenlijsten en, wat de aflevering *Akkerland en weideland* betreft, ook een alfabetisch register op alle typewoorden; later zal een kumulatief register gemaakt worden. Het hoeft geen betoog, dat dit initiatief bijzonder toe te juichen is, want je kan er het woordenboek nu ook alfabetisch mee gaan lezen. Nog beter is, dat de registers op de laatst verschenen afleveringen (deel II, afl. 1-3) in het eigenlijke woordenboekgedeelte zijn opgenomen, zodat ook de geïnteresseerde leek ze nu binnen handbereik en in zijn bezit heeft. In genoemde drie afleveringen is bovendien nóg een verbetering aangebracht: er is ook een inhoudstafel in het Frans, Engels en Duits gepubliceerd, hoewel hier een alfabetisch register wellicht van nog groter nut had kunnen zijn. Overigens was een dergelijk register in het Nederlands, ditmaal niet van de ty-

pewoorden, maar van de lemmata of begrippen, eveneens te pas gekomen. Er wordt in het woordenboek immers geregeld wel naar andere lemmata, maar niet naar bladzijdenummers verwezen; zo wordt bijv. in deel II, afl. 3, p. 34 s.v. *met onregelmatige windingen* verwezen naar het lemma *teveel aan torsing*, dat je na enig zoeken (bijv. via de inhoudstafel) terugvindt op p. 29.

Tot slot mag ook nog even gewezen worden op de praktische uitvoering van het geheel: de typografie is voortreffelijk; omslag en papier zijn echter het handzaamst en hanteerbaarst vanaf de afleveringen van deel II. Dialektologen en dialektminnaars kunnen nu alleen nog maar hopen, dat de financiële middelen toereikend mogen blijken om dit belangrijke werk te voltooien.

L. DE GRAUWE

Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek.* Supplement door J.J. van der Voort van der Kleij. Martinus Nijhoff, Leiden/Antwerpen, 1983; XX + 354 p.; *ƒ* 59.50.

Een andere reden dan een commerciële lijkt me er niet voor te gegen: dit boek is weliswaar een alfabetische verzameling aanvullingen bij het *Middelnederlandsch Woordenboek* (*MNW*) maar ‘het aanvankelijk plan de aanvullingen uit te geven zoals zij waren, met daaraan toegevoegd een index op lemma's en varianten, bleek niet zo aantrekkelijk. In plaats daarvan werd besloten het materiaal uit te geven als supplement op het Hwb.’ (XIV). Retorische handigheden camoufleren netjes de namen van de planner(s), de constateerder(s) en de beslisser(s); de lezer mag raden naar redenen, motieven en argumenten. Zodoende ben ik bij de commercie terechtgekomen. Bezitters en kopers van het *Middelnederlandsch Handwoordenboek* (ISBN 90 247 07137) zijn er allicht meer dan mensen die het *MNW* (willen) hebben. Als de suggestie gewekt kan worden (ook ik laat verder graag in het midden door wie!) dat er een supplement bij geleverd kan worden (ISBN 90 247 91308), ja zelfs dat het *Hwb* eigenlijk maar een half boek is (‘set van beide boeken’ ISBN

90 247 99503) blijkt dat misschien wel zo aantrekkelijk (u weet wel voor wie). Niet dat ik bezwaar heb tegen uitgevers als planners en rekenaars - boeken zijn bij ons nu eenmaal produkten waar een markt voor moet zijn - maar de manier waarop in dit geval gemanoeuvreerd wordt, vind ik zo benepen dat het haast gênant is. Aan deze verantwoording gaan nl. zeven bladzijden vooraf waarin de auteur een overzicht geeft van honderd jaar verlangen naar en ijveren voor een supplement op...het *Middelnederlandsch Woordenboek.* 'In de eerste maanden van 1982' - toen alle werk achter de rug was - werd dan 'besloten'...(enz. zie hierboven)! Dat overzicht was overigens al in 1976 geschreven, toen als ontwerp van het project 'Aanvullingen op het middelnederlandsch woordenboek' (in het *Jaarboek van de stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie, overzicht van het jaar 1976* ('s-Gravenhage 1978) gepubliceerd). En om dat zonder al te veel moeite nog eens te kunnen gebruiken is er in het voorwoord van dit boek een alinea voor geplaatst die als volgt begint: 'Nu een supplement verschijnt op het *Middelnederlandsch handwoordenboek*, een supplement waarvoor zo'n honderd jaar geleden het eerste materiaal werd verzameld, is een voorwoord niet overbodig.' (VII). Als men weet dat Verdam, en talrijke anderen na hem materiaal hebben verzameld voor een supplement op het *MNW* en niet voor een supplement op het *Mnl. Handwdb.*, dan wordt het wel duidelijk dat het ene supplement niet het andere is! Het is gênant dat dat supplement op het *MNW* na honderd jaar verzamelen nog niet gemaakt is. Maar wat is het als het surrogaat daarvoor gepubliceerd moet worden als supplement op een boek waarvoor het materiaal in kwestie nooit bestemd is geweest? We hebben nu een boek dat niet het gewenste supplement op het *MNW* mocht zijn - over de redenen waarom zo dadelijk iets meer - maar dat eigenlijk in beknopte vorm wel is; het wordt gepresenteerd als een supplement op het *Hwb*, wat het feitelijk niet is. Maaike Hogenhout-Mulder heeft in haar recensie duidelijk uiteengezet wat voor vervelende consequenties dat voor de kopers ervan heeft. (*Spektator* 13, 139-140 [1983-1984]); ik ben het daar volkomen mee eens en kan daar niets aan toevoegen.

Het bestuur van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie heeft op 22 oktober 1973 besloten ‘de werkzaamheden met betrekking tot de vervaardiging van het supplement op het *MNW* niet te laten voortzetten’ a) omdat het voorbereidend werk ‘én het uitschrijven van de benodigde citaten wellicht nog tien jaar of meer zou gaan duren’ (IX); daarna zou men pas kunnen ‘beginnen aan het redigeren van de artikelen. Hoeveel tijd zou het schrijven van dat supplement nog eens vragen?’ (ib.), en b) omdat het ‘gezien de ontwikkelingen in de lexicologie...meer voor de hand (lag) het onvolledige en verouderde *MNW* op den duur te vervangen door een reeks synchrone woordenboeken waarin de woordenschat van een bepaalde periode wordt behandeld’ (ib.). (Het is jammer dat J.J. v.d V. v.d. K. van zijn voorwoord geen gebruik heeft gemaakt om de preciese gang van zaken na de beslissing van het bestuur te beschrijven. De informatie daarover is weliswaar beschikbaar in de *Jaarverslagen* 1973, 1974, 1975 en 1976 (en ten dele ook in *Informatie Nederlandse Lexicografie* 4, 5-9 [1974] en 5 [1977]) van het INL, maar met het oog op de toegankelijkheid had die nu zeker beter in dit boek bijeengebracht kunnen worden. De paragraaf over het project ‘Aanvullingen op het *MNW*’ had dan niet de vraag hoeven op te roepen wat er tussen oktober 1973 en 1976 gebeurd is. Uit het *Jaarverslag* 1974 blijkt immers duidelijk dat het bestuur al in 1973 ingestemd heeft met het voorstel van dr. F. de Tollenaere ‘om het door Dr. Mak bijeengebrachte materiaal ter beschikking te stellen voor onderzoek door belangstellenden’ (p. 15). Daaruit kan dus ook weer worden afgeleid dat het project ‘Aanvullingen’ niet zo maar in 1976 ‘ontstond’ (IX), maar te danken is aan het initiatief van het hoofd van de Thesaurus-afdeling van het INL. En voorts blijkt uit de *Jaarverslagen* dat De Tollenaere niet alleen maar ‘de ruimte creëerde waarin mijn project kon gedijen’ (XVI), maar van 1973 tot 1977 de projectleider is geweest.)

De kruideniersgeest die de hele honderdjarige geschiedenis van het supplement op het *MNW* ademt moet nu maar eens spoedig verdreven worden door het produceren en publiceren van het fluisterend aangekondigde vroegmiddelnederlandse woordenboek. Als de taalpolitieke beslissing ooit genomen is om een aantal mede-

werkers van het INL daarmee te belasten, dan moet er dringend werk van gemaakt worden dat die aan de slag gaan. Als die beslissing nog niet is genomen, moet dat meteen gebeuren, desnoods onafhankelijk van het definitieve Woordarchief van de Nederlandse taal dat de gemoederen al zo lang schijnt te beheersen...

Het boek *zoals het gepresenteerd* wordt is een beeld van ‘den grooten nood der Nederlandsche philologie’ op het stuk van de middelnederlandse lexicografie. Dat dat beeld zo beschamend is, mogen we uiteraard niet de auteur van dit boek verwijten. Het boek *zoals het is*, is zijn werk, en dat is goed. Hij is niet verantwoordelijk voor de kruidenierspolitiek die de Nederlandse taalgemeenschap voert m.b.t. haar verbale monumenten. Hij heeft het weinige waartoe hij in staat werd gesteld, op een voortreffelijke manier uitgevoerd.

Wat is dat nu precies? Het boek is een alfabetisch geordende verzameling van 13.948 middelnederlandse woorden, waarvan er 10.703 niet in het *MNW* te vinden zijn en 3.688 met een betekenis zijn aangetroffen die niet in het *MNW* te vinden is; voorts zijn er nog een aantal verbeteringen van lemma's in het *MNW* opgenomen. Wel is het te betreuren dat het door de Thesaurus verponste materiaal van de middelnederlandse kartotheek (zie *Jaarboek* 1969 t/m 1973, 91-92 en *Jaarverslag* 1974, 17) niet in dit boek is opgenomen. Het moet toch een koud kunstje zijn om de middelnederlandse woorden uit de registers van *TNTL* en N.Tg. in het materiaal van Mak te integreren (zodat b.v. *verckenvencoel* (*TNTL.* 62,131) en *erfleen* (*TNTL.* 65,49, met een citaat uit 1246) vanzelf onder de ogen van aanvullingen-zoekers gekomen zouden zijn).

De auteur legt in zijn voorwoord uit hoe het materiaal verzameld is en achteraan in het boek heeft hij een bibliografie opgenomen met ‘de beschrijvingen en publikaties waarnaar door middel van verkortingen verwezen wordt’ (339). Bij de trefwoorden wordt aangegeven waarom het woord is opgenomen (b.v. omdat het ontbreekt in het *MNW*, omdat het *MNW* geen vindplaats geeft), welke varianten er eventueel van zijn aangetroffen, wat het woord betekent, uit welke bron het is opgetekend en wanneer en waar het gebruikt is. De gegevens zijn erg summier, maar de manier waarop ze worden aangeboden is zeer efficiënt. En in technisch opzicht lijkt

alles uitstekend verzorgd te zijn. Bewijsmateriaal in de vorm van citaten wordt niet gegeven, maar aan de wens dat ‘de bewijsplaatsen zouden worden gepubliceerd van die woorden en uitdrukkingen in het Middelnederlandsch Handwoordenboek, die in het Middelnederlandsch Woordenboek niet zijn geregistreerd’ (G. Zandt, geciteerd p. XV) is dus misschien wel voldaan, al moet ik daar wel aan toe voegen dat ik niet kan zeggen in welke mate: ‘een deel van de 10.703 trefwoorden’ komt volgens de auteur ‘al in het Hwb’ voor; maar hij geeft daar geen nadere informatie over. De codes betreffende de verantwoording van het opnemen hebben uitsluitend betrekking op het *MNW* - zoals oorspronkelijk immers ook de bedoeling was! Op dit en soortgelijke punten schaadt de presentatie de inhoud van het boek. Voor de typografie en opmaak verdient de uitgever zeker een compliment! (p. 218 heeft een lemma *naestock,* waar *naeslock* bedoeld is).

Een alfabetische ordening is, zoals bekend, erg handig als de spelling van de te ordenen woorden geen alfabetische bokkesprongen maakt. De middelnederlandse spelling is niet genormaliseerd; vandaar dat ook deze auteur enkele ingrepen nodig heeft gehad voor hij de computer zijn alfabetische gang kon laten gaan. Dat heeft ook nu weer o.m. het eigenaardige resultaat opgeleverd dat woorden die met een *c* beginnen slechts dan onder de C geplaatst zijn als op de *c* een *e*, *h*, *i* of *y* volgt, behalve als *ch* het begin is van *choer-* (p. XVI), want woorden met *choer-* zijn naar de K verplaatst, net zoals alle ander worden die met *c* beginnen. Telkens als ik dergelijke ‘oplossingen’ tegenkom, vraag ik me af of in het in de Middeleeuwen gebruikte Latijnse alfabet een *c* niet gewoon een *c* was, net zoals nu (en een *z* een *z*, een *y* een *y*). Als men toch fonetische overwegingen meent te moeten laten meespelen, zou *c* die niet als *k* zou hebben geklonken, onder *S* geplaatst moeten worden (en dan zou *y* zeker niet gealfabetiseerd mogen worden alsof er *ij* stond in *yachtich*, *ydool*, *ypotheken* e.d.). M.i. bewijst men gebruikers van o.m. woordenboeken die geraadpleegd worden bij het lezen van oudere teksten, een grote dienst door zo strikt mogelijk alfabetisch te alfabetiseren, en eventuele spellingsvarianten ook op hun eigen alfabetische plaats - met uiteraard een verwijzing naar de plaats van be-

handeling - op te nemen, zoals Van der Voort van der Kleij in dit boek overigens terecht overvloedig heeft gedaan.

Kortom, we zijn een goed werkstuk rijker, maar onze schamelheid op het stuk van de middelnederlandse lexicografie kunnen we met dit supplement zeker niet bedekken.

K.U. Leuven
G. GEERTS

Eyn corte decleringhe deser spere. Uitgegeven en toegelicht door een werkgroep van Utrechtse Neerlandici. Ruygh-Bewerp XV. 2 dln.: (8) + 1-120; (6) + 121-175. Utrecht. Instituut De Vooys 1983.

Een *artes*-handschrift (midden xvde eeuw) uit het quadrivium kritisch editeren en toegankelijk maken voor ‘sympele liede’ als tweedejaarsstudenten in dezen wel (moeten) zijn, is een veeleisende taak. En dit nog meer als men - zoals de editeurs - niet zozeer de aspecten ‘uit’ het eigen vakgebied als wel de cultuurhistorische informatie en achtergrond, een vooral wetenschapshistorische dus, wil releveren.

Taalverschijnselen en dialectische eigenaardigheden van het handschrift uit de KB Brussel worden niet besproken; slechts de conclusie van een daarover handelende scriptie wordt in een paragraaf over de ‘plaats van ontstaan’ verwerkt. Deze is waarschijnlijk het Tongerense augustijnerklooster Ter Nood Gods.

Palaeografische en codicologische zaken komen nauwelijks aan de orde; hiervoor wordt ook verwezen naar een scriptie, die als basis heeft gediend voor de summiere bespreking van het handschrift op pags. 25-26. Naar mijn mening té summier voor de beoogde lezers, en niet consistent. Wat dit laatste betreft: er wordt gemeld (pag. 25) dat f. 23 een los papieren vel is tussen de overige (niet expliciet vermeld: zeven) dubbelvellen van het tweede tevens laatste katern. Als ‘pendant’ ervan zal, tussen de f. 12/24 en 13/22 gefungeerd hebben het - terwille van de tekening *perkamenten*(?), of tòch de andere helft van het *papieren*(?) - vel met op de verso-zijde de af-

beelding (van waarschijnlijk een ‘zodiak-man’) waarop in r. 591 gezinspeeld wordt (zie pag. 84). Op de recto-zijde ervan stond dan de ontbrekende tekst na de onvoltooide regel 590, op f. 12v. De mededeling op p. 26 sub 2a is strijdig met wat p. 25 over een zoekgeraakt los vel zegt, en de dan volgende hypothese overbodig. Verder mist men in dit hoofdstuk een mededeling omtrent f. 16v, dat blijkens de pags. 94/98 blanco moet zijn.

Het meest karakteristieke van een tekst als *Eyn corte decleringhe* (ECD) dunkt mij het populariserend presenteren van kennis uit diverse *artes*-gebieden (quadrivium en andere) ‘voer sympele liede’ met (minstens vooronderstelde) vooral religieuze preoccupatie: vandaar de paragrafen over Jerusalem en Engelen. Vandaar ook de overeenstemmingen met de theologische *Tafel van den Kersten Ghelove* en de bijzondere met het laat-13de-eeuwse *Compendium Theologiae Veritatis* van Hugo Ripolin van Straatsburg, zeer vaak toegeschreven aan diens leermeester Albertus Magnus. De relatie tussen ECD en CTV is *de* vondst (met vruchten voor de annotatie) van de editeurs. ECD blijkt zo een kleine populariserende encyclopedie (met bijbehorende kalender) voor een bijzondere groep lezers/toehoorders, op pag. 24 zeer voorzichtig omschreven als misschien ‘eenvoudige Augustijner monniken’ of (eenvoudige) leken buiten het klooster: ‘sympele liede’.

Men kan zich afvragen of het aldus editeren van zo'n, verder niet bekende, dus unieke(?) tekst met als resultaat: vulgarisering voor eenvoudige 20ste-eeuwers, geen gevaar oplevert voor een juist zicht op wereldbeelden van laat-middeleeuwers. En zulk een zicht hebben de editeurs toch als deel-doelstelling, getuige hun Apologie (p. 28-30). Deze snijdt met betrekking tot de cultuurhistorische informatie, lijkt me, hout ten aanzien van *artes*-tekst*en* met wijde verbreiding, en uit verschillende perioden, maar doet dat niet met betrekking tot een ‘unieke’ tekst, als ECD (ook inhoudelijk) blijkt. Ik acht dat gevaar niet denkbeeldig. Daarbij komt nog dat men, om het eventueel bijzondere karakter van het wereldbeeld van ECD gemakkelijker waarneembaar te maken, betrekkelijk uitgebreid (pags. 7-13) ‘Het middeleeuwse wereldbeeld’ schetst. Een niet zonder meer gelukkige gedachte. Immers zo'n wereldbeeld is een abstrac-

tum: samenstel van fasen van een zich ontwikkelende visie. Bijvoorbeeld: blijkens noot 3 op pag. 64 zijn er tenminste twee, sterker, er zijn drie hiërarchieën van Engelen in omloop in de ME (drie: twee van Gregorius, een van Dionysius; cfr. P. Boyde, *Dante Philomythes and Philosopher.* Cambridge 1981). En, volgens Isidorus (6/7de eeuw) verbleven er in de vuursfeer engelen (liever: goede demonen; maar later in de ME geloofde men nog slechts aan slechte demonen; cfr. C.S. Lewis, *The Discarded Image.* Cambridge 1964, 118). Het laagste koor der Engelen, de *Angeli*, verblijft in de maansfeer, niet in de ondermaanse vuursfeer. De eigenheid van ECD blijkt slechts bij confrontatie met (een) specifieke, in eigen tijd veelgelezen kosmografische tekst(en), en niet ten overstaan van een amalgaam van wereldbeeldnoties uit verschillende perioden uit de middeleeuwen.

Met andere woorden: mij lijkt de keuze van ECD om er een diplomatische editie van te verzorgen door en voor taalkundigen, en zó ook een studieobject te leveren voor wetenschaps-(cultuur-)historici, onverdeeld gelukkig. Maar de keuze ervan voor een publicatie als déze, met vooral een informatief cultuurhistorisch doel: inzicht en steun bieden op het terrein van wereldbeeldaspecten aan literatuurhistorici, vind ik dat niet.

Nu de uitgave er eenmaal is, kunnen voor de gebruiker ervan de volgende opmerkingen dienstig zijn. Ze hebben betrekking op enkele van de vergissingen en omissies die te constateren vallen; ze lijken me voor wie geïnteresseerd is in de mens in de kosmos volgens ECD, mede door enkele verwijzingen naar ‘nieuwe’ literatuur, het noteren waard.

De inleidende teksten. Op pag. 3 kan in het *artes*-schema beter achter *geometria* vermeld worden: ‘meetkunde’, o.a. kosmografie (te preferen boven het hier en elders gebruikte kosmologie) en geografie; en achter *astronomia*: astrologie, hemelmechanica (= sferische sterrekunde), en meteorologie. De (fysische) sterrekunde (de moderne astronomie) bestond nog niet. Vgl. Ria Jansen-Sieben in *Fachprosaforschung* (genoemd in de Lijst van geraadpleegde Literatuur, in dl. II) en P.O. Kristeller, ‘The modern System of Arts’, in diens *Renaissance Thought* II, 1965. Het beeld van de *city* op pag. 7 wordt pas

goed begrijpelijk bij lectuur van C.S. Lewis' 'Imagination and Thought in the Middle Ages' in zijn *Studies in Medieval* & *Renaissance Literature.* Cambridge 1966. De vergelijking met de vliegen (pag. 8) heeft betrekking op *niet* het Firmament, maar de planeten, met hun *zichtbare* west-oost-beweging. Cfr. *De Natuurkunde van het Geheelal*, I, 29-30; hier moet 'ondanks de remmende...volgende),' vervallen: de zgn. precessiebeweging van het Firmament is óók west-oost gericht (als ook blijkt uit Albertus Magnus' direct volgende citaat). Waar op pag. 10 winterkeerkring staat leze men zomerkeerkring, en omgekeerd. Cfr. bijv. R. Dodonaeus, *De Sphaera* (...) 1548, facs.-ed. Louis, Nieuwkoop 1963, f. Eiv. De aarde heeft niet, zoals pag. 38 wil, een omtrek, maar een *wijtden* (r.4 = breedte) d.i. horizontale doorsnee) gelijk aan een *dicden* (r.4 = dikte, d.i. verticale doorsnee) van 6491 mijlen. Niet de term *a*(*s*)*sub* (uit ar. aš-šūhub; cf. *Mittell. Wb.* I, München 1967, 1086, 28-42 met 4 pl. uit Albertus Magnus' werken), maar wél het verschijnsel (= vallende ster) komt in Aristoteles' *Meteorologica* (nl. in 341 b) voor (p. 57). En de laatste veronderstelling op pag. 67 kan moeilijk juist zijn: de evenaar ligt in de onbewoonbare 'equinox-zone' (vgl. p. 10).

De woordverklaring en annotatie

Titel *deser spere*: de juiste annotatie lijkt mij: over deze [verwijzend naar de afb. op de tegenoverliggende pagina (F 14)] groep cirkels [de kosmosafbeelding].

r 27.	De geschetste opbouw met (*caelum*) *cristallinum* is die 'van' Bonaventura (en, één enkele maal, Thomas). De term (*caelum*) *purpureum* voor *Primum Mobile* ben ik niet eerder tegengekomen; iets eigens van Hugo? Cfr. N. Max Wildiers, *Wereldbeeld en Teologie.* Van de Middeleeuwen tot nu. Antwerpen enz. 1977^2, 67 e.v.
r. 44	*want*: immers, empyreum betekent letterlijk: 'wat boven het vuur (is)', en hier heet het *Primum Mobile* (schakel tussen *Empyreum* en *caelum stellatumlfirmamentum*), wellicht juist dáárom, *Purpureum*, uit gr. porphureos: o.a. brandend).

r. 63-66

De (elementaire) vuursfeer wentelt zomin als die van water, lucht en aarde. Mogelijk is verwarring van deze vuursfeer met de sfeer (*Purpureum*) onder het *Empyreum* debet aan deze foutieve mededeling.

r. 78

De hier in tabelvorm gepresenteerde afstanden hangen samen met de pythagoreïsche harmonie der sferen. De ‘gevonden’ ‘eenheidsafstand’ is de halve toons-afstand uit die theorie der muzikale planeet-intervallen. Cfr. bijv. J.L.E. Dreyer, *A History of Astronomy from Thales to Kepler.* Revised with a Foreword by W.H. Stahl. Second Edition. New York (1953), 230, n. 2 en 178-182. Uit Plinius *Hist. Nat.* II, 84 nam Honorius Inclusus (Augustudunense) de getallen over in zijn gezaghebbende *De Imagine Mundi libri tres* (XIIde eeuw).

r. 93

In *De mundi caelistis terrestrisque constitutione liber* (PL 90, 881-910), 9/10de eeuw?, ten onrechte aan Beda Venerabilis toegeschreven, wordt de theorie vermeld dat Venus en Mercurius soms onder, soms boven de zon zijn. In het eerste geval zijn beide dan midden op de dag zichtbaar. Cfr. Dreyer, *o.c.*, pag. 228. Dat levert het zgn. egyptische systeem, cfr. Heninger (hieronder genoemd bij r. 591), p. 74; (ook) gepropageerd door J. Scotus Eriugena, blijkens het door de editeurs geraadpleegde D.C. Lindberg (ed.), *Science...*, p. 307. Zulk een gedachte moet schuilgaan achter de opmerking hier omtrent de, zelfs in ochtend- en avondschemering wegens de grote nabijheid tot de zon, zo moeilijk met het blote oog waarneembare Mercurius.

r. 110

De hier uitgesproken gedachte is aristotelisch-thomistisch. Cfr. Wildiers, *o.c.*, 91-92.

r. 127

Wellicht zou hulp van wetenschapshistorische zijde licht hebben kunnen werpen op de curieuse mededeling omtrent Saturnus' grootte. Hetzelfde geldt voor het ‘ghebrec van allen liechte’ in r. 181.

r. 198	*Sicia*: (verschrijving voor) Scythia?
r. 315	*werliken*: (toch wel:) weerlicht.

r. 507	*graet*: ééndertigste deel van een teken (ééntwaalfde van de grote cirkel die de zodiak is); *jaer*: de zonsomloop van een jaar, van 360 graden langs de ecliptica, binnen de dierenriemgordel.
r. 591	Zo'n plaatje (duidelijker dan die in Seznec) bij S.K. Heninger Jr., *The Cosmographical Glass*. San Marino (Cal.) 1977, pag. 147, Fig. 86.

In de Kalender lijken mij minstens attentiesignalen waard:
25 januari: (de verschrijving, op dictaat?) *Confessio* waar bedoeld is *Conversio* (Sancti Pauli, wiens gezel Timotheus geen apostel mag heten, als bij 24 januari vermeld);
25 maart: het ontbreken van het feest van Maria Boodschap (waarschijnlijk afgebeeld boven de kosmos (van f. 1v), gereproduceerd op de omslagen, maar niet becommentarieerd);
het verschoven zijn van het intreden van de zon in de Ram (= lentebegin, en traditioneel óók het tijdstip van de schepping van de wereld) van XX (= *Tbeghin der werelt*!) naar XIII maart, en van *Sinte Margareten* feest van de normale datum XX juli naar de XIIIde van die maand; beide een gevolg van de onnauwkeurigheid van de Juliaanse kalender, later gecorrigeerd door de invoering van de Gregoriaanse stijl;
28 april: het ontbreken van het feest van St. Lambertus (zijn translatio) als vermeld in de *Cisiojanus* (r. 489);
de vermelding van *Sinte Augustijns Hervoeringhe*, extra-argument voor de herkomst van het ms. uit een Augustijnermilieu?, op de XIde oktober.

Begrijpelijkerwijs heb ik de tekstweergave niet gecontroleerd. Als aperte typfouten zijn me voorgekomen *verwa* (r. 143) voor *verwe* of *varwe*, en *hem* voor *hen* (in r. 404).

april 1984
P.E.L. VERKUYL

Karel van Mander: *Ter liefde der Const: uit het Schilder-Boeck (1604),* uitg. met een inl., aantek. en comment. door W. Waterschoot. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1983.

Waterschoots geannoteerde bloemlezing is een opgave geweest waarvoor neerlandici lange tijd zijn teruggeschrokken. Was dat omdat Van Manders *Schilder-Boeck* eerder werd beschouwd als behorend tot de kunstgeschiedenis? Waterschoots onderneming getuigt van moed en doorzettingsvermogen. De opzet die hij heeft gekozen, is zeer gelukkig: een inleiding over de schilder-dichter Van Mander en over de bronnen van het *Schilder-Boeck*, tekstverklaringen, uitvoerige commentaren en literatuuropgaven bij elke opgenomen levensbeschrijving! Het is daardoor een rijk boek geworden. Het enige wat men na lezing betreurt, is dat de tekstbezorger niet het hele *Schilder-Boeck* op die manier heeft uitgegeven. Zo'n boek zou waarlijk een schatkamer zijn. Intussen zijn we dankbaar voor deze voortreffelijke aanwinst waarin de levensbeschrijvingen te vinden zijn van de gebroeders Van Eyck, van Albrecht Dürer, Hiëronymus Bosch, Hans Holbein, Pieter Bruegel, Frans Floris, Lucas d'Heere en van Hendrik Goltzius.

Hierbij wil ik volstaan met enkele kritische opmerkingen en aanvullingen die echter geen afbreuk doen aan Waterschoots prestatie.

Over sommige zaken is Waterschoot in zijn inleiding te beknopt en over andere weer te uitgebreid. Zo is de behandeling van de biografie als historisch genre met een sterk literaire inslag naar mijn smaak te mager. De lezer - en zeker de aankomende neerlandicus - zal de theoretische overwegingen achter dit door Van Mander met zoveel verve gehanteerde genre missen. Verwijzingen naar Vasari zetten niet veel zoden aan de dijk als men niet weet dat het in de Renaissancebiografie vooral gaat om het oproepen van *admiratio* waarbij technieken zijn toegepast die zijn ontleend aan het retorische *genus demonstrativum.* Te uitgebreid daarentegen is Waterschoots uitvoerige opsomming van tropen en *figurae elocutionis* in Van Manders stijl, wat thuishoort in een handboek voor retorische tekstinterpretatie.

Uit Waterschoots verantwoording van de gebruikte grondtekst blijkt dat hij de [= alle?] exemplaren van de editie-1604, aanwezig in Belgische bibliotheken, heeft nagekeken met het oog op mogelijke varianten. Daarbij is hij geen varianten tegengekomen. Wie dus wil weten welke exemplaren in welke bibliotheken zijn geraadpleegd, zal contact moeten opnemen met de tekstbezorger. Voor kunsthistorici b.v. die onbekend zijn met de principes van de analytische bibliografie zal Waterschoots verantwoording iets raadselachtigs hebben. Waarom is niet van de gelegenheid gebruik gemaakt om een korte toelichting te geven, zodat niet-bibliografen begrijpen wat een tekstbezorger beweegt om een ongenoemd aantal exemplaren van eenzelfde editie onderling te vergelijken?

Een laatste algemeen bezwaar heb ik tegen het ontbreken van een register. De uitgave is rijk voorzien van literatuuropgaven en van deskundige commentaren, zodat een personenregister de ontstentenis van een algemene bibliografie enigszins had kunnen compenseren. Nu is het werk onvoldoende toegankelijk.

Zoals gezegd, Waterschoots commentaar maakt een zeer deskundige indruk. Toch voel ik mij gedrongen op één plaats nader in te gaan. Het betreft hier de commentaar bij ‘Vijghe’ op blz. 57, r. 143 naar aanleiding van Karel van Manders toelichting bij het Lam Gods-schilderij. Volgens Van Mander houdt Eva geen appel in de hand, maar een vijg. De ‘vijghe’ gaf de biograaf namelijk de mogelijkheid om Jan van Eycks ‘geleertheyt’ te benadrukken, waardoor hij tevens een beroep kon doen op een gevoel van bewondering voor Van Eyck bij zijn lezers. Tegelijk ook bleek uit deze passage Van Manders eruditie, want hij kon zijn lezers meedelen dat Van Eycks iconografische interpretatie van de verboden vrucht uit het Aards Paradijs ook bij Augustinus en andere geleerden voorkwam. In zijn commentaar hierbij verwijst Waterschoot naar een Ode die Lucas d'Heere heeft gewijd aan het Lam Gods in zijn *Den Hof ende Boomgaerd* (1565) en naar Marcus van Vaernewijck die in zijn *Die Historie van Belgis* (1574) dezelfde iconografische interpretatie van de verboden vrucht in Eva's hand geeft. Ook heeft Waterschoot een aantal werken van Augustinus nagekeken op grond van Marcus van Vaernewijcks uitspraak: ‘Augustinus ghelooft bet dattet een

vyghe was, die Adam nuttende was', maar zonder resultaat: Van Vaernewijcks patristische bron werd niet achterhaald. Naar aanleiding van Waterschoots commentaar wil ik het volgende stellen:

1. Van Vaernewijcks patristische bron is wellicht toch een bepaald werk van Augustinus geweest dat door Waterschoot niet wordt genoemd;
2. Waterschoot verwijst naar de verkeerde tekst van M. van Vaernewijck als bron voor Van Mander;
3. d'Heere en Van Vaernewijck hebben zich bij hun interpretatie van de verboden vrucht vermoedelijk op een autoriteit gebaseerd. Daarbij hebben ze de vrucht verkeerd geïnterpreteerd.

Van Vaernewijcks patristische bron was waarschijnlijk Augustinus' *Tractatus in Johannem* VII, cap. 20-22 waar de vijgebladeren waarmee Adam en Eva volgens Gen. 3:7 hun naaktheid proberen te bedekken, worden geduid als een symbool van de zonde. De uitdrukking 'onder de vijgeboom zitten' uit Joh. 1:49 wordt door Augustinus bij dezelfde gelegenheid uitgelegd als: verblijven in de schaduw des doods d.w.z. in staat van zonde zijn. Weliswaar identificeert Augustinus de verboden vrucht niet letterlijk als de vijg, maar hij brengt op deze plaats de vijg in verband met de zondeval van Adam en Eva in het Aards Paradijs.[1] De opvatting dat de verboden vrucht een vijg moet zijn geweest, is niets uitzonderlijks: zowel in de Joodse traditie[2] als in de Griekse commentaren op Genesis[3] komt dit voor!

Waterschoot verwijst naar Van Vaernewijcks *Die Historie van Belgis* als bron (naast d'Heeres *Ode*) voor Van Manders interpretatie van de verboden vrucht. Dit lijkt mij niet terecht. Het is niet het in 1574 gepubliceerde, geschiedkundige werk *Die Historie van Belgis* waarop Van Mander zich baseerde, maar Van Vaernewijcks beroemde, niet eerder dan in de negentiende eeuw gepubliceerde dagboek, getiteld *Van die beroerlicke tijden*, waarin onder meer de Beeldenstorm uitvoerig wordt verslagen en waarin de iconografische interpretatie van het Lam Gods uitgebreider aan de orde komt dan in *Die Historie van Belgis.* Vermoedelijk heeft Van Mander het handschrift *Van die beroerlicke tijden* pas na Marcus van Vaernewijcks overlijden in 1569 kunnen raadplegen. Dit kan gebeurd zijn te Lei-

den bij Van Vaernewijcks geleerde kleinzoon Joannes Schepperus (Gent 1580-Leiden 1620), die immers dit handschrift in zijn bezit had.[4] Hierbij volgt nu het citaat uit *Van die beroerlicke tijden*; door middel van cursivering heb ik aangegeven welke passages niet in *Die Historie van Belgis* terug te vinden zijn.

> 'Ende Eva heeft die figuere van een versche vijghe in haer handt, *hier duer betooghende den weercman zijn groot verstant;* want die heilighe scrift en zecht niet, dat zij eenen appel hetende waren, maer een vrucht, ende anghezien dat zij curts daer naer haer met vijgheblaren deckende waren, zoo vermoeden Augustinus *ende meer andere*, dattet een vijghe was.'[5]

De kwestie van de vijg moet interessant geweest zijn voor schilders. Aan de bijbeltekst zelf hadden ze geen houvast: een schilder kan onmogelijk een ongespecificeerde vrucht op het doek brengen wanneer hij Eva afbeeldt. Het merkwaardige nu is dat Van Eyck noch een appel, noch een vijg schildert, maar een citrusvrucht.[6] De afgebeelde citrusvrucht was een soort sinaasappel die zo zuur smaakte als een citroen. Die sinaasappel kenmerkte zich ook door een ruwe schil waarin, volgens de overlevering, de beet van Adam in vereeuwigd bleef. Deze vrucht stond daarom ook bekend onder de namen adamsappel of paradijsappel.[7] Jan van Eyck zal deze vrucht hebben leren kennen op een van zijn diplomatische missies voor de Boergondische hertog Filips de Goede naar Portugal en Spanje. Wat de interpretatie van Lucas d'Heere en Marcus van Vaernewijck betreft, zie ik twee mogelijkheden: óf onze zestiende-eeuwse Gentenaren hadden nog nooit een verse vijg gezien en zagen in de verboden vrucht op grond van de traditie een vijg, óf zij hebben wel gezien dat het geen vijg was, maar ze geloofden hun eigen ogen niet. Volgens Waterschoot (blz. 64) had Lucas d'Heere althans de kopie gezien die door M. Coxie van het Lam Gods werd geschilderd tussen 1557 en 1559. Lucas d'Heere heeft dus alle kans gehad om de verboden vrucht goed te bekijken.

Ten slotte nog enkele kleine aanvullingen: Waterschoot laat Hubrecht Goltz nog geboren worden te Würzburg. Dit is achterhaald sinds C.E. Dekesel heeft vastgesteld dat dit Venlo moet zijn.[8] Op

blz. 162, r. 168 wordt in verband met de familie Schetz verwezen naar de *BNB.* Veel meer bij de tijd is: H.L.V. de Groote: ‘De Vermogensbalans van Melchior Schetz en zijn vrouw Anna van Stralen, met hun Testament van 1 juli 1569’. In: *Bijdragen tot de geschiedenis* 55 (1972) 226-263. Op blz. 195 of op blz. 187, r. 114 zag ik gaarne toegevoegd: S.F. Witstein: ‘Lucas wist nog meer’. In: S.F. Witstein: *Een Wett-steen vande leught, Verzamelde artikelen.* Ed. T. Harmsen en E. Krol. Inleid. E.K. Grootes. Groningen, 1980, 153-156. Eerder verschenen in *Meta* 12 (1977-1978) nr. 1, 25-27.

K. BOSTOEN

***Het dagboek van de student Nicolaas Beets 1833-1836*, uitgegeven, ingeleid en toegelicht door Peter van Zonneveld. 's-Gravenhage 1983. Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum. *Achter het boek* jaargang 18, aflevering 1-3. 280 pp. f. 49, -.**

Jaargang 18 van ‘Achter het boek’ opent met de uitgave van het dagboek van de student Nicolaas Beets 1833-1836, bezorgd door Peter van Zonneveld. Grote delen ervan waren al bekend uit het

merkwaardige boekje *Hildebrands voorbereiding*, dat Dr. H.E. van Gelder in 1956 had verzorgd. Maar dat was incompleet en filologisch niet betrouwbaar. Dat is deze met grote zorg uitgegeven editie wel; ze is bovendien voorzien van een rijkdom aan annotaties. Van Zonneveld heeft een passie voor locale gegevens als straatnamen en huisnummers. Niet alleen alle denkbare Leidse adressen heeft hij opgespoord, maar ook wanneer Beets in Amsterdam bijv. Van Lennep opzoekt, krijgt de lezer diens adres mèt bijzonderheden. Wat mij betreft had de editeur zulke noten mogen inruilen voor wat meer woord-annotatie - gezien het publiek waarop hij die heeft afgestemd - bijv. bij ‘tauxeeren’ (blz. 40) of ‘den bescheiden tijd’ (blz. 56) en nog enkele verwijzingen naar bijbelplaatsen. Zo ontbreekt een verwijzing naar *Prediker* 12:1 bij ‘ik heb geen lust in denzelven’ (blz. 106) en naar *Romeinen* 3:27 bij ‘“Waar is dan de Roem. Hij is uitgesloten”, als de Apostel zegt’. (blz. 231) Maar dit zijn kleinigheden, de annotatie dwingt bewondering af om het vele speurwerk dat ervoor gedaan is. De inleiding is beknopt en voor het overgrote deel zakelijk. Niet geslaagd vind ik de kenschets van de theologische studie toentertijd in Leiden. Die wordt afgedaan in één zin, die door zijn beknoptheid en de vreemde tegenstelling tussen ‘filologie en exegese’ enerzijds en ‘moderne theorieën’ anderzijds geen licht werpt op de feitelijke situatie. Dat het de nietinspirerende studie was die de studenten veel vrijheid verschafte, betwijfel ik. De academische studie in de 19de en een groot deel van de 20ste eeuw was, althans voor de alfa-vakken, zo ingericht dat de student grote vrijheid gelaten werd, waarvan de besten altijd gebruik hebben gemaakt, in en buiten de studie.

De titel wekt verkeerde verwachtingen: het is niet het authentieke dagboek van Beets dat nu uitgegeven is, maar de bewerking ervan die Beets waarschijnlijk tussen 1890 en 1894 ongeveer vervaardigd heeft. Alleen in de bijlagen kan men de toevallig bewaard gebleven oorspronkelijke dagboekfragmenten vinden. Het lijkt waarschijnlijk dat vele van de opgenomen brieven (of alle?) pas door de oudere Beets zijn ingevoegd; de tekstbezorger laat er zich helaas niet over uit. Beets heeft zich zijn leven lang met graagte verdiept in zijn eigen literaire oeuvre. Hij bedacht steeds weer varianten en voorzag

oudere teksten bij heruitgave van commentaar. Zo heeft ook het dagboek een intensieve bewerking gekregen. Wellicht zou hij ook nog voor een commentaar erop hebben gezorgd als hij - wat wel zijn bedoeling zal zijn geweest - tot publicatie was overgegaan.

Maar ook in deze bewerking is het dagboek een uniek document. De persoon van de jonge Beets, de student in de universiteitsstad Leiden, het wel en het wee van de literatuur, ze laten zich, dank zij het schrijverstalent van Nicolaas Beets, heel direkt uit deze aantekeningen kennen.

Amsterdam,
Vrije Universiteit
MARGARETHA H. SCHENKEVELD

Eindnoten:

1 Met dank aan Dr. E.P. Meyering, Vakgroep Grieks en Latijn Latere Oudheid te Leiden.
2 Zie b.v.: L. Ginzberg: *The legends of the Jews.* Transl. from the German Manuscript by Henrietta Szold. Philadelphia, 1946-1947. 7 dln. In: Dl. 1, blz. 73. (Met dank aan Prof. L. Dequeker van de KU Leuven.)
3 J. Snyder: 'Jan van Eyck and Adam's Apple'. In: *The Art Bulletin* 58 (1976) 511-515, zie met name: blz. 511.
4 M. van Vaernewijck: *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568.* Naar het oorspronkelijk handschrift uitgegeven door Ferd. Vanderhaeghen. Gent, 1872-1881. 5 dln. Zie: Dl. 5 (1881) [I]-II.
5 Van Vaernewijck: Dl. 1 (1872) 144.
6 Snyder: 1976, 511 e.v.
7 *WNT* I, kol. 769 s.v.: adamsappel.
8 *Hubertus Goltzius en Brugge 1583-1983, Tentoonstellingscatalogus.* Brugge, 1983, 13-18.

Mededeling
J.P. Gumbert
Het 'Kalendarium van 1253' is wel degelijk Utrechts

In *TNTL* 93 (1977), 201-202 wierp ik de vraag op, of het door Braekman en Gysseling uitgegeven kalendarium uit hs. Oxford, Bodl., Junius 83 wel een Utrechtse Cisterciënserkalender was, zoals zij stelden. Het is niet meer dan billijk, dat ik er ook in dit tijdschrift op wijs, dat mijn provocerende twijfel een verheugend effect heeft gehad: A.D.A. Monna, 'Diagnose van een omstreden 13e eeuwse kalender uit de Servaasabdij te Utrecht', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 25 (1983), 145-180, leert ons hoe men deze zaak had behoren te behandelen, en toont afdoende aan dat de kalender wel degelijk thuishoort in de Cisterciënserabdij St. Servaas in Utrecht.

Adres van de auteur:
Faculteit der Letteren R.U. Leiden
vg. Paleografie
Postbus 9515
2300 RA Leiden

W. Waterschoot

Reinaert over sinen vader

De oude vos, de vader van de hoofdpersoon uit *Van den vos reynaerde,*[1] is een schepping van Willem ‘die madocke makede’ (hs. F, v. 1). In de overeenkomstige branche *Li Plaid* van de Franse *Roman de Renart* speelt hij geen rol, en evenmin in de *Reinhart Fuchs* van Heinrich der Glîchezâre, die eveneens nog vóór de Vlaamse auteur aan het woord gekomen is.[2] Hoewel Reinaert senior zelf niet in levenden lijve in het dierenepos optreedt,[3] wordt hem toch zulk een indrukwekkende rol toebedeeld, dat een nadere kennismaking wenselijk is.

Zelfmoord

Tegenover zijn vader koestert Reinaert gevoelens van respect: de eerste keer dat hij hem vermeldt in zijn openbare biecht, noemt hij hem ‘mine heere mijn vader’ (v. 2240). Dat respect blijkt verder, zogezegd onwillekeurig en quasi verontschuldigend, in het verhaal van de verborgen schat, waar hij de oude vos prijst als ‘die lusteghe houde’ (v. 2364) en ‘den vroeden houden’ (v. 2394), met een bewondering die koning Nobel, indien al begrijpelijk, toch niet zeer welgevallig kan geweest zijn. Maar dieper dan dit voor de buitenwereld geoorloofde respect is Reinaerts gevoel van hechte verbondenheid met zijn vader, die hij als voor zich navolgenswaardig voorbeeld vereert, zoals dat blijkt uit het trotse woord: ‘Ne wart mijn vader doe hi staerf Van alle sinen zonden vry’ (v. 2008-9). Op een ogenblik dat het er voor hem zeer slecht uitziet, put hij uit de vaderlijke houding de kracht om zijn tegenstanders en beulen tartend te honen.[4] Eigenlijk mag zulke piëteit niet verbazen: Reinaert is alom gekend als hoofse echtgenoot en zorgzame vader. Zeer normaal wendt hij dan ook zijn vaderlijke bekommering als gezagsargument aan, wanneer hij zijn kroost aanport hem naar Kriekeputte te vergezellen: ‘Volghet mi ic bem hu vader’(v. 3323).

En toch beschuldigt deze exponent van het hechte familieleven zijn eigen vader van felonie en heet hij diens einde onbeschroomd een zelfmoord, gepleegd uit pure wanhoop. De reden van deze verbijsterende bekentenis kennen de latere toehoorders van het epos: om zijn eigen vel te redden en zijn tegenstanders Bruun, Isegrim en Tibeert ten val te brengen, verwikkelt Reinaert hen in een samenzwering tegen koning Nobel, samen met Reinaert senior en Grimbeert de das, Reinaerts volle neef. Deze machinatie is niet de verschoonbare, plotselinge ingeving van een wanhopige veroordeelde, maar het resultaat van een ijskoude redenering in een superieur intellect:[5] 'Nu willic prouuen dat ic mach Te houe bringhen een baraet Dat ic voer de dagheraet In groter zorghen vant te nacht' (v. 2042-45). Het opzet is te Malpertuus gesmeed, vooraleer Reinaert zich in het gezelschap van Grimbeert wetens en willens in het hol van de leeuw waagde. De beschuldiging van samenzwering aan het adres van zijn nauwste verwanten is zo ongehoord, dat de auteur, Willem, tot twee keer toe (v. 2164-72, 2227-37) als alwetend verteller ertussenkomt om de ontzette luisteraars gerust te stellen aangaande het waarheidsgehalte van Reinaerts verhaal.[6] Het effect op de toeluisterende dierengemeenschap wordt onder woorden gebracht door de koningin, wanneer zij haar nog steeds wantrouwige gemaal vermaant: 'Ghi moghet reynaerde ghelouen wel Al was hi hier te voren fel Hi nes nu niet dat hi was Ghi hebt ghehoert hoe hi den das Ende sinen vader heuet bedreghen Met morde die hi wel beteghen Mochte hebben andren dieren' (v. 2519-25).

Over de zelfmoord zelf wordt door geen dier met een woord gerept, en dat was heel goed te begrijpen: het was een taboe onderwerp aangezien de zelfmoordenaar niet alleen zichzelf voor de eeuwige verdoemenis bestemde, maar tevens zijn hele geslacht met mateloze schande bevlekte. Het is - in de oren van de goegemeente - weer net iets voor Reinaert om dergelijk ondraaglijk feit onverbloemd en nuchter te vermelden. Anderzijds bevestigt het zijn geloofwaardigheid in de hoogste mate: iemand die zich niet aan de eer van zijn eigen vader, noch aan de faam van zijn hoogadellijk geslacht laat gelegen zijn, moet wel het stadium van elk mogelijk schaamtegevoel achter zich gelaten hebben; zijn bekentenisdrift kan dan wel pijnlijk overkomen, zij is leerzaam en nuttig.

In een studie over zelfmoord in de middeleeuwse epiek stelt F.P. Knapp dat van de 7e tot de 12e eeuw gevallen van zelfmoord bij christenen slechts zeer sporadisch zouden voorgekomen zijn: uit de hele 11e en 12e eeuw is hem slechts één geval bekend.[7] Dat deze telling met de werkelijkheid overeenstemt, lijkt mij twijfelachtig. Beter ware het, te zeggen dat de historische bronnen zelden of nooit gewag maken van deze zware zonde. Trouwens, Knapp zelf waarschuwt op een andere plaats: 'Man scheute sich offenbar in der Regel, jemandem, ohne dessen ganz sicher zu sein, jenes schwerste aller Vergehen zu unterstellen'.[8] In het *Inferno* van Dante neemt het woud(!) van de zelfmoordenaars overigens een behoorlijk deel van de zevende hellekring in!

Sinds Lactantius en Augustinus beschouwde de kerk zelfmoord als de zwaarst mogelijke zonde (gravissimum peccatum).[9] Hiermee zette zij zich schrap tegen de verheerlijking van de heroïeke zelfmoord in de Joodse, Germaanse en Grieks-Romeinse oudheid (alleen de (neo)platonici beoordeelden dit levenseinde ondubbelzinnig negatief). Tot de 11e eeuw schijnen de theologen na de klassiek geworden uiteenzetting van Augustinus weinig aandacht aan het probleem geschonken te hebben: uit een gevoel van verdringing of om de geringe frequentie?

Op het einde van de 13e eeuw wordt zelfmoord door het Vlaamse gerecht streng gestraft post factum: het lijk wordt naar de galg gesleept en gehangen; zo het een vrouw betreft, wordt ze verbrand. Een latere tekst uit 1408 zegt dat het de 'costume van den lande van Vlaendren' is, het lijk van de zelfmoordenaar via een kuil onder de drempel van het huis naar buiten te sleuren om de heiligheid van de dorpel niet te bezoedelen; het bezit wordt verbeurd verklaard.[10]

Dat zelfmoord en zeker poging ertoe toch wel voorkwam in crisissituaties, wordt herhaaldelijk bevestigd. Over de in het nauw gebrachte moordenaars van de Vlaamse graaf Karel de Goede in 1127 weet de grafelijke kanselarijschrijver Galbert van Brugge het volgende mee te delen:

> Duisternis, hitte, stank en zweet was hun deel; de verschrikking van een hopeloos leven, de schande van een onzekere dood nabij...Toen

> zij aanstalten maakten om de toren te verlaten, wierp een jonge man zijn zwaard van zich weg en wou uit een hoger torenvenster springen en in zijn aanloop zwol zijn moed schielijk aan. Zijn schuldig geweten had hem veroordeeld en hij was bereid zijn leven te geven om zijn dappere ziel te verlossen. De anderen hielden hem midden in zijn vaart tegen en hij werd gedwongen met hen de kerker in te gaan.[11]

Knapp citeert in een ander verband Thomas van Cantimpré, die het heeft over de collectieve zelfmoord van niet minder dan zestien ter dood veroordeelden, die daarbij nog allemaal kanunnik waren.[12] Ook Dirk Potter zegt openlijk in de *Blome der Doechden*: 'Want dicke gheschiet is dat die ghene die in desperacien dats wanhoepe dat sy hem selven dooden verdroncken ende verhinghen'.[13]

Zelfmoord was dus een realiteit, maar wel een afschuwelijke. Vandaar dat het verschijnsel slechts zeer sporadisch in onze literatuur optreedt, en dan wel hetzij voortkomend uit een tragische liefdesverhouding, hetzij als onderdeel van een nu eenmaal gebeurde gedenkwaardige geschiedenis, hetzij verhaald met exemplarische bedoelingen.

De eerste mogelijkheid was de meest voorkomende en ook de meest geaccepteerde, draaglijk als zij was door haar antieke antecedenten: de zelfmoord van Dido, nadat Aeneas haar in de steek gelaten had, heeft reeds Hendrik van Veldeke in de *Eneide* uitvoerig verhaald, met als verklaring van haar handelwijze: 'Das quam von unsinne. Iz was unrechte minne Die sie dar zu twanc'.[14] In zijn *Istory van Troyen* schrijft Jacob van Maerlant zonder commentaar: 'Op dat bedde ghinc sy staen, Als een verwoyt wyf ghedaen, Ende liet dat sweert lyden doer haer lyf'.[15] In een latere tijd[16] laat Dirk Potter een groot aantal Ovidiaanse helden en heldinnen optreden ter illustratie van zijn leerdicht *Der minnen loep.* Het einde van Dido heet er het resultaat van 'gecke minne', d.i. liefde voor een vreemdeling, voor iemand die men niet kent.[17] Als voorbeelden van dezelfde dwaze liefde worden o.a. ten tonele gevoerd: Phyllis en Demophon, Theseus en Ariadne, Iphis en Anaxarete.[18] Phyllis en Ariadne verdrinken zich nadat zij door hun minnaars in de steek gelaten worden, en Iphis verhangt zich omdat Anaxarete hem afwijst. Als een voorbeeld van 'rechte minne'[19] vertelt Potter het be-

kende verhaal van Hero (bij Potter: Adonis) en Leander. Hij prijst hun trouw, maar keurt de zelfmoord van Hero af.[20] Eveneens aan Ovidius ontleend zijn drie gevallen van 'ongeoerlofde minne': Byblis is verliefd op haar broer Caunus, Myrrha op haar vader Cinyras, Canace op haar broer Macareus.[21] Byblis en Canace plegen zelfmoord, Myrrha eindigt als hoer. Het einde van al deze tragische figuren (bijna allen vrouwen, er is slechts één man bij: Iphis) gaat terug op Ovidius: wanneer zijn heldinnen zelfmoord plegen, laat Potter hen evenzo reageren.[22] Twee andere gevallen komen niet voor bij de Romeinse dichter, maar maken heel zeker eveneens deel uit van een bestaande literaire traditie: de geschiedenis van Tholomanes, Boecia en Paschalis en die van Perna en Thirobinus.[23] Tholomanes, die geen succes had bij Boecia, maakt haar wijs dat haar man Paschalis uit Troje een liefje meegebracht heeft; zij gelooft het en vergiftigt haar echtgenoot; wanneer zij de leugen achterhaalt, pleegt zij zelfmoord. Vermoedelijk uit de Italiaanse literatuur komt het verhaal van het Toscaanse meisje Perna: zij gaat in op de avances van de idioot Thirobinus en wordt door hem verkracht; zij wordt zwanger, wurgt het kind na de geboorte en hangt zich op. Een verhinderde poging tot zelfmoord (zoals Potter er een van Myrrha verhaalt) komt meermaals, en ook vroeger, in de tijd van *Van den vos reynaerde*, voor: Diederik van Assenede laat Blancefloer in het serail van de ammirael aldus reageren: 'Vor haer herte leit si haer hande, Haer dunct dat hare herte sal breken'; ernstiger wordt het, wanneer men Floris bij haar vermeend graf brengt: hij probeert zich werkelijk te doden met een griffel.[24] Op de grens van het komische bevinden wij ons met een verhaal, dat o.m. in *Van den VII Vroeden van binnen Rome* voorkomt, waarin een echtbreekster haar man, die haar buitengesloten heeft, bezweert haar weer binnen te laten: zij zal zich liever in de waterput verdrinken dan haar eer (!) te verliezen![25] Nadat de held uit de *Parthonopeus van Bloys* het vertrouwen van zijn geliefde beschaamd heeft, wenst hij dood te gaan; in een woud wil hij zich door wilde dieren laten verslinden; hij overleeft dit verblijf, weliswaar afgestompt maar toch tot zijn uiteindelijke redding.[26] Een verschrikkelijk einde - ook vanuit strikt theologisch standpunt - kennen de twee geliefden uit *De Borchgravinne van Vergi*: zij sterft aan een gebroken hart omdat zij denkt dat haar

minnaar hun relatie bekend gemaakt heeft; daarop doorsteekt hij zich op haar lijk.[27]

Wenden wij ons na deze romantische geschiedenissen naar de historie. Wanneer Maerlant in de *Spiegel Historiael* het relaas moet doen van een (min of meer) historische zelfmoord bij nietchristenen, maakt hij daarvan weinig ophef; zo schrijft hij in verband met de Griekse politicus Themistocles: 'Dese Demistodes was sonder doget, Doe hi was in sire joget, So dattene sijn vader verstiet, Ende sijn moeder omme tferdriet Haer selven verhinc bider kele'.[28] Dezelfde woordkarigheid valt nog meer op in *Die Wrake van Jherusalem*, de vertaling van het *Bellum Judaicum* van Flavius Josephus: op meer dan één plaats wordt daar gemeld dat de Joodse strijders liever zelfmoord plegen dan in handen van de Romeinen te vallen; wanneer Josephus zijn landgenoten daarvan tracht te weerhouden met een filosofische discussie, beperkt Maerlant zich ertoe diens woorden merkelijk in te korten zonder enig christelijk commentaar.[29]

In legenden en exempelen komt zelfmoord of bedreiging ermee ook wel eens voor, uiteraard om de toehoorder te stichten: in 'Vander keyserinnen van Rome', opgenomen in de *Spiegel Historiael*, verhaalt Maerlant, naar Vincentius van Beauvais, de lotgevallen van een vorstin, die o.a. door scheepslieden in het nauw gebracht wordt. Kordaat stelt zij: 'Vorwaer dat hort, Dat ic lievere hier verdrinke Dan ic mine suverheit minke', hiermee bijna het voorbeeld van de heilige Pelagia volgend, die zich van een dak stortte, liever dan haar maagdelijkheid te verliezen.[30] Elders in de *Spiegel Historiael* verpleegt een 'clerc' Eulogius jarenlang een melaatse. Om de heilige man dit goed werk te doen staken, maakt de duivel de zieke uiterst ongeduldig en agressief: 'Ende haddi gehat die hant Lichte hi haddem verhangen',[31] totdat de heilige Antonius de Eremiet beiden verzoent. In het *Leven van Sinte Amand* verhaalt Gillis de Wevel (maar daarmee zijn we weer in de 14e eeuw) een gelijkaardig geval van een koleriek man 'Die in onverduldicheden groot Ende dickent weinschede om die doot, Doch dat die viant daer toe brochte Dat die man hemselven cnochte Omtrent die kele eene line, Ende verhinc hem, dats waerheit fine, In die camer, daer

hi te slapene plach'.[32] De zondaar wordt door de heilige Amandus weer tot leven gewekt, waarna bekering volgt. Eveneens aan welbewuste duivelse toeleg is het te wijten in de *Merlijn* dat Merlijns grootmoeder zich verhangt: zij moet uit de weg geruimd worden opdat de duivels vrij spel zouden hebben met haar dochters.[33] Heel wat dichter bij de realiteit voert ons de reactie van een koopman in de *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*: hij is door rovers overvallen, totaal uitgeschud en achtergelaten in een eenzaam woud. Zijn klagende uitbarsting 'Dat ic mi selven niet en meshandele Dat es wonder al te groet'[34] komt zeer natuurlijk over, maar is in feite niet meer dan de emotionele ontlading van zijn mateloze ergernis: hij denkt er gewoon niet aan, zijn woorden in de daad om te zetten, iets waarop trouwens reeds zijn omzwachtelde formulering wijst.

Het merendeel van de hier aangestipte gevallen van zelfmoord berust op een gesanctioneerde overlevering: zij zijn afkomstig uit geleerde Latijnse literatuur, bezitten kracht van autoriteit door hun oorspronkelijk behoren tot de antieke of Romaanse literaire traditie of stammen uit de hagiografische sfeer. Toch is in ten minste één geval een poging tot zelfmoord in het Franse origineel niet overgenomen door de Nederlandse bewerker: in de *Fergus* wil Galienne uit pure 'folie' zich doorsteken of van een toren storten bij gebrek aan een ridder die haar uit groot gevaar zou redden; in de *Ferguut* ontbreekt dit alles.[35]

Tegenover de vrij stereotiepe of behoedzame, 'literaire' benadering van zelfmoord in al deze werken valt in *Van den vos reynaerde* de brutale feitelijkheid op: Willem schrikt er niet voor terug ook op dit punt conventies te doorbreken - literaire en andere. Hij laat Reinaert senior zelfmoord plegen uit pure wanhoop, om het mislukken van een verwerpelijk complot - de koningin heet het 'moord' (v. 2524), - niet uit vergeeflijke radeloosheid om het beëindigen van een menselijke relatie, uit verblinding of door enige duivelse toeleg. Verhaaltechnisch treedt hier wel een complicatie op: Reinaert junior zegt wel dat zijn vader suïcide gepleegd heeft, maar is dat dan ook werkelijk gebeurd, is het een 'feit' in het epos of niet veeleer een onderdeel van de grote leugen? K. Heeroma

heeft het factum blijkbaar nooit betwijfeld: hij heeft het over de ‘welbekende zelfmoord, die door het leugenverhaal een overtuigend motief kreeg’.[36] F. Lulofs is van een andere mening. Nadat hij twee keer de hele constructie van de samenzwering met al haar implicaties op losse schroeven heeft gezet, spreekt hij - m.i. terecht - als logische conclusie uit: ‘...de oude Reynaert en Grimbeert gaan vrij uit. En de oude vos heeft geen zelfmoord gepleegd’.[37] Hierbij wil ik opmerken dat Reinaert, zoals voor alle details in zijn leugenverhaal, ook voor deze zelfmoordgeschiedenis aanwijzingen in de realiteit moet gehad hebben, door iedereen gekend en dus bruikbaar voor de geloofwaardigheid van zijn verslag. Zulk een referentie lees ik in de verzen ‘Aldus voer mijn vader danen Ten dorpe waert daer die hanen Ende die vette hinnen waren’ (v. 2397-99). Niet onmogelijk is Reinaert senior aan zijn einde gekomen bij een vulgaire diefstal van kippen,[38] is hij gewurgd in een strik zoals 's papen zoon Martinet er een voor junior gespannen had. Het zou perfect passen bij het kwaadaardig karakter van Reinaert, als opruimer van heilige huisjes, dat hij zulk op zich betreurenswaardig feit met een duivels genoegen weet te interpreteren in een richting die alle goedgelovigen de stuipen op het lijf moet jagen. Schokkend is ook de zeer cruë, passieloze mededeling van het feit - in één vers: ‘Doe mijn vader dat vernam Wart hi zeerich ende gram Dat hi van torne hem seluen hinc’ (v. 2481-83); het gaat ten slotte toch om zijn eigen vader! Naast deze choquerende kant van de zaak biedt deze mededeling nog een wijze les, waardoor zij ogenschijnlijk in de hierboven aangestipte traditie thuishoort - waarover hierna.

Verraad

Het vroegst geïntendeerde, vermoedelijk adellijke publiek[39] van *Van den vos reynaerde* heeft misschien met gepaste morele verontwaardiging maar heel zeker met melancholische deelneming het relaas van de grootse samenzwering beluisterd. En dat is best te begrijpen: voor een adel, zoals die door de Franse koningen en de Vlaamse graven in de loop van de 12e en 13e eeuw getemd was,[40] verte-

genwoordigt Reinaert senior een tijd die voorbij is: hij is de machtige pair, leenman enkel in naam, machtig door eigen bezit, rijk aan talloze vazallen, voor wie het koningschap een noodzakelijk kwaad is als door God gezalfde verre waarborg tegen anarchie en al te grote ontbinding van het rijk en de maatschappij.[41] Het prototype van zulk gewetenloos machtsstreven vinden wij in de historische werkelijkheid exemplair belichaamd in de figuur van Hendrik de Leeuw (1129-1195), hertog van Saksen en Beieren, die zonder enige scrupules zijn macht en territorium ten koste van buren en rijk vergrootte, tot hij in een conflict met zijn neef, keizer Frederik I Barbarossa, de duimen moest leggen. Hendrik was noch de enige noch de laatste van dit slag rijksgroten. Nog in het koningsdrama *Henry VI* van Shakespeare is een Engelse variant van dit ambitieus type, Richard Neville († 1471), graaf van Warwick ('the kingmaker'), ten tonele gevoerd.

Reinaert senior moet als pair van het dierenrijk een zeer machtig iemand geweest zijn; wanneer het van zijn zoon heet 'Reynaerd hadde so menich huus Maer die casteel maupertus Dat was die beste van sinen borghen' (v. 513-15), dan mogen wij deze talrijke burchten wel als het allodium van het vossengeslacht beschouwen. Wanneer het clanhoofd dan nog een enorme (v. 2406, 2438) verborgen schat[42] vindt, bezondigt hij zich aan hybris: '...wart hi in corten stonden So ouerdadich ende so fier Dat hi veronweerde alle dier Die sine ghenote te voren waren' (v. 2244-47). Hij besluit koning Nobel van de troon te stoten en hem te vervangen door Bruun. Een eigenlijke reden hiervoor wordt niet gegeven; er blijkt ook nergens dat er enig conflict zou bestaan hebben tussen de vorst en Reinaert senior. Vermoedelijk handelt deze zo omdat hij net zo'n karakter heeft als zijn zoon, omdat hij 'fel' is, uit pure kwaadaardigheid dus. Het bewind van Nobel is te ideaal; Reinaert kent de koning immers als '...so wel gheboren Ende soete ende goedertiere Ende ghenadich allen dieren' (v. 2334-36). Waarom wil Reinaert senior Bruun aan de macht helpen? Bruun is de machtigste vazal en streeft sinds jaar en dag het koningschap na (v. 2255), maar bovenal is de beer 'eenen dorper eenen vraet' (v. 2346), bij wie de vos vrij spel zou hebben. Het is geen toeval dat Bruun huist 'In artti-

nen dat wilde lant' (v. 2249), waaruit hij te voorschijn breekt naar het meer geciviliseerde centrum van de macht 'in waes int soete lant' (v. 2257).[43]

Van de andere samenzweerders worden geen motieven opgesomd; alleen zegt Reinaert dat zijn vader hen 'ontboet' (v. 2259); hij had dus macht over hen. Ook het 13e-eeuwse publiek moet geschokt geweest zijn door de deelneming van 'eenen van sinen liefsten maghen...Dat was grimberte den das Die hem hout van herten was' (v. 2230-32). Maar Reinaert heeft geen keuze: wanneer hij temporair de nagedachtenis van zijn vader opoffert, dan ook de eer van zijn dierbaarste verwant, omdat die nu eenmaal 'wijs' (v. 2259) was en bij deze onderneming in clanverband dan ook niet kon gemist worden. Dat Reinaert Grimbeert pas zou beschuldigen nadat en omdat deze het hof veilig en wel verlaten heeft en dus buiten het bereik van de vorstelijke wraak vertoeft, acht ik een al te barmhartige moderne veronderstelling:[44] zowel Reinaerts karakter als zijn situatie dwingen hem met niets of niemand rekening te houden, nu het om zijn eigen leven gaat. De aanwezigheid van Isegrim en Tibeert[45] onder de samenzweerders is dan weer minder verrassend: Isegrim is - naar Reinaert beweert - een bloedverwant en daarbij - wat iedereen weet - een groot rover, de waardige broer van Rumen en Widelanken (v. 1924), en vechtlustig van aard. Voor Nobel moet het een reden tot beschaming zijn, dat Reinaert senior Tibeert als bode uitzendt (v. 2248), wanneer men bedenkt dat die zelfde kater later als koningsbode mag fungeren.

Ontbreekt hier niemand in deze rij van samenzweerders? Waar is Reinaert zelf? Wanneer het clanhoofd de wijze Grimbeert mobiliseert, waarom dan niet zijn eigen veelbelovende stamhouder? De enige verklaring kan enkel zijn dat Reinaert zich toen reeds zó loyaal tegenover koning Nobel opgesteld heeft (v. 1775), dat, ondanks de banden des bloeds, op zijn medewerking niet te rekenen viel.

Het schandelijk voornemen bereikt een voorlopig hoogtepunt, wanneer de opstandige vazallen hun overeenkomst plechtig bezegelen. Zij komen daarvoor samen tussen Hijfte en Gent[46] en de omstandigheden kunnen niet luguber en vreeswekkend genoeg zijn;[47]

de menselijke toeschouwers moeten gerild hebben, de ademloos luisterende dieren aan Nobels hof moet het haar van hun pels te berge gerezen zijn: ze vergaderen in een nacht zonder maan, roepen de hulp van de Boze in, die zelfs twee keer (v. 2266, 2267) - horribile dictu - bij name genoemd wordt, en bezweren in die verwenste omgeving de dood van de koning - volgens redactie F zweren zij bovendien blasfemisch bij de geschoren kruin (F, v. 2235) van Isegrim, de weggelopen (v. 2715) monnik (v. 1951).

Koning Nobel zou zowel in de onmiddellijke omgeving van zijn hof als in het rijk worden bedreigd: met het goud van Reinaert senior zouden 's konings naaste verwanten geïsoleerd worden: de rest van de pairs zou worden omgekocht om de usurpatie te tolereren; maar nog veel imposanter dan deze passieve steun is de troepenmacht die Reinaert senior weet te ronselen dank zij de macht van zijn goud. Tussen Somme en Elbe, d.i. in het kerngebied van het dierenepos,[48] reist hij rond, voorzien van volmachtbrieven van Bruun, die aldus reeds Nobels koninklijke prerogatieven usurpeert. Het gevaar dat hem tijdens deze tochten dreigt van jagers en honden,[49] lacht hij weg: is hij niet ‘die lusteghe houde’ (v. 2364)?

Als resultaat van zijn bemoeiingen kan hij Bruun ‘Brieue’ (v. 2459) presenteren - net zoals zijn zoon, die Canteclaer ‘zeghele ende brief’ (v. 358) voorhoudt, is Reinaert senior een geletterd man. Het stuk bevat de namen van huurlingen onder contract: alleen al 1200 geduchte strijders ‘Met scerpen claeuwen met diepen monden’ (v. 2462) uit Isegrims maagschap - in de 13e eeuw is dat de getalsterkte van een Frans koninklijk leger.[50] Daarnaast bevat de rol nog alle beren, katten, vossen en dassen uit Saksen en Thüringen.[51] Deze laatste specificatie wordt vermoedelijk aangebracht om te suggereren hoe wijd de samenzwering vertakt is: tot in het uiterste Oosten van het Duitse rijk - misschien is hierbij geïmpliceerd: tot aan de grenzen van een geordende samenleving - heeft Reinaert senior zijn net gespannen. Overeengekomen was, dat de troepen 20 dagen soldij vooraf zouden krijgen: de initiatiefnemer mikte op een korte, maar intens gevoerde zomercampagne met inzet van zoveel mogelijk manschappen.

Nadat Reinaert senior deze meer dan hoopvolle vooruitzichten aan zijn medeplichtigen heeft ontvouwd, haast hij zich naar zijn schat om die te lichten. Tot zijn verbijstering is alles verdwenen en in zijn wanhoop verhangt hij zich - dat zegt althans zijn zoon. Met de dood van de oude vos lost de hele samenzwering zich op in het niets, zonder enig spoor na te laten - uiteraard! Maar voor Nobels hof is ook dit einde logisch: Reinaert senior was de ziel van de hele onderneming en hij had het geld. Wanneer zowel hijzelf als zijn goud verdwenen zijn, rest de ontrouwe baronnen niets anders dan zo geruisloos mogelijk hun oude plaats in de hiërarchie van de dieren weer in te nemen.

Moraal

Het verhaal van de grote samenzwering is onderdeel van een publieke biecht (v. 2055). De rouwmoedige zondaar wil het complete (v. 2183) relaas doen van al zijn misdaden ‘In verlanessen van [z]inen zonden’ (v. 2056) om te verhinderen dat men later zijn schurkenstreken een onschuldige zou aantijgen. Niet alleen is dit nobel voornemen op zich prijzenswaardig, het heeft daarbij een onloochenbaar stichtende nawerking: koning Nobel en zijn hof zullen hierdoor gesterkt worden in hun overtuiging dat eerlijk het langst duurt, dat de kruik zolang te water gaat tot ze breekt, en dergelijke retaliërende wijsheden meer. Dit moraliserend aspect is door Reinaert - en dus door Willem - zeer bewust in het patroon van zijn bekentenissen verweven: het versterkt - alweer - de geloofwaardigheid van zijn verhaal in de oren van het hof door de verzekering van inzicht en bekering, van schuld en boete, het vleit de hovelingen en stelt ze gerust door de uiteindelijke conformering van de aartsschelm aan de traditionele moraal.

Het is bezwaarlijk een toeval dat een aantal gezegden, waarschuwingen, gedragspatronen, ja hele anekdoten verwant zijn met of zelfs mogelijk teruggaan op bijbelse gegevens.[52] Deze wijsheid is niet uitsluitend voor het hof van Nobel bestemd, maar evenzeer - of nog meer - voor de 13e-eeuwse toehoorder. Aan de toevallige luisteraar zal het vermanend aspect van de biecht niet ontgaan zijn; de onderlegde clericus kan op meer dan één plaats de boodschap

van de oudtestamentische wijsheidsboeken herkend hebben, en dit niet alleen tot zijn uitsluitend literair genoegen.

Het begint reeds bij de felle reactie van koning Nobel op Reinaerts eerste vermelding van de karrevrachten goud en zilver in zijn bezit (v. 2135 e.v.). De koninklijke nieuwsgierigheid is een teken van zwakte, want van gouddorst, en zij bevestigt het bijbelwoord ‘Goud en zilver heeft immers velen verdorven, en de kracht daarvan ging zelfs tot aan het hart van de koningen en boog ze’.[53] Grimbeert, hoewel vroed en wijs, verklapt het geheim van de samenzwering aan Reinaerts echtgenote Hermeline ‘Eens morghins arde vroe’ toen de das ‘Van wine een lettel droncken was’ (v.2278, 2280). Deze scène wordt doorgaans[54] verklaard vanuit Reinaerts streven naar geloofwaardigheid: onder de details die moesten kloppen met wat men wist, laat hij ook Grimbeerts ‘dronkemansloslippigheid’[55] fungeren. Maar waarom dan de bijkomende informatie dat de das reeds in de vroege ochtend lichtelijk beneveld was? Ook hier is een verwijzing naar de bijbel niet onwaarschijnlijk: meermaals wordt er gewaarschuwd tegen de gevolgen van dronkenschap (Prov. 12:11, 20:1, 31:4) en vooral pertinent in de huidige omstandigheden klinken spreuken als ‘Wee u, o land, waarvan de koning een kind is en waarvan de vorsten reeds in de morgenstond tafelen’ en ‘Wee u, die vroeg opstaat om dronkenschap na te jagen en tot 's avonds laat te drinken, opdat gij door de wijn zoudt verhit worden’.[56] Ten overvloede is in de huidige situatie op Grimbeert het vers toepasselijk ‘De wijn en de vrouwen doen wijzen afdwalen’.[57]

Ter inleiding van het vervolg van deze scène noemt Reinaert zijn echtgenote ‘eene vremde vrauwe’ (v. 2285).[58] Mocht de versie van hs. A authentiek zijn, zou dan ook deze benaming niet mede uit de bijbel kunnen stammen? Men vergelijke: ‘De mond van een vreemde vrouw is een diepe valkuil; hij, op wie de Heer vertoornd is, valt er in’ en ‘Uw ogen zullen naar vreemde vrouwen zien, en uw hart zal schandelijke dingen spreken’.[59] Toegegeven, Hermeline geniet in ons epos een onberispelijke reputatie en haar loyauteit tegenover haar echtgenoot is voorbeeldig; het blijft niet minder waar dat haar optreden - haar mooie ogen?[60] - de ongelukkige

Grimbeert in dezelfde verwarring brengt die de bijbelse dwaas voorspeld werd, wanneer hij zich inliet met de *mulier aliena* of *extranea.*

Een opmerkelijke stilstand in het verhaal van de samenzwering wordt gevormd door de fabel van de kikvorsen en hun koning ooievaar (v. 2299-2322). Opmerkelijk, doordat het verhaal elders met vaart vooruitgaat. Dit oponthoud moet zijn goede redenen hebben: het is dan ook een fabel met sterk moraliserende strekking aangaande de tirannie van een slechte vorst. De herkomst van deze fabel is uiteraard niet bijbels.[61] Maar wel bestaat er een parallelle situatie in het Oude Testament, die door associatie als waardevolle bevestiging van het hier verhaalde kan gefungeerd hebben: wanneer de Israëlieten aan Samuel een koning komen vragen, brengt deze hun - tevergeefs - een waarschuwing van God over, waarin precies gewezen wordt op de mogelijkheid van een tiranniek vorstelijk gedrag (1 Sam. 8:5-22).

Wanneer Reinaert zich realiseert dat Nobel het risico loopt van de troon gestoten te worden ten gunste van Bruun, vervloekt hij het plan van zijn vader ‘Die eenen dorper eenen vraet Coninc ende heere maken waende’ (v. 2346-47). Deze zo quasi echt klinkende uitbarsting van verontwaardiging vindt men zeer getrouw terug in het boek der Spreuken: ‘Weelde past de dwaas niet, noch de slaaf over vorsten te heersen’ en ‘Een brullende leeuw [dit kan Nobel in zijn zak steken] en een hongerige beer is een goddeloos heerser over een arm volk’.[62]

Wat in deze lijst van moraliserende, belerende opmerkingen ook een plaats verdient, is de bekendmaking van een profaan gegeven, van de ‘lettel meesterlike liste’ (v. 2395): de oude vos veegt met zijn pluimstaart de afdruk van zijn poten uit, opdat niemand op het spoor van de schat zou komen. Het is een vosselist, maar ook een - hoogstwaarschijnlijk angstvallig geheimgehouden - techniek van koning Nobel![63] Voor de andere dieren betekent deze ontsluiering een buitenkans: zij leren hier een procédé kennen dat sommigen tot hun eigen profijt zullen kunnen aanwenden. Tevens betekent deze bekendmaking een nieuw bewijs van Reinaerts totale zelfverloochening: welke rover verraadt zulk familiegeheim, tenzij

in het geval van complete morele ommekeer? Geen dier onder Reinaerts toehoorders kan het waarheidsgehalte van deze bekentenis deskundiger beoordelen dan koning Nobel, en op hem is dit detail wel in de eerste plaats gemunt: hij kent deze versluieringstactiek als tot nu toe enkel bekend aan zijn eigen koningsgeslacht; de bekendmaking ervan moet hem zowel van Reinaerts berouwvolle zelfverzaking overtuigen als van de geduchte doortraptheid en de hoge, te vrezen aspiraties van Reinaert senior.

Het verhaal van diens zelfmoord brengt ons weer tot de bijbel, waar twee verwante gevallen voorkomen, een in het Oude en een in het Nieuwe Testament. Voor de hand liggend is de herinnering aan de zelfmoord van Judas, de aartsverrader. Ook deze had zijn Heer verraden en verhing zich, maar toch is er een essentieel verschil: Judas krijgt wroeging omdat hij ‘onschuldig bloed’ (Matth. 27:4) verraden heeft en pleegt zelfmoord om de zwaarte van zijn zonde. Reinaert senior echter is een nog meer verstokte booswicht: hij knoopt zich op, niet om zijn schuld tegenover zijn wettige suzerein, maar integendeel uit pure spijt dat zijn misdadige toeleg mislukt is. Zijn schuld is dus groter! Deze houding, waarbij hij zich schuldig maakt zowel aan de hoofdzonde van hoogmoed als aan die van gramschap, brengt hem in de buurt van een andere bijbelse zelfmoordenaar, Achitofel, een zeer gezien raadsman: ‘Immers, een raad, die Achitofel gaf, gold in die dagen zoveel, als vroeg men een uitspraak van God; zo was elke raad van Achitofel, zowel toen hij bij David, als toen hij bij Absalom was’ (2 Sam. 16:23). Achitofel kiest de partij van de opstandige Absalom tegen koning David, maar het plan de campagne, dat hij Absalom voorstelt, wordt verijdeld door Chusai, die in het geheim aan David trouw blijft. ‘Door een beschikking van de Heer is de goede raad van Achitofel verstrooid, opdat de Heer over Absalom ongeluk zou brengen’ (2 Sam. 17:14). ‘Toen Achitofel verder zag, dat zijn raad niet gevolgd werd, zadelde hij zijn ezel en stond op en ging weg naar zijn huis en zijn stad. En nadat hij zijn huis besteld had, kwam hij om door ophanging. En hij werd begraven in het graf van zijn vader’ (2 Sam. 17:23).

Meer dan één trek verbindt Achitofel met Reinaert senior: beiden behoren tot de hoogste hofkringen en zijn gereputeerd om hun schranderheid; beiden kiezen de partij van een opstandige troonpretendent tegen de wettige vorst en bekommeren zich uit dien hoofde om strategie en tactiek; beiden plegen zelfmoord bij het mislukken van hun onderneming, die door hemelse tussenkomst (v. 2348, 2472; 2 Sam. 17:14) verijdeld wordt: Achitofel uit gekwetste trots, Reinaert senior uit wanhoop en schaamte.

Hoewel zij niet meer tot de biecht van Reinaert behoort, is er verder in het epos nog een scène, die verdient als mogelijke bijbelse connotatie vermeld te worden: ‘Doe nam die coninc een stro Ende vergaf reynaerde al gader Die wanconst van sinen vader Ende zijns selues mesdaet toe’ (v. 2542-45) en even verder: ‘Reynaert nam een stroe voer hem Ende sprac heere coninc nem Hier gheue ic di vp den scat Die wijlen ermelinc besat’ (v. 2561-64). Het betreft hier de festucatio of halminge,[64] waarbij op plechtige wijze afstand gedaan werd van goed door het overreiken of wegwerpen van een halm of stro. Maar heeft het hanteren van strohalmen in dit speciale geval geen diepere zin, overeenkomstig het bijbelse woordgebruik, waarbij stro of hooi als symbool voor het vergankelijke gebruikt worden?[65] Immers, de schat van Hermerik blijkt onbestaande te zijn en van de weeromstuit verliest Reinaert alle te voren plechtig gegarandeerde rechtszekerheid: Firapeel mag zonder tegenspraak vanwege koning Nobel decreteren: ‘Ende daer na sullen wi alle loepen Na reynaerde ende sulne vanghen Ende sullen sine kele hanghen Sonder vonnesse hets recht’ (v. 3420, 3422-24).

De som van al deze overeenkomsten laat toe te veronderstellen dat Willem de bijbel hanteerde of ten minste zich bijbelse reminiscenties herinnerde bij het formuleren van de vermanende gedeelten in de biecht van Reinaert. Wel lijkt mij het gebruik dat hij van deze gewijde tekst maakt, zeer formeel en utilitair te zijn: *Van den vos reynaerde* is niet doordrongen van de bijbelse boodschap; die wordt enkel aangewend ter illustratie, als exemplum,[66] wanneer het verloop van het verhaal zulke woorden aannemelijk en passend maakt.

Recentelijk is aandacht gevraagd voor de functie van het dierenepos binnen het hofmilieu, als ‘maatschappijkritiek-van-binnen-

uit'.[67] Dit satirische aspect, dat in de oudste Franse branches de overheersende komiek van het verhaal nauwelijks in het gedrang bracht, is al maar door sterker geworden.[68] Heinrich der Glîchezâre, die nog in de 12e eeuw, lang voor de bewaarde Nederlandse traditie schrijft (c. 1190), is reeds zo een volbloed moralist, voor wie de morele boodschap primeert. Willem is dat niet. Betekent dit, dat hij de vertegenwoordiger is van een 'ouderwetse' visie op het eigen literaire genre? Volstrekt niet; het bewijst alleen dat hij tot een klasse apart onder de middeleeuwse auteurs behoorde. Wie wilde, kon uit zijn werk een morele boodschap distilleren, en dat heeft Willems (jongere?) tijdgenoot[69] Balduinus Iuvenis gedaan. Die is op de eerste plaats een moralist,[70] die de weerbarstige Vlaamse tekst besnoeit, verzacht en aanpast in functie van zijn waarschuwende bekommeringen tegenover het kwaad en de Kwade. Willem daarentegen is op de eerste plaats literator: hij beleeft veel te veel plezier aan zijn eigen schrijven, hij relativeert alles en iedereen, kent geen respect voor taboes, schrijft messcherpe verzen en is onbarmhartig tegenover zijn personages. Graag vergelijk ik hem met zijn grote voorganger, Magister Nivardus, de auteur van de *Ysengrimus*: beiden zijn grote literatoren, schrijvers van superieure literatuur, elk met behulp van de eigen taalmiddelen, die zij met groot meesterschap hanteren. Maar hoe verschillend is hun temperament! Nivardus is een hypochondrische pessimist, Willem een realist, voor wie het volstaat dat hij de wereld doorziet, zoals die nu eenmaal is. Tegenover de magister-studax met zijn statisch, terneerdrukkend wereldbeeld staat de fabulator Willem met zijn zeer vlugge, kwieke, onvatbare geest. Zoals zijn grootse literaire creatie, Reinaert, ontsnapt hij aan elke stereotiepe categorisering.

Gent, november 1983

Adres van de auteur:
Seminarie voor Nederlandse literatuurstudie
Blandijnberg 2
B-9000 Gent

Eindnoten:

1 Citaten en referenties naar *Van den vos reynaerde. I Teksten.* Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500 door W. Gs Hellinga. Zwolle 1952. Ik volg de lezing van hs. A, tenzij anders gespecificeerd, omdat dit het dichtst bij de oorspronkelijke 'feodale' redactie aansluit (F. Lulofs, *Nu gaet reynaerde al huten spele.* Over commentaar en interpretatie. Amsterdam 1975, pp. 142-3, 229, 247, 251; de term 'feodaal' acht M.J.M. de Haan, 'Reynaerts spel is nog lang niet uit' in: *TNTL* 92 (1976), p. 112 noot 5 'nogal onduidelijk').

2 J. Flinn, *Le Roman de Renart dans la littérature française et dans les littératures étrangères au Moyen Age.* Paris 1963, p. 631.

3 Hij wordt zelfs niet bij name genoemd, gezien het taboe karakter van zulke benoeming (W. Gs Hellinga, *Naamgevingsproblemen in de Reynaert.* Leuven-Brussel 1952, p. 1; H. Menke, *Die Tiernamen in Van den Vos Reinaerde.* Heidelberg 1970, p. 157; Lulofs, *Nu gaet reynaerde al huten spele*, pp. 208, 229). In Reynaert II, een tekst 'op een heel wat lager niveau' (Lulofs, *Nu gaet reynaerde al huten spele*, p. 74) heet hij - hoogstwaarschijnlijk correct - heel gewoon 'Reynaert' (v. 5764), wat duidelijk afbreuk doet aan de oorspronkelijke demonie van het personage.

4 D.Th. Enklaar, 'Reinaerdiana, die niet en waren vulscreven' in: *Lezende in buurmans hof.* Zwolle 1956, p. 96; K. Heeroma, 'Reinaert en zijn maagschap' in: *TNTL* 88 (1972), p. 21; Lulofs, *Nu*

gaet reynaerde al huten spele, p. 213 e.v.; L. Peeters, 'Van den vos Reynaerde, vss. 1882-2031: De voorgenomen terechtstelling' in: *Spektator* 4 (1974-1975), p. 426.

5 F. Lulofs, 'Dieren zijn ook mensen. Reynaert in de computer' in: *Ntg* 74 (1981), p. 243 noot 9, roemt Reinaerts 'zeer gecompliceerde plannen, waaruit blijkt dat hij een aantal zetten vooruit denkt'.

6 Hierdoor verhindert de dichter tevens dat Reinaert 'onsympathiek' overkomt (F. Lulofs, 'Over het gebruik van *du* in de Reynaerd' in: *TNTL* 83 (1967), p. 266).

7 F.P. Knapp, *Der Selbstmord in der abendländischen Epik des Hochmittelalters.* Heidelberg 1979, pp. 75, 78, 83.

8 Knapp, *Der Selbstmord*, p. 84.

9 F. Bourquelot, 'Recherches sur les opinions et la législation en matière de mort volontaire pendant le moyen âge' in: *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes* 3 (1841-42), p. 539; M. Inhofer, *Der Selbstmord. Historisch-dogmatische Abhandlung.* Augsburg 1886, p. 114; Knapp, *Der Selbstmord*, pp. 33, 52.

10 R.C. van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de* XI*e tot de* XIV*e eeuw.* Brussel 1954, p. 90; verbeurdverklaring van het bezit schijnt geen algemene regel geweest te zijn: Knapp, *Der Selbstmord*, pp. 70-71.

11 Galbert van Brugge, *De moord op Karel de Goede.* Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128. Vertaling uit het Latijn: A. Demyttenaere. Iconografie: A. Derolez en L. Devliegher. Directie en historische inleiding: R.C. van Caenegem. Antwerpen 1978, p. 191.

12 Knapp, *Der Selbstmord*, p. 83 en noot 65 aldaar.

13 *Dat Bouck der Bloemen.* Handschrift der XVe eeuw in 't licht gegeven door S. Schoutens. Hoogstraten 1904, p. 23. Een plaats in de *Lucidarius* (*Oudvlaemsche gedichten der* XIIe, XIIIe *en* XIVe *eeuwen*, uitgegeven door Ph. Blommaert. Gent 1838-1851, dl. III, p. 49) is dienaangaande misleidend: 'Maer elc mensce mach wel sijn leven Corten voer sine tijt In vele manieren, des seker sijt: Eest in water, of in strijt...Ende verhangen oec met linen' (v. 4113-19). Het gaat hier niet over zelfmoord, maar wel over het risico van een voortijdig gewelddadig einde.

14 Heinric van Veldeken, *Eneide.* Herausgegeben von G. Schieb und Th. Frings. Berlin 1964-1970, dl. I, p. 174, v. 2429-31.

15 Jacob van Maerlant, *Dit is die Istory van Troyen.* Diplomatisch uitgegeven door N. de Pauw en E. Gailliard. Gent 1889-1891, dl. III, p. 256, v. 37046-48.

16 Weliswaar niet minder dan 150 jaar na het neerschrijven van *Van den vos reynaerde.* De mentaliteit van de 13e eeuw is dan ook een heel andere dan die van Dirk Potter, maar ik refereer aan zijn werk om de consistente behandeling van de antieke, in casu Ovidiaanse stof.

17 A.M.J. van Buuren, *Der minnen loep van Dirc Potter.* Studie over een Middelnederlandse *ars amandi.* Utrecht 1979, p. 204.

18 Dirc Potter, *Der minnen loep.* Uitgegeven door P. Leendertz. Leiden 1845-1847, Boek I, v. 325 (Phyllis), Boek I, v. 1351 (Ariadne), Boek I, v. 1179 (Iphis).

19 Van Buuren, *Der minnen loep van Dirc Potter*, p. 160.

20 Potter, *Der minnen loep* (ed. Leendertz), Boek II, v. 119.

21 Potter, *Der minnen loep* (ed. Leendertz), Boek III, v. 363 (Byblis), Boek III, v. 695 (Myrrha), Boek III, v. 983 (Canace).

22 In tegenstelling tot Ovidius, die Ariadne laat gered worden door Dionysus, wanneer zij zich in zee wil gooien, laat Potter haar wel degelijk verdrinken. Wijzigt hij dit op eigen houtje of steunt hij op een andere bron? Vgl. Van Buuren, *Der minnen loep van Dirc Potter*, pp. 244-245.

23 Potter, *Der minnen loep* (ed. Leendertz), Boek IV, v. 1681 (Boecia), Boek I, v. 825 (Perna).

24 Diederic van Assenede, *Floris ende Blancefloer.* Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door J.J. Mak. Culemborg 1970, v. 818-19, 1223.

25 *Van den VII Vroeden van binnen Rome.* Uitgegeven door K. Stallaert. Gent 1889, v. 1555-59. Het verhaal stamt uit de *Disciplina clericalis* van Petrus Alfonsus en is ook opgenomen door G. Boccaccio in de *Decamerone*, 7e dag, 4e vertelling; zie *Van den vos Reynaerde.* De tekst kritisch uitgegeven, met woordverklaring, commentaar en tekstkritische aantekeningen door F. Lulofs. Groningen 1983, p. 19.

26 *Ouddietsche fragmenten van den Parthonopeus van Bloys.* Kritisch uitgegeven door J.-H. Bormans. Brussel 1871, v. 2714.

27 *De Borchgravinne van Vergi* naar het Handschrift-Van Hulthem en het Gentse fragment uitgegeven en toegelicht door R. Jansen-Sieben. Utrecht 1979, v. 959, 1050; ook verteld door Potter in *Der minnen loep* (ed. Leendertz), Boek II, v. 430.

28 Jacob van Maerlant, *Spiegel Historiael* [uitgegeven door M. de Vries en E. Verwijs]. Leiden 1861-1879, dl. I, p. 113. Ook Filips Utenbroeke deelt de zelfmoord van Nero in één vers mee, zonder commentaar (dl. IV, p. 64).

29 Jacob van Maerlant, *Rymbybel.* Voor de eerste mael uitgegeven door J. David. Brussel 1858-1859, dl. III, pp. 35-38, 105, 113, 381.

30 Maerlant, *Spiegel Historiael* (ed. De Vries & Verwijs), dl. I, blz. 343; Knapp, *Der Selbstmord*, p. 31.

31 Maerlant, *Spiegel Historiael* (ed. De Vries & Verwijs), dl. II, p. 189.
32 *Leven van Sinte Amand, Patroon der Nederlanden* [uitgegeven door Ph. Blommaert]. Gent 1842-1843, dl. II, p. 157, v. 4773-79.
33 Jacob van Maerlant, *Merlijn*, naar het eenig bekende Steinforter handschrift, uitgegeven door J. van Vloten. Leiden 1880, p. 31, v. 3027 e.v.; Id., *Historie van den Grale und Boek van Merline.* Nach der Steinfurter Handschrift herausgegeben von T. Sodmann. Köln-Wien 1980, p. 192, v. 2708 e.v.
34 *Roman van Heinric en Margriete van Limborch.* Uitgegeven door L.Ph.C. van den Bergh. Leiden 1846-1847, dl. I, p. 9, Boek I, v. 286-7; vgl. *Roman van Heinric en Margriete van Limborch.* Uitgegeven volgens het Brusselse handschrift door R. Meesters. Amsterdam-Antwerpen 1951, f. 2d, Boek I, v. 277-8.
35 Knapp, *Der Selbstmord*, p. 186; *Ferguut.* Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door E. Rombauts, N. de Paepe, M.J.M. de Haan. Culemborg 1976, p. 30.
36 K. Heeroma, 'Reinaert en zijn maagschap', p. 22.
37 Lulofs, *Nu gaet reynaerde al huten spele*, pp. 210, 230, 331; *Van den vos Reynaerde* (ed. Lulofs), pp. 267, 283; zelfde voorstelling bij L. Peeters, 'Van den vos Reynaerde, vss. 1882-2031: De voorgenomen terechtstelling', p. 432 noot 47.
38 Balduinus Iuvenis (*Reynardus Vulpes.* De Latijnse Reinaert-vertaling van Balduinus Iuvenis. Critisch uitgegeven en vertaald door R.B.C. Huygens. Zwolle 1968, pp. 120-21) vertaalt deze passage als 'Hiis factis abiit ad villam deprope stantem, qua pingues gallos querit et altilia' (Na dit te hebben gedaan ging hij weg naar een dorp dat niet ver daar vandaan lag, waar hij vette hanen en kippen zocht); daarmee legt hij, meer expliciet dan in de Nederlandse tekst, de bedoelingen van Reinaert senior bloot.
39 H.R. Jauss, *Untersuchungen zur mittelalterlichen Tierdichtung.* Tübingen 1959, pp. 20, 221. F.P. van Oostrom, *Reinaert Primair.* Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van Van den vos Reinaerde. Utrecht 1983, p. 15. In zijn recensie van dit laatste werk (*FdL* 24 (1983), pp. 236-37) wil H. Pleij dit milieu uitbreiden tot de stedelijke aristocratieën, bestaande uit stadsadel en patriciaat. Naast hoge adel en Gentse patriciërs wijst Lulofs in zijn editie *Van den vos Reynaerde* op de kloosterheren van de Gentse abdijen en hun machtige adellijke verwanten (pp. 47, 48) en op geleerde geestelijken in het algemeen (p. 281).
40 M. Jallut, *Philippe-Auguste, fondateur de l'unité française.* Paris 1963; E. Boutarice, *La France sous Philippe le Bel.* Brionne 1971; E. Warlop, *De Vlaamse adel voor 1300.* Handzame 1968.
41 Vgl. Jacob van Maerlant, *Heimelijkheid der heimelijkheden.* Opnieuw naar de handschriften uitgegeven en van inleiding en aanteekeningen voorzien door A.A. Verdenius. Amsterdam 1917, p. 136, v. 620-26: 'Dus [d.i. onontbeerlijk als de natuurelementen], so dinket der scrifturen, Mach men van lantheren spreken; Al eist, dat si ter noot afbreken Haren ondersaten me dan recht, Men mochter omberen nu ende echt, Want die werelt ware buter ere Sonder wet ende sonder here'.
42 In v. 2241 'Des coninx heymeliken scat', volgens F. Buitenrust Hettema in zijn editie *Van den vos reynaerde*, dl. II, p. 61 een grafschat; in v. 2613 de schat van 'ermelijnc die coninc' (in hs. F hermerik, ermeric). Het motief van de schat heeft Willem aan de *Roman de Renart* ontleend: in branche I biedt Renarts vrouw de koning een (naamloze) schat aan om haar echtgenoot los te kopen; mogelijk kende Willem ook branche XVI: daarin fopt Renart een goedgelovige dorper met de schat van keizer Octavianus. In dit laatste geval kan de Vlaamse auteur Octavianus vervangen hebben door de te Gent beter bekende Hermerik (Ermanarik), aan wie de stichting van de burcht aldaar werd toegeschreven en die in de Theoderiklegende van vorst over de Ostrogoten avanceert tot koning van Italië en keizer van Rome. Hermerik zou zich meester gemaakt hebben van de schat der Harlingen, die, zegt J. van Herwaarden ('Van den Vos Reynaerde. Hebzuchtige macht' in: *Spiegel Historiael* 14 (1979), p. 487) 'zó groot was dat men er niets van zou merken als zelfs een heel leger er grote geschenken uit ontving' (een gegeven dat zeer ad rem is voor de rest van de geschiedenis).
43 In de samenzwering heeft men historische zinspelingen gezocht. Hoewel L. Peeters ('Historiciteit en chronologie in *van den vos reynaerde*' in: *Spektator* 3 (1973-1974), p. 356) stelt dat 'het dierenepos als geheel geen vermomde of openlijk erkenbare voorstelling van historische feiten en personen [is]', meent hij toch (p. 355): 'Vlaanderens historie tot omstreeks het jaar 1258 is bepalend geweest voor het noemen van werkelijke plaatsen en personen': zo zou de lokalisatie in het Land van Waas samenhangen met de twisten om dit gebied tussen het grafelijke huis van Vlaanderen en Roomskoning Willem II van Holland (p. 164) en de relatie van Bruun met de Ardennen zou geïnspireerd zijn door het verblijf van Bouchard van Avesnes aldaar (p. 167). Daartegen kan worden aangevoerd: 1. Dat de zinspelingen dan op vrij obscure historische omstandigheden zouden slaan (b.v. 'Besele', p. 165); waarom wordt dan niet gerefereerd aan de zo veel belangrijker slag bij Westkapelle (1253)? 2. De *Reynardus Vulpes* is opgedragen aan Jan van Vlaanderen uit het huis Dampierre; indien Bouchard van Avesnes zou bespot worden in de vermomming van Reinaerts vijanden Cantaert (Peeters, p. 349) en Bruun (Id., p. 167), betekent dit dan dat de Dampierres gelijkgesteld of ten minste geassocieerd worden met de meest doortrapte schurk uit de hele dierenwereld? Of met de hebzuchtige en bedrogen koning

Nobel? Beide conclusies moeten het grafelijk hof in hoge mate pijnlijk geweest zijn. Dezelfde argumenten laat ik gelden tegen Van Herwaarden ('Van den Vos Reynaerde', p. 488), die in de vermelding van Saksen en Thüringen zinspelingen op de voorgeschiedenis van de slag bij Bouvines (1214) zag, ook al geen zo groot Vlaams succes. Tegen een mogelijke historiciteit is o.a. stelling genomen door Flinn, *Le Roman de Renart*, pp. 17, 632, G.-H. Arendt, *Die satirische Struktur des mittelniederländischen Tierepos 'Van den vos reynaerde'.* Köln 1965 (permanent) en door Lulofs, *Nu gaet reynaerde al huten spele*, p. 247.

44 Lulofs, 'Over het gebruik van *du* in de Reynaerd', p. 267.

45 Ik acht het beeld dat Lulofs (*Nu gaet reynaerde al huten spele*, pp. 50, 58, 222 en noot 247) ophangt van de kater als slechts een 'vrij man' (p. 50), ja zelfs 'die schooier van een zwerfkat' (p. 131) te gechargeerd: Tibeert is van adel, want anders zou hij nooit voor de tweede dagvaarding aangewezen zijn; die moest door een gelijke in stand geschieden (*Reinaert.* Herausgegeben und erläutert von E. Martin. Paderborn 1874, p. 355; *Van den vos Reynaerde* (ed. Buitenrust Hettema), dl. II, pp. 21, 34; J.W. Muller, *Van den vos Reinaerde. Exegetische commentaar.* Leiden 1942, p. 47; R.C. van Caenegem, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de* XI*e tot de* XIV*e eeuw.* Brussel 1956, p. 25 en noot 5 aldaar). Ik meen dat Willem niet afwijkt van de *Roman de Renart*, waarin 'sire Tibert' als de gelijke van de overige heren optreedt (*Le Roman de Renart.* Première branche. Editée d'après le manuscrit de Cangé par Mario Roques. Paris 1948, p. 43, v. 1275).

46 Ik acht deze topografische gegevens verstrekt om de waarachtigheid van het verhaal te versterken, maar ik meen niet dat Willem met deze aanduiding a.h.w. de aardrijkskundige coördinaten voor het milieu van een waar gebeurde geschiedenis heeft willen verschaffen; vgl. *Van den vos Reynaerde* (ed. Lulofs), p. 255: 'Hoe meer details, hoe geloofwaardiger het verhaal'.

47 Lulofs, *Nu gaet reynaerde al huten spele*, p. 116, die in noot 111 verwijst naar Muller en Hellinga voor de omschrijving van deze scène als 'heksensabbath'.

48 Flinn, *Le Roman de Renart*, pp. 242, 529 wijst op de zeer geringe verspreiding van de Reinaert-stof in het Iberische schiereiland en in de 'littérature du Midi'; vgl. *Van den vos Reynaerde* (ed. Lulofs), p. 23.

49 De honden zijn waarborgen en handhavers van recht en gerechtigheid: zie v. 346, 416 en vgl. Lulofs, *Nu gaet reynaerde al huten spele*, pp. 51, 64 en *Van den vos Reynaerde* (ed. Lulofs), p. 14.

50 Filips Augustus beschikte voor de slag bij Bouvines over 1200 tot 1300 ridders (J.F. Verbruggen, *The art of warfare in western Europe during the Middle Ages.* Amsterdam 1977, p. 226).

51 Zie noot 43.

52 Aangaande v. 2609 spreekt Muller (*Exegetische commentaar*, p. 145) over de auteur als over 'Willem, den bijbelvasten "clerc"' en hij verwijst i.v.m. deze passage naar Jes. 34:10, een gegeven dat door Arendt (*Die satirische Struktur*, p. 139) nader uitgewerkt werd en door Lulofs als 'knap' geapprecieerd, ondanks al zijn reserves tegenover Arendts aanpak (in zijn recensie in *TNTL* 85 (1969), p. 47). Enklaar ('Reinaerdiana, die niet en waren vulscreven', p. 95) heeft, in navolging van Muller, nog op enige mogelijke ontleningen aan de bijbel gewezen, en ook Heeroma ('De eerste Reinaert en zijn voorbeeld' in *De andere Reinaert.* Den Haag 1970, p. 76) voegt een mogelijke referentie toe. Opvallend zijn de aarzeling en terughoudendheid waarmee de beide laatste auteurs hun aanvullingen voorstellen: zij lijken zelf wel geschrokken van de mogelijkheid de bijbel in verband te (moeten) brengen met *Van den vos reynaerde.* Op bijbelse reminiscenties is voorts gewezen door Peeters, 'Van den vos Reynaerde, vss. 1882-2031: De voorgenomen terechtstelling', p. 426 en recentelijk in *Van den vos Reynaerde* (ed. Lulofs), pp. 38-39, 239, 253, 284.

53 Eccli. 8:3: 'Multos enim perdidit aurum et argentum, et usque ad cor regum extendit et convertit'. Ik vertaal deze en alle volgende citaten letterlijk naar de Vulgaat: het gebruik van een vertaling 'uit de grondtekst' is weinig adequaat bij de behandeling van een middeleeuwse tekst.

54 Heeroma, 'Reinaert en zijn maagschap', p. 22; F. Lulofs, 'Non-conformisme in de Reynaert' in P. Smits, F. Lulofs & J.R. Smeets, *Non-conformisten.* Wassenaar s.d., p. 39.

55 Het woord is van Heeroma ('Reinaert en zijn maagschap', p. 22).

56 Eccl. 10:16: 'Vae tibi, terra, cujus rex puer est, et cujus principes mane comedunt'; Is. 5:11: 'Vae qui consurgitis mane ad ebrietatem sectandam, et potandum usque ad vesperam, ut vino aestuetis'. Ook de middeleeuwse wereldse traditie erkende soberheid als een noodzakelijke deugd in vorstelijke raadslieden: onder de kwaliteiten van een 'alre ghetrouweste raed' somt Maerlant in de *Heimelijkheid der heimelijkheden* (ed. Verdenius, pp. 176, 178) op: 'Tachtende, so willic dat hi Nochte ghuls, nochte lecker si, Noch drinkere, no gherne tuusche, Noch met wiven si oncuusche' (v. 1811-14) en 'Dat vijftiende, dat hi die gone si, Die den winen node es bi' (v. 1857-58).

57 Eccli. 19:2: 'Vinum et mulieres apostatare faciunt sapientes'.

58 De meeste tekstuitgevers (echter niet Lulofs) hebben, na ontdekking van het Dyckse hs. (F) deze lectio difficilior verworpen ten voordele van de 'vroede vrouwe' uit hs. F, v. 2253. In *MNW*, IX, 1289 vertaalt Verdam 'vremt' in deze passage als 'Vreemd, raar, zonderling', steunend op Kiliaan. Lulofs (*Van den vos Reynaerde*, v. 2285) behoudt Verdams verklaring en omschrijft

deze nader als ‘verstandig binnen de paradoxale situatie’ (p. 264). Ik laat de bijbelse verwijzing als mogelijke connotatie naast Lulofs vertaling gelden.

59 Prov. 22:14: ‘Fovea profunda os alienae; cui iratus est Dominus, incidet in eam’; Prov. 23:33: ‘Oculi tui videbunt extraneas, et cor tuum loquetur perversa’.

60 Balduinus Iuvenis (*Reynardus Vulpes* (ed. Huygens), p. 116, v. 1101-2) vertaalt als volgt: ‘Ad me quam primum venit vulpecula coniunx, cuncta michi narrat ordine dicta sibi’. Het vertederende, liefkozende verkleinwoord ‘vulpecula’ refereert m.i. meer aan haar bekoorlijkheid dan aan het aspect ‘vroed’.

61 Heeroma (‘Reinaert en Esopet’ in: *TNTL* 88 (1972), pp. 236-251) is nader ingegaan op deze geschiedenis, die voorkomt als nr. 25 in de *Esopet* (*Esopet.* Facsimile-uitgave naar het enig bewaard gebleven handschrift. Ingeleid en toegelicht door G. Stuiveling. Amsterdam 1965, dl. II, p. 31). Volgens Heeroma (p. 245) is de dichter ‘bezig...geweest een loopje te nemen met zijn eigen verhaalverbeelding’.

62 Prov. 19:10: ‘Non decent stultum deliciae, nec servum dominari principibus’ en Prov. 28:15: ‘Leo rugiens et ursus esuriens, princeps impius super populum pauperem’.

63 *Reinaert* (ed. Martin), p. 378; *Van den vos reynaerde* (ed. Buitenrust Hettema), dl. II, p. 64; Muller, *Van den vos Reinaerde. Exegetische commentaar*, p. 136; Lulofs, ‘Non-conformisme in de Reynaert’, pp. 46-7; Id., *Nu gaet reynaerde al huten spele*, p. 12.

64 *Van den vos reynaerde* (ed. Buitenrust Hettema), dl. II, p. 67; Muller, *Van den vos Reinaerde. Exegetische commentaar*, p. 142; *WNT*, V, 1647 (s.v. Halm).

65 Ps. 101 (Vulgaat): 12; Ps. 102:15-16; Eccli. 14:18-19; Is. 40:6-7; Jer. 9:22; Matth. 6:30; Jac. 1:10; 1 Petr. 1:24.

66 H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik.* München 1960, dl. I, p. 228, § 411.

67 Van Oostrom, *Reinaert Primair*, p. 25.

68 Flinn, *Le Roman de Renart*, pp. 155-6, 247.

69 Balduinus Iuvenis schreef tussen 1272 en 1279 (*Reynardus Vulpes* (ed. Huygens), p. 25). Ik neem aan dat Willem *Van den vos reynaerde* schreef rond het midden van de 13e eeuw. Zou Balduinus zich de moeite getroost hebben een weliswaar succesvolle maar toch niet recente tekst uit de volkstaal in het gereputeerde Latijn om te zetten?

70 Van Oostrom, *Reinaert Primair*, p. 19.

F. de Tollenaere

De etymologie van ‘pril’ in verband met ‘verprillen’ en ‘verpreulen’

voor E.F. Mulder

‘convenit dictio *pril* cum Aprili mense...veneri dicato’?

INHOUD

§ 1. *Pril* en *april.*
§ 2. Het prille begin van *pril* (1599).
§ 3. *Pril* en *verprillen.*
§ 4. Een primair *pril* ‘*in goede staat, *gezond’ als grondslag van *verprillen.*
§ 5. Fri. *pril* en mnd. *pral* etymologisch verwante vormen?
5.1 Fri. *pril.*
5.2 Mnd. *pral.*

§ 6. Samenvatting.

§ 1. *Pril* en *april.*

Waar Vercoullie in de 1ste druk van zijn *Beknopt Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1890) *pril* beschouwde als verwant met nnd. *pral* ‘krachtig’ en hd. *prall* ‘vol, vast’, schreef hij in de ‘tweede verbeterde en zeer vermeerderde uitgave’ (1898): ‘oorspr. onbek. Zou *de prille jeugd* niet ontstaan zijn uit *d'april der jeugd*? Vergel. de overeenkomstige bet. van Fr. *avril*’.

In de *Bulletin de la Classe des Lettres* 1909, 78-79 van de *Académie Royale de Belgique* heeft hij zijn gissing van 1898 nader uitgewerkt. ‘Het Fr. *avril* heeft een overeenkomstige betekenis: men denke aan het bekende *l'avril de mes jours...*; het Ofra. kent *avrilleus* = qui a un air de printemps, florissant...en het It. kent *aprile* in de zin van *giovinezza*’. Maar, zo voegt hij eraan toe: ‘is de gissing gegrond, dan komt de figuur noodzakelijk uit het Romaans; zeker door de Ridderromans, want in 't Ndl. geldt *April* niet als een zinnebeeld van *lente* en *jeugd*, maar, wegens het veranderlike Aprilweer, van veran-

derlikheid en wispelturigheid'. Dat echter in het Middelnederlands, benevens *Mei*, alleen *April* onder de maandnamen met het lidw. gebruikt werd, bijv. *van den Aprille den xiiii.sten dach*, geeft volgens Vercoullie de doorslag aan de zaak. Dat er 'van het woord geen oudere dan xvii^{e} eeuwse voorbeelden bekend zijn', weegt zijns inziens niet zo zwaar, want 'Kiliaan (geeft) het reeds als *vetus* op, en twee van zijn betekenissen, nl. *hilaris* en vooral *venustus*, herinneren enigszins aan de Aprilse gekheid'.

In de 3de druk (1925) van Vercoullie's etymologisch woordenboek is het artikel *pril* aangevuld in overeenstemming met wat hier voorafgaat. Er wordt bovendien nog aan toegevoegd: 'in Z.-Afr. luidt April *de Pril*'. Maar het blijft voor Vercoullie slechts een gissing, want direct na het lemma schrijft hij: 'oorspr. onbek.'.

Toch is Vercoullie niet de eerste geweest die een etymologisch verband heeft gelegd tussen *pril* en *april.* Dat heeft Kiliaan vóór hem gedaan, al heeft Vercoullie dat niet geweten. Immers in de aanvullingen en verbeteringen door Kiliaan vóór 1607 aangebracht in een exemplaar van zijn *Etymologicum* (1599) vindt men de volgende commentaar bij het lemma *Pril* (zie F. Claes, *De vierde Kiliaan*, 1981, 368): 'homo venerius, affluens omni lepore & venustate. *Cicero*[1]. *conuenit dictio* pril, *cum* Aprili mense, *quem vulgo* april *vocant*, veneri dicato: aprili enim praefecta Venus: sicut mensibus: singulis superstitiosa veterum vanitas suum praefecit numen' (het woord *pril* komt overeen met de maand Aprilis, die men in de omgangstaal *april* noemt, en die aan de geslachtelijke liefde is gewijd. Venus immers heeft het commando over april, zoals het valse oordeel van de Ouden over elke maand haar eigen godheid heeft aangesteld).

Vercoullie's hypothese noemde Van Wijk (1912) 'verlokkend maar dubieus' en Mej. Jacoba van Lessen (*WNT* XII, II, 4188 = afl. 33, 1949) 'onmogelijk', t.w. op grond van de laat, namelijk pas in 1862 opgetekende verbinding *de prille jeugd.*

Maar deze etymologie van *pril*, 'een zonderling woord' (Heeroma, *Ts* 61, 1942, 101) bleef verlokkend. Voor R. Lievens (*LB* 48, 1959, 74-80) werd Vercoullie's gissing tot een zekerheid, toen hij in Middelnederlandse teksten voor april vormen als *van der prille maent* (even na 1483) en *in pril* (c. 1530) had ontdekt. Men zou hier nog

aan toe kunnen voegen, dat het *Supplement* van het *Middelnederlandsch Handwoordenboek* (1983) niet minder dan zes voorbeelden van *pril* 'april' vermeldt, zij het merkwaardigerwijs onder een lemma *prille*, de casus obliquus, i.p.v. onder de vorm van de nominatief *pril.* Ze zijn te vinden in de *Kamper Schepenacten 1316-1354*, uitgegeven door dr. Johanna A. Kossmann-Putto (Zwolle, 1955), b.v. 'Ind jair uns Heren MCCCXLV upten yersten dach van der Prille'. Ook in het Nederduits trouwens luidt de naam van de maand april *prilmaand* en *pril* (O. Mensing, *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch* III, 1931). Dat betekende echter niet dat Lievens, evenals Vercoullie, meende dat het late *de prille jeugd* ontstaan was uit een voor de gelegenheid bedacht *d'april der jeugd.*

Volgens Lievens '(moet) het adj. *pril...* ontstaan zijn uit de samenst. *die aprillemaent*, waarin de *a* van de eerste lettergreep hetzij gesynkopeerd werd, hetzij geïntegreerd bij het lidwoord'. Toen het 'nu zo ver was, dat men *van der prille maent* kon spellen...werd het eerste lid minder doorzichtig en kon het zich uit de oorspronkelijke samenstelling losmaken als een splinternieuw adj., te meer daar de zo vaak voorkomende verlengde vorm *(a)prille* geen aanpassingen meer eiste om er een goed verbogen bijv. naamw. in te zien'. Na het formele aspect op deze manier te hebben afgedaan, meent Lievens de betekenisevolutie als volgt bevredigend te kunnen oplossen: 'semantisch ging...(*pril*) aldus van een grotere bewegingsvrijheid genieten en werd het begenadigd met alle heerlijkheden van een nieuw seizoen: "venustus, bellus, festivus, hilaris" volgens de omschrijving van Kiliaan. Wat de betekenisontwikkeling betreft, schijnt de literaire invloed sterker gewerkt te hebben dan de volkstaal. April wekt in de boerenwijsheid alleen maar achterdocht op door zijn wispelturigheid. De dichters echter hebben in hem de liefelijkheid van de beginnende lente en van de ontluikende minne begroet'. En dan volgen citaten uit Hendrik van Veldeke: 'In den aprillen so di blumen springen', uit de *Carmina Burana* en uit Chaucer.

De dichterlijk doorvoelde poging van Lievens tot semantische verklaring van de veronderstelde overgang van *van der (a)prille maent* naar de betekenis 'bekoorlijk, lieflijk, teer, fris' gezegd van perso-

nen (Ghy Nimfen pril, Hooft, *Ged.* 2, 157 (1636)) en bloemen (Een prille rooze, De Brune, *Wetst.* 1, 104 (1644)) zal niet ieder overtuigen. Dat het woord in later tijd, inzonderheid in de poëzie, in verband werd gebracht met *april*, zoals bijv. in het bruiloftsdicht van Oudaen:

> Komt ook hier 't voorbeeld by van onze Jonge Luiden,
> Die in de Wintertyd, of 't guure herfst-saizoen,
> Den eisch der prille April, en geurge Mei voldoen;
> Met reden! wyl ze alhier een meerder nut verwachten
> Van 't warmer bed-gemak, en langer winter-nachten,
>
> *Poëzy* 2, 393 (1687),

kan moeilijk zijn hypothese versterken. Het is een later, een louter spel met klanken en geenszins een bewijs van de door Lievens veronderstelde betekenisontwikkeling. Dat de oudste citaten, allemaal literaire citaten trouwens, van *pril* niet ouder zijn dan het begin der 17de eeuw, zodat er een serieuze hiaat is van meer dan anderhalve eeuw tussen *van der prille maent* (even na 1483) en de *Nymfen pril* uit de *Granida*, vs. 373, variant (1636), versterkt het vertrouwen in de aprilse hypothese niet.

§ 2. Het prille begin van *pril* (1599).

Dat Kiliaan reeds in 1574 *pril* vermeldt, zoals Lievens op blz. 75 schrijft, is onjuist. Immers in het *Dictionarium Teutonico-Latinum* van dat jaar ontbreekt het woord, evenals trouwens in de tweede druk van het *Dictionarium* van 1588. *Pril* is pas in het *Etymologicum* (1599) geboekstaafd. Kiliaan geeft daarbij als betekenissen op: ‘Venustus, bellus, festiuus, hilaris’. Nu is het bijzonder merkwaardig dat de laatste betekenis, ‘hilaris’, dus ‘vrolijk’, niet door voorbeelden in het *WNT* bevestigd wordt; ze hangt dus in de lucht. *Pril* wordt bovendien in het *Etymologicum* nog gekarakteriseerd als ‘vetus’, maar dat is een vlag die een bonte lading kan dekken. Dat *pril* zou behoren tot de derde categorie *vetus*-woorden, t.w. de ‘uit oude woordenboeken overgenomen *vetus*-woorden’ (*Ts* 92, 1976, 93-106) heeft F. Claes niet kunnen aantonen: in zijn lijst van besproken

woorden komt *pril* niet voor. In de *Vocabularius Copiosus* (ca. 1483) wordt *pril* niet genoemd als vertaling bij de woorden *bellus*, *festivus*, *hylaris* en *venustus. Vetus* betekent soms zoveel als: oud Teutoons woordgoed dat waardevol is voor het nagestreefde etymologische doel. Of de *vetus*-woorden in Kiliaans tijd verouderd waren of niet, speelt daarbij geen rol. Het enige dat telt is dat ze 'oud' zijn, d.w.z. kunnen dienen ter adstructie van etymologische verwantschap volgens de methode en de geest van Kiliaan. De in de lucht hangende betekenis 'hilaris' moet vermoedelijk dienen als etymon voor zijn *verprillen* 'hilarescere' dat hier verder nog ter sprake komt.

Intussen vermeldt het *WNT* voor het jaar 1602 reeds de afleiding *prillen* 'opsieren, mooimaken' uit het geschrift *Domph. d. Holl. Fackel* (1602) van de Kortrijkse jezuïet Jan David (1546-1613), wat aansluit bij Kiliaans eerste betekenis 'venustus, bellus'. Maar als simplex maakt *pril* pas carrière in de dichterlijke taal van het Noorden.

§ 3. *Pril* en *verprillen.*

Mej. Van Lessen noemt bij de afleidingen van *pril* ook nog *verprillen* met het volgende citaat uit Van der Noot 70:

> Als ic aensie den Vrueghtijdt schoone
> So sien ic d'water, bergh en dal
> Jeughdigh verprillen claer ten toone
> En lustigh lacchen over al.

Uit haar omschrijving 'mooi, frisch worden' blijkt, dat zij *verprillen* heeft gezien als afgeleid van *pril* in de betekenis 'bekoorlijk, lieflijk, teer, frisch', haar vertolking van Kiliaans 'Venustus, bellus' en van bij die betekenis behorende vindplaatsen. Maar is haar omschrijving 'mooi, frisch worden' wel juist?

Heeroma heeft in *Ts* 61, 1942, 101-103 een etymologische aantekening gewijd aan *pril.* Ook al kan men het oordeel van Mej. Van Lessen hierover, t.w. 'niet overtuigend' (*WNT* XII, II, xxiv, 1949), onderschrijven, toch zal men moeten erkennen, dat deze bijdrage van Heeroma een doorbraak in het onderzoek naar de etymologie van *pril* betekent. Hij heeft immers de aandacht gevestigd op iets dat Mej. Van Lessen bij haar bewerking van het artikel *Pril* in

het *WNT* was ontgaan, en wel op het opmerkelijke geval ‘dat het ww. *verprillen* eerder is aangetroffen dan het bnw. *pril*’ (p. 102). Heeroma doelt hierbij op de hierboven vermelde plaats uit Van der Noot, die 1593-1594 te dateren is en daarnaast ook nog op een door hem vermeld citaat uit de Antwerpse *Spelen van Sinne* miiij v^{o} (1562):

> Ghij meyskens wilt, die metten schilt[2]
> Altyts zijt inde weere,
> In vruecht verprilt, gheborst, ghebilt,
> Wacht u voor Venus speere.

Tot slot voegt Heeroma daar nog aan toe de vermelding uit het woordenboek van Kiliaan: ‘V e r -p r i l l e n . *Hilarescere*, *oblectari.* & *Lasciuire*’, waarop hij dan concludeert: ‘de bet. van *verprillen* is dus “vrolijk, dartel zijn”’.

Maar is die conclusie wel juist? Ze lijkt mij op zijn minst niet evident, gezien de noot die Heeroma aan zijn betoog toevoegt. Die noot verwijst namelijk naar *verprillen* naast *verprullen* in het dialect van het Land van Waas, naar *verpreulen* bij De Bo en naar *ver-preulen* en *ver-pruelen* bij Kiliaan beide ‘Fland.’. Wat in die noot ten onrechte ontbreekt, is de betekenis die deze bronnen aan deze woorden toekennen. Gaat men daar kijken, dan ziet men dat Joos *verprillen* omschrijft met ‘verkwikken, verlevendigen’ en wel in het citaat ‘Als 't weer wat beter is, dan kunt ge gaan wandelen en dat zal u verprillen’, terwijl De Bo *verpreulen* vertaalt met ‘verbeteren, verkwikken, in kracht en welstand winnen’, wat overeenstemt met wat Kiliaan vermeldt bij *ver-preulen* en *ver-pruelen*, t.w. ‘ver-quicken’, resp. ‘reualescere, conualescere’.

En zouden deze omschrijvingen niet beter passen bij de beide hierboven genoemde, Brabantse 16de-eeuwse citaten van *verprillen*? Bij Van der Noot heeft de verbinding *jeughdigh verprillen* duidelijk een betekenis die precies te omschrijven is met ‘jeugdiger worden en opfleuren’. In de tekst van het *Factie-Liedeken* van de Lischblomme van Mechelen verklaart C. Kruyskamp in 1962 (*Het Antwerpse Landjuweel van 1561*, 109) *verprilt* als ‘vrolijk gestemd, levenslustig’. Maar ‘*in vruecht* vrolijk gestemd’, evenals Heeroma's ‘*in vruecht* vrolijk, dartel’, is dubbel op en past dus niet goed. ‘*In vruecht* le-

venslustig' zou theoretisch kunnen, evenals '*in vruecht* in goede (erotische) conditie gebracht' niet zou misstaan naast *gheborst*, *ghebilt.* Toch moet men deze plaats liever niet interpreteren los van andere plaatsen met de verbinding *verprild in* en *verprillen in.* Daarom lijkt mij de omschrijving van J.J. Mak in zijn *Rhetoricaal Glossarium*, 1959, 471*b* van deze plaats van (*in vruecht*) *verprilt in*, t.w. '(in vreugde) overgegeven aan' de beste.

Uit de etymologische aantekening nr. 11 *Pril* van Heeroma (*Ts* 61, 1942, 101-103) werd mij duidelijk, dat de etymologie van *pril* niet bevredigend te schetsen zou zijn, als men zich niet eerst zou hebben verdiept in het materiaal van *verprillen* en *verpreulen*, zoals dat vrij uitvoerig in het *Rhetoricaal Glossarium* (1959) van Mak en in de voorlopige verzameling van het *WNT* toegankelijk was[3]. Ik heb daar in 1982 een bescheiden begin mee gemaakt met als voorlopig resultaat het artikel *Pril* in de 13de, geheel opnieuw bewerkte druk van het kleine *Etymologisch Woordenboek* van Jan de Vries, dat eind 1983 van de pers kwam.

Ik schreef toen dan *pril* 'blijkbaar geabstraheerd (is) uit het ww. *verprillen*', wat beïnvloed is door Heeroma, wiens artikel (*Ts* 61, 1941-'42) mijn ogen opende voor het onmiskenbare verband tussen het bnw. en het ww. Hij nam immers aan dat *pril* pas in de 16de eeuw als afl. van *verprillen* was opgekomen, zij het, vanwege de betekenis, 'in geen geval onmiddellijk uit *verprillen...* gevormd', wat zou 'verklaren hoe *pril* in de 17de eeuw en later als zo'n typisch literair woord kan optreden'. Aangezien mijn oudste bewijsplaats van *verprillen* Kiliaan (1599), was, opperde ik vragenderwijs de veronderstelling, of het een vorm met ontronding (?) van *verpreulen* zou kunnen zijn, dat in het *Naembouck* van 1546 als *verpruelen* wordt aangetroffen met de verklaring 'Commencer à se refaire, *ou* guarir', d.w.z. 'beter worden, herstellen, opknappen, opfleuren'. Maar, zo schreef ik, 'het grondwoord van dit *verpruelen* (een ww. **pruelen* of een bnw. **pruel*) is...etymologisch duister, het is vermoedelijk niet oud'. Dit laatste was blijkbaar een echo van wat Mak in zijn *Rhetoricaal Glossarium*, 1959, 471*b* n.a.v. *Verpreulen* schreef: 'Het grondwoord **pruel* (naast *pril*?) of **pruelen* is nergens opgetekend'. Nu ik een volledige materiaal van *verprillen* en *verpreulen* kan over-

zien, zou ik het artikel *pril* in het *Etymologisch Woordenboek* geheel anders formuleren.

Uit het materiaal blijkt nu dat *verpreulen*, met de variant *verprullen*, uitsluitend een Vlaamse, *verprillen* echter een overwegend Brabantse vorm is. De betekenis van beide vormen loopt in hoofdzaak parallel. De oudst bekende plaats van *verprillen* dateert van 1559 (*Esbat. v.d. Rode Lelije* 2 (Brouwershaven)), de oudste van *verpreulen* zijn van 1539 (*Gentsche Sp.* 245: *Het Spel van Caprijcke*) en 1546 (J. Lambrecht, *Naembouck*). Hoewel een vorm *verprullen* als synoniem van *verpreulen* pas laat (1870, 1892 en 1900) in Vlaamsche idiotica wordt aangetroffen, kan hij toch veel ouder zijn. Zou *verprullen* niet de geronde vorm, met *u* < *i* vóór *l*, van *verprillen* zijn? vlg. dan de Vlaamse uitspraak *apru(l)* voor de naam van de maand *april. Verprullen* kon dan tot *verpreulen* worden, toen men het gevoel kreeg dat de *u* in open lettergreep stond, zodat ze gerekt werd tot *eu.* Of is *verprullen* toch een secundaire vorm bij *verpreulen* en is dit laatste direct gerond uit *verprillen*? Maar aangezien er wel een bnw. *pril* bestaat en geen bnw. *preul*, moet *verprillen* toch primair zijn t.o.v. *verpreulen.* Beide vormen *verprillen* en *verpreulen*, die in de 19de eeuw in Brabant, resp. in Vlaanderen nog in de volkstaal leefden, schijnen thans nog maar nauwelijks bekend te zijn. Lievevrouw vermeldt in zijn *Gents Woordenboek* deel II (1954) *verpreulen* nog, maar dat werk werd begonnen in 1908 en in 1950 was de auteur al meer dan tachtig jaar oud. Het citaat zal dus wel omstreeks 1910 te dateren zijn. Teirlinck, die verschillende lemmata van de informatie ‘niet bekend’ voorziet, heeft in 1922 intussen geen artikel *verpreulen* meer. Een enquête die prof. V.F. Vanacker (Gent) in december 1983 hield bij meer dan 200 studenten leverde geen enkel geval op van *verprillen* of *verpreulen*, doch alleen maar een paar voorbeelden van *verprullen* met de betekenis ‘verbrodden, verknoeien’, een denominatief werkwoord afgeleid van *prul* ‘waardeloos voorwerp’. Volgens een mededeling van de lexicografisch geïnteresseerde Gezelle-kenner K. de Busschere (Pittem) is *verpreulen* ‘beter worden’ nog bij de oudste generatie in de streek van Roeselare bekend.

Ook een ‘Streckform’ van *verpreulen*, t.w. het reeds oude *verpreutelen* (Kiliaan[2] (1588), De Vynck, *Reyse Vincent Stockhove* 108 (Brug-

ge, 1658)), dat blijkbaar te verklaren is als ontstaan uit het gevoel als zou *verpreulen* eigenlijk een gesyncopeerde vorm zijn waarin -*tel*- is weggevallen, maar tevens wel beïnvloed door het werkwoord *preutelen* alsmede *verpreutelen* 'kokend borrelen', schijnt thans buiten gebruik te zijn gekomen. Een andere Vlaamse 'Streckform' van *verpreulen*, t.w. het gelijkbetekenende, maar pas in de 19de eeuw aangetroffen *verpreuvelen* heeft blijkbaar hetzelfde lot ondergaan.

De betekenissen van *verprillen* en *verpreulen* zijn identiek: 1) (intrans.) 'opfleuren, beter worden, in een betere toestand komen', 2) (trans.) 'in een betere toestand brengen, verkwikken, fris maken', 3) (reflex.) 'zich verkwikken, zich te goed doen'. Bij *verprillen* zijn nog een paar geïsoleerde, 16de-eeuwse gevallen waarin de context de betekenis '(zich) vermannen', resp. 'opstoken, opzetten, opjutten' vereist, die er voor ons verder betoog niet toe doen. Wel is er bij *verprillen* nog één aparte semantische ontwikkeling die niet bij *verpreulen* te vinden is, die niet van belang ontbloot is, en die verder nog ter sprake komt.

Heeroma schrijft dat *pril* niet betekent 'vrolijk, dartel', maar 'bekoorlijk, liefelijk' (*Ts* 61, 1942, 102). Dat is in overeenstemming met wat uit het door Mej. J. van Lessen voor het *WNT* bewerkte artikel *Pril* blijkt. Een betekenis 'vrolijk, dartel' is daar namelijk niet aangetroffen. Wel heeft Kiliaan als de laatste twee leden van zijn omschrijving 'festiuus, hilaris', waarvan het eerste o.m. en het tweede uitsluitend 'vrolijk' betekent. Hoe is dat te verklaren?

Bij *ver-prillen* luidt de omschrijving van Kiliaan (1599) intussen '*Hilarescere*, *oblectari.* & *Lasciuire*', wat dus min of meer overeenstemt met het in de lucht hangende 'hilaris' bij zijn *Pril.* Maar ook Kiliaans *Ver-prillen* 'vrolijk worden, zich verlustigen' en 'dartel, uitgelaten zijn' is zwevend; in het materiaal van het *WNT* waren er althans van deze betekenis geen overtuigende bewijsplaatsen te vinden. Wel zijn er twee contexten waarin de verbinding *lustich verprillen* optreedt, namelijk:

> Hy! duer zulcken cout ick lustich verprille
> Ghy muecht u nu wel grootelyck verblyen
> Ghy zult feestelyck onthaelt syn, na trechte beleyen.
> Stelt nu besyen sorge en quellagie,
>
> *Roode Roos* 94 (Hasselt, c. 1588).

Venus.
Wel, lieff, suldy nu die lieffde laeten verkillen?
Wilt u lustich verprillen,, , sonder dilaye,

Roode Roos 125 (Hasselt, c. 1588).

Beide plaatsen zin ontleend aan *Tspel van den ontrouwen rentmeester.* Bij de eerste heeft Tversteent Hertte net verklaard: 'Ick sal haer (*Venus*) een getrouw dienaer blyven tallen tyen', waarop Ontrouwen Dienst antwoordt: 'Hei, door zulke woorden word ik vrolijk en kikker ik op'. Het wederkerende 'Wilt u lustich verprillen' in hetzelfde spel wordt gezegd door Venus tot Tversteent Hertte en betekent m.i. 'Wilt u vrolijk te goed doen, verkwikken (t.w. aan het minnespel)'. In geen van beide gevallen is *verprillen* weer te geven met Kiliaans omschrijving. Het vrolijk, dartel of uitgelaten zijn waarmee het *verprillen* gepaard gaat, vloeit in de contexten voort uit het begeleidende bijwoord *lustich.* Het is zeer goed mogelijk dat de omschrijving van *verprillen* bij Kiliaan, geheel afwijkend van zijn definitie 'ver-quicken' van het synonieme *Ver-preulen*, berust op de in de 16de-eeuwse rederijkerstaal voorkomende verbinding *lustich verprillen.* O. van den Daele en Fr. van Veerdeghem in hun uitgave van *De Roode Roos* (1899) en J.J. Mak, *Rhetoricaal Glossarium*, 1959, 471*b* hebben zich in hun interpretatie echter bij Kiliaan aangesloten.

Daarnaast is er ook nog de 16de-eeuwse verbinding *verprillen in* en wel op de volgende plaats:

Wanneer hy (*de Mensche*) verprilt in quade wellusten,
So moet ghy benemen sijn langhe rusten,

Antw. Sp. e iv v^{o} (Leuven, 1562).

Hier lijkt een betekenisomschrijving 'behagen scheppen in -, zich overgeven aan -' goed te passen in de context. Verder is er ook nog de participiale verbinding *verprild in* op de twee volgende plaatsen:

Ghij meyskens wilt, die metten schilt
Altyts zijt inde weere,
In vruecht verprilt, gheborst, ghebilt,
Wacht u voor Venus speere,

Antw. Sp. in iv v^{o} (Mechelen, 1562).

Tis ommers v schult als ghyt weten wilt!
Als sy (*Eva*) was verprilt in genuchte dwaesselyck
gaff sy Adam den appel schoon en solaesselyck gesmeten!
dies sy ten aesselyck hebben geten,

Hass. Sp. 13 (2de h. 16de e.).

Zoals hierboven op blz. 190v is uiteengezet, is *in vruecht verprilt* in het Factie Liedeken van de Mechelse Lischblomme goed te omschrijven met 'in vreugde overgegeven (t.w. aan het minnespel)'. In de aanhaling uit de *Hass. Sp.* betekent *verprilt in genuchte dwaesselyck* 'overgegeven aan -, verstrikt in dwaas genot', de omschrijving van Mak in het *Rhetoricaal Glossarium* (1959).

Ook de plaatsen van de vaste verbinding *verprillen in* - en *verprild in* - kunnen hebben bijgedragen tot Kiliaans omschrijving van *verprillen.* Is het dan te vermetel om te veronderstellen dat Kiliaans niet door citaten te staven omschrijving *hilaris* 'vrolijk' van *pril* geabstraheerd is uit zijn niet overtuigende, geïsoleerde omschrijving van *verprillen* als *hilarescere* 'vrolijk worden'? Ik ben geneigd deze laatste definitie van *verprillen* op te vatten als een 'weerlegbare hypothese over betekenis', om een terminologie van Geeraerts (*LB* 72, 1983, 47) te gebruiken. De betekenis 'behagen scheppen (in -)' van *verprillen (in -)* kan men zich voorstellen als ontstaan uit die van 'zich verkwikken, zich te goed doen aan -' < 'in een betere staat komen'. Als Kiliaans opgave 'vrolijk' voor *pril* al uit een even dubieus 'vrolijk worden, zich verlustigen, dartel, uitgelaten zijn' van *verprillen* geabstraheerd lijkt, dan valt iets dergelijks toch moeilijk waar te maken voor Kiliaans *pril* 'venustus, bellus', d.w.z. de reeds eind 16de-begin 17de eeuw opgetekende, door citaten duidelijk te bewijzen betekenis 'bekoorlijk, lieflijk, fris', hoewel een daarbij aansluitende betekenis 'bekoorlijk enz. maken' bij *verprillen* niet is opgetekend.

§ 4. Een primair *pril* '*in goede staat, *gezond' als grondslag van *verprillen.*

Toch ligt het voor de hand dat de geschiedenis van *pril* niet los kan staan van *verprillen.* De afstand tussen *pril* (1599), en *verprillen*

1559), resp. diens Vlaamse variant *verpreulen* (1539), vormt geen beletsel om het werkwoord op te vatten als een denominatief van een primair *pril*, maar dan in een veronderstelde, oudere, maar niet opgetekende betekenis '*in goede staat, *in orde, *gezond', waaruit zich dan een jongere betekenis 'bekoorlijk, lieflijk, fris' zonder enige moeite kan hebben ontwikkeld, zij het blijkbaar niet in de volkstaal, maar in typisch literair gebruik. Is de veronderstelde oorspronkelijke betekenis van *pril* vroeg in onbruik geraakt, in de afleiding *verprillen* is die blijven leven.

Bij deze oudste, door mij veronderstelde betekenis van *pril* behoort misschien de door Guido Gezelle, in een aantekening in de zgn. Gezelle-briefjes, vermelde uitdrukking '*pril van iets maken* is vele van iets maken, Geh. Emelghem' (= W.-Vl.), d.w.z. 'waarde aan iets hechten', en niet 'drukte, lawaai, ophef van iets maken', zoals deze Vlaamse uitdrukking in het *WNT*, Dl. XII, II, 4187 (= Afl. 33, 1940) ten onrechte, maar duidelijk onder impuls van de aldaar en elders gekoesterde voorliefde voor klanknabootsende wortels, is geïnterpreteerd.

§ 5. Met ndl. *pril* etymologisch verwante vormen: fri. *pril* en mnd. *pral*?

Maar waar is dat veronderstelde primaire *pril* '*in goede staat, *in orde, *gezond', primair ook ten opzichte van het werkwoord *verprillen*, dan wel mee te verbinden?

5.1. Fri. *pril.* Hoe is de verhouding van ndl. *pril* 'bekoorlijk, lieflijk, fris' (1599) tot fri. *pril*, opgetekend in Hennaarderadeel met de betekenis 'snoeperig, netjes': 'Hwet steet dy dat hoedtsje pril!' (Waling Dijkstra, *Friesch Woordenboek* 2, 1903, 389)? 'In de Nederlandse dialecten', schreef Heeroma, 'schijnt het onbekend te zijn, in de Friese daarentegen komt het wel voor'. Naast fri. *pril* 'snoeperig, netjes' vindt men ook *pril*, *bril* 'blinkend'. Dit laatste *pril = bril* ziet Heeroma als een spontaan opgekomen variant van *bril.* Heeroma meende verder dat dit fri. *bril* niet is los te maken van het werkwoord *brille*, dat het *Friesch Woordenboek* vermeldt als '*brille*, v.

Fra. *briller*, glanzen, schitteren. - Nij kopergûd oan 't kammenet brillet moai, stiet bril (pril)' (*Ts* 61, 1942, 101-102). Bij Six van Chandelier vindt men in 1657 eveneens een werkwoord *brillen* 'blinken' als incidentele vernederlandsing van fra. *briller* (*WNT* III, I, 1389, Aanm. 3), wat geheel past bij zijn bekende voorliefde voor 'gekke', 'oude' woorden.

Een navraag bij de redactie van het Fries Woordenboek bij de Fryske Akademy in Leeuwarden over de verhouding van fri. *pril* tot *bril*, leidde echter tot enigszins andere inzichten. Volgens de redacteur Jarich Hoekstra berust de vorm *brille* op een vergissing. Het moet *brilje* zijn, in welke vorm het woord dan ook in het grote Friese woordenboek zal worden opgenomen. '*Brilje* zou nu kunnen worden opgevat als een afleiding van *bril*, adj.; verba afgeleid van nietverbale grondwoorden behoren in het Fries gewoonlijk tot de tweede klasse van zwakke werkwoorden'. Gaat men echter uit van fri. *brilje* als ontlening van fra. *briller*, dan is het niet zo gemakkelijk om *bril* als afgeleid van *brilje* te beschouwen, zoals Heeroma doet, die het bnw. fri. *bril* ziet als 'een deverbatief' (*Ts* 61, 1942, 102).

De betekenis van *bril*, *pril* in het Friesche woordenboek van Waling Dijkstra zou, volgens Jarich Hoekstra, wel eens kunnen berusten op een verkeerde interpretatie van het citaat s.v. *bril.* 'De betekenissen "glanzen, schitteren" en "blinkend" zouden wel eens kunnen zijn ingegeven door het "nij kopergûd"'. Het is immers eigenaardig om van iets te zeggen 'dat het "blinkend staat" (*bril* (*pril*) *stiet*). Het is daarom niet onmogelijk dat *bril*, *pril* in het citaat niet veel anders betekent dan *pril* in de eerder vermelde gevallen, nl. "aardig, netjes", en dat *brilje* de afgeleide betekenis "aardig, netjes zijn, lijken" heeft. Het blijft evenwel riskant om hier op grond van één citaat definitieve uitspraken over te doen'.

Als Jarich Hoekstra gelijk heeft, dan is fri. *pril* geen bijvorm van fri. *bril*, maar is *bril* een variant van *pril.* Voor dit laatste woord beschikt men te Leeuwarden nog over de volgende bewijsplaatsen: 'It is in pril jonkje, sei hy. Als hy mar net tofolle oer 't hynsder tild wordt, S. Kloosterman, *De Hoara's fen Hastings* 23 (1940). In pril feintsje; in pril hynsder, *Opgave* S.R. Sipma (1950)'. 'In het algemeen', schreef Jarich Hoekstra (6 maart 1984), 'kan gezegd wor-

den, dat *pril* in het Fries weinig voorkomt[4] en dan ook alleen in de betekenis “bekoorlijk, lieflijk, aardig, netjes, snoeperig”, dus niet in de betekenis van “vroeg, jeugdig”'.

Het lijkt dus wel zeer waarschijnlijk dat fri. *bril* geen rol kan hebben te spelen bij de etymologie van ndl. *pril.* De betekenis van fri. *pril* ‘bekoorlijk, lieflijk, aardig’ en dergelijke, stemt precies overeen met de oude betekenis van ndl. *pril* zoals die vanaf Kiliaan (1599) tot Poot, resp. Bilderdijk of Dautzenberg, in Nederlandse geschriften is aangetroffen. In die oude betekenis is *pril* ‘via de Nederlandse literaire taal’ in het Fries binnengedrongen (*Ts* 63, 1944, 53). De latere betekenisevolutie heeft het Friese woord echter niet meegemaakt. Maar de vraag van Heeroma ‘of ook ndl. *pril* geen bijvorm kan zijn van een met fra. *briller* samenhangend **bril*' (*Ts* 61, 1942, 102), kan men, gezien de dubieuze status van fri. *bril*, gezien ook het incidentele van Six van Chandeliers *brillen*, moeilijk bevestigend beantwoorden.

Dat *verprillen* ‘naar Frans model gevormd is’ (*Ts* 61, 1942, 102) lijkt uitgesloten. Heeroma zelf immers ziet in dat ‘tussen *verprillen* en fra. *briller...* semantisch een grotere afstand (ligt) dan tussen fri. *brille* en fra. *briller*’. Die afstand is veel te groot, en de samenhang die hij veronderstelt, t.w. ‘schitteren, in het oog vallen’, dat de bijzondere nuance ‘door vrolijkheid en dartelheid in het oog vallen’ krijgt, houdt geen steek. Immers in de 16de-eeuwse teksten heeft *verprillen* geenszins de betekenis van ‘vrolijk, dartel zijn’, en die betekenis is dan ook in de 19de-eeuwse Zuidnederlandse dialecten geheel afwezig.

5.2. Mnd. *pral.* Het *Etymologisch Woordenboek* van J. Franck (1892), waarvan de uitwerking ‘met 't einde van 't jaar 1890 voltooid’ was, en ‘de arbeid (zich) over meer dan zeven jaren’ uitstrekte (Voorrede VIII), noemt *pril* ‘met klankwisseling verwant aan nd. nhd. *prall* ‘strak gespannen, vol, vast, stevig’, mnd. ook ‘schoon, krachtig’. Vermoedelijk in aansluiting hieraan noemt Vercoullie in zijn *Beknopt Etymologisch Woordenboek* van 1890 ndl. *pril* verwant met ndd. (d.i. Nederduits) *pral* ‘krachtig’ en hd. *prall* ‘vol, vast’. In aansluiting aan Franck meent Mej. Van Lessen in 1940 in

het *WNT*, dat de bnw. ndl. *pril* en ‘nd. (waaruit nhd.) *prall* kunnen ontstaan zijn uit vrouwelijke voorwerpsnamen die behooren bij klanknabootsende wortels (zie *Tijdschr. v. Ned. T. en L.* 57 (= 1938) 4 en 10)’. Bij al die woorden zou volgens haar ‘het begrip der substantie weggevallen en...alleen...de eigenschap...(van) deze substantie’ overgebleven zijn. Het oorspronkelijke znw. meent zij misschien te herkennen in de door Gezelle opgetekende uitdrukking *pril van iets maken* en ook in Engelse substantiva als *prill* ‘beekje, rivier’ en ‘bromtol’. Ik geloof niet dat wij voor het bnw. *pril* van een oudere vrouwelijke voorwerpsnaam zouden hebben uit te gaan, en de verwantschap met de genoemde Engelse woorden lijkt mij twijfelachtig.

Is *pril*, zoals Franck (1902) schrijft ‘met klankwisseling verwant’ met mnd. *pral* ‘schoon, krachtig’, of ‘kan (*het*) in ablaut staan tot mnd. *pral* ‘mooi’, zoals Van Wijk (1912) het formuleert? Semantisch zou ‘krachtig, schoon’ precies passen bij een door mij veronderstelde betekenisontwikkeling van een primair *pril*, t.w. ‘*in goede staat, *in orde, *gezond’ > ‘bekoorlijk, lieflijk, teer, fris’. Zou in dat geval de Nieuwnederduitse betekenis ‘strak gespannen, vol, vast, stevig’ (Franck) een latere ontwikkeling kunnen zijn?

Maar betekent mnd. *pral* wel ‘schoon, krachtig’? A. Lübben-Chr. Walther, *Mnd. Handwtb.* (1880) vertaalt *pral* met ‘schön, prächtig, stolz’, dus niet ‘krachtig’. Anderzijds geeft het *Mnd. Wtb.* van K. Schiller en A. Lübben III (1877) *pral* geheel anders weer, namelijk als ‘gedrungen, strotzend, gespannt, stramm’, in welke betekenis het woord in de tweede helft der 18de eeuw door Noordduitse auteurs in de Hoogduitse schrijftaal werd ingevoerd (A. Götze, in *Trübners Deutsches Wtb.*, Band V, Lief. 3, 1943). Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat mnd. *pral* ‘krachtig’, zoals Franck ergens na 1885 schrijft - vandaar ook Vercoullie's ‘krachtig’ (1890), dat Van Wijk (1912) echter niet opneemt - een lapsus is i.p.v. Walthers *prächtig.* ‘Ein Interpretament “krachtig” (ist) jedenfalls von der schmalen mnd. Basis aus nicht zu belegen’, schreef dr. Annemarie Hübner mij (26.6.'84). Anderzijds klopt dit ‘schön, prächtig, stolz’ - overgenomen door A. Götze in Trübners

woordenboek - helemaal niet met de betekenissen die het grote Middelnederduitse woordenboek van Schiller-Lübben opgeeft. Als men dan ziet dat deze laatste zowel in het 18de-eeuwse als in het moderne Nederduits voorkomen[5], dan vraagt men zich toch af, of de omschrijving van Chr. Walther van mnd. *pral* als ‘schön, prächtig, stolz’ wel door bewijsplaatsen is te staven.

Toen ik deze vraag voorlegde aan dr. Annemarie Hübner te Hamburg, was zij zo vriendelijk hiernaar een onderzoek te doen in het archief van het Middelnederduitse woordenboek. De uitkomst daarvan was dat zowel de omschrijving van Schiller-Lübben als die van Chr. Walther in het *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* berusten op één enkele plaats, t.w. uit het *Hartebok* (enkele jaren na 1476). In het handschrift luidt deze als volgt:

> Prislike maget Juncfrowe pral
> De hemelsche schar ock auer all
> Dij lauet dar stede der engel schall
> Beware vnß Jo vor bozen vall.

Volgens dr. Hübner is deze tekstoverlevering corrupt en zal men hebben te lezen:

> Prislike maget(,) juncfrowe(,) pral
> De(r) hemelsche(n) Schar ook auer all *enz.*

Pral is dan geen adjectief maar een substantief *pral*, variant bij mnd. *prâl* ‘Prunk, Prunkstück, Stolz’.

Dit betekent dat een zgn. mnd. bnw. *pral* niets anders is dan een spookwoord en dus geen rol kan spelen bij de etymologische verklaring van ndl. *pril.* Het kan dus helemaal niet in ablaut staan met *pril*, zoals Van Wijk (1912) schrijft. De suggestie van Jan de Vries, *NEW*, Afl. 5 (1964), dat mnd. *pral* op zijn beurt verband zou houden met *pralen*, blijkt achteraf wel juist te zijn, zij het in een geheel andere zin dan de schrijver zich heeft gedacht. Etymologische verwantschap met nnd. *prall* (1755→) (>hd.) ‘dicht gepfropft, voll’ ligt semantisch noch chronologisch voor de hand en dringt zich formeel ook niet direct op.

§ 6. Samenvatting.

Zolang men bij *pril* niet verder terug kon komen dan het jaar 1599, was er nauwelijks vooruitgang denkbaar in het etymologisch onderzoek van dat woord. Het is Heeroma's verdienste te hebben gewezen op het opmerkelijke geval, dat het ww. *verprillen* eerder is aangetroffen dan *pril* in diens laat 16de-begin 17de-eeuwse betekenis 'bekoorlijk, lieflijk, teer, fris'. *Verprillen* 'opfleuren, beter worden' resp. 'beter maken, verkwikken' kan natuurlijk geen afleiding zijn van de hapax *prillen* (1602) 'opsieren, mooi maken'. Het kan moeilijk anders worden opgevat dan als een denominatieve afleiding van een primair *pril* met de veronderstelde oudere betekenis '*in goede staat, *in orde, *gezond'. Met die betekenis is het woord echter niet tot ons gekomen. Was het een volkswoord? een woord van de spreektaal? Met dat primaire *pril* etymologisch verwante vormen in andere Germaanse talen zijn er niet. Fri. *pril* blijkt ontleend te zijn aan de Nederlandse literaire taal. Het mnd. bnw. *pral* van de Middelnederduitse woordenboeken bleek een hersenschim. Verwantschap met nnd. *prall* (>nhd.) 'vol, vast' ligt semantisch noch chronologisch voor de hand en is formeel ook niet evident. Blijkbaar is *pril* slechts een geïsoleerde, uitsluitend Nederlandse vorming.

Hoewel de etymologie van *pril*, ook thans nog, niet doorzichtig blijkt te zijn, is het toch volkomen duidelijk dat de eerder voorgestelde verklaringen niet in aanmerking komen, t.w.:

1. afgeleid van de naam der maand *april* (Kiliaan vóór 1607, Vercoullie[2-3] (1898-1925), Lievens 1959).
2. met klankwisseling verwant met nd. nhd. *prall* 'strak gespannen, vol' en met mnd. *pral* 'schoon, krachtig' (lees 'prachtig') (Franck 1884-1890).
3. ontstaan uit een vrouwelijke voorwerpsnaam behorend bij een klanknabootsende wortel (J. van Lessen, *WNT*, XII, II, 4187 = afl. 33, 1940).
4. 'Bijvorm...van een met fra. *briller* samenhangend **bril*' (Heeroma, *Ts* 61, 1942, 102) en 'in de 15de of 16de eeuw in de dichterlijke gevoelssfeer waarschijnlijk uit het materiaal van fr. *briller*

(*als*) een expressief woord *pril...* gevormd, dat in verschillende, maar in dezelfde sfeer liggende betekenissen, als “schitterend”, “vrolijk”, “bekoorlijk”, “fris” e.d. gebruikt kon worden’ (Heeroma, *Ts* 63, 1944, 53).

De etymologie van *pril* in het kleine *Etymologisch Woordenboek*[13] (1983) van Jan de Vries zou ik thans anders formuleren en wel als volgt:

PRIL (1599) bij Kiliaan, die het ‘vetus’ noemt, ‘bekoorlijk, lieflijk, teer, fris’ (> fri. *pril*), later ‘jeugdig, onvolgroeid’ (1779) →). Een woord uit de literaire sfeer dat in de volkstaal nergens ooit heeft geleefd. Een door Kiliaan vermelde bet. ‘vrolijk’ is niet door vindplaatsen gestaafd. Een ww. *verprillen* (1559, Brabant), in Vlaanderen met ronding *verpreulen* (1539), is echter eerder aangetroffen, t.w. met de bet. ‘opfleuren, beter worden/maken’. *Verprillen*, *verpreulen* kan moeilijk wat anders zijn dan een denominatief van een bn. *pril* in een oudere, echter niet overgeleverde bet. ‘*in goede staat, *in orde, *gezond’, waaruit de jongere bet. ‘bekoorlijk, lieflijk, teer, fris’ zich kan hebben ontwikkeld. *Pril* is in oorsprong uitsluitend een Nederlands woord.

Dat *de prille jeugd* (1862) - ouder is *het prilste der jeugd* (1764: *Denker* 2, 276) - zou zijn ontstaan uit **d'april der jeugd* is uitgesloten. Wel werd het bn. *pril* in later tijd, vooral in poëzie, met *april* in verband gebracht. Dat kon des te gemakkelijker gebeuren, aangezien reeds vroeg *van der aprille maent* tot *van der prille maent* (1483) - vlg. *upten yersten dach van der Prille* (1345) in de *Kamper Schepenacten 1316-1354*, 303 (ed. J.A. Kossmann-Putto, 1955) - en *in april* tot *in pril* (ca. 1530) werd vervormd (*LB* 48, 1959, 75 en 77).

Adres van de auteur:
Beatrixlaan 7
2361 SB Warmond

Eindnoten:

1 Kiliaan citeert hier Cicero, *Verr.* V, 142. Cicero noemt Verres spottend: ‘een dienaar van Venus (hoerenjager), vol goede manieren en fijne scherts’.

2 Als erotische term is *schild* ‘vrouwelijk geslachtsdeel’ (niet in *WNT*) niet primair maar secundair, t.w. ontstaan als complement bij de erotische termen *degen*, *lans*, *speer* en dergelijke. Vgl. fr. *écu* in dezelfde toepassing (P. Guiraud, *Dictionnaire érotique* (1978), in een citaat uit de 15de-eeuwse *Les cent nouvelles nouvelles*). In H. Heestermans, *Erotisch Woordenboek* (1977 en 1980) wordt *schild*, in een citaat uit Pietro Aretino, *Schijnheilige Praktijken* (vertaling door Greta Milani-Peet van de *Ragionamento della Nanna e della Antonia*) ten onrechte opgevat als ‘vrouwelijk geslachtsdeel’. Het Italiaanse origineel heeft *targone*, wat het ‘glossario’ in de editie van Giovanni Aquilecchia (Bari, 1969), p. 578 weergeeft als ‘scudo’, metaforisch voor ‘deretano’, d.i. ‘achterste’.

3 Naderhand bezorgde collega Nienke Bakker mij ook nog waardevol materiaal uit de Woordentas van Guido Gezelle.

2 Als erotische term is *schild* ‘vrouwelijk geslachtsdeel’ (niet in *WNT*) niet primair maar secundair, t.w. ontstaan als complement bij de erotische termen *degen*, *lans*, *speer* en dergelijke. Vgl. fr. *écu* in dezelfde toepassing (P. Guiraud, *Dictionnaire érotique* (1978), in een citaat uit de 15de-eeuwse *Les cent nouvelles nouvelles*). In H. Heestermans, *Erotisch Woordenboek* (1977 en 1980) wordt *schild*, in een citaat uit Pietro Aretino, *Schijnheilige Praktijken* (vertaling door Greta Milani-Peet van de *Ragionamento della Nanna e della Antonia*) ten onrechte opgevat als ‘vrouwelijk geslachtsdeel’. Het Italiaanse origineel heeft *targone*, wat het ‘glossario’ in de editie van Giovanni Aquilecchia (Bari, 1969), p. 578 weergeeft als ‘scudo’, metaforisch voor ‘deretano’, d.i. ‘achterste’.

4 In Van Goor's *Klein Fries Woordenboek* van H. Piebesma, 4de herziene en verbeterde druk door A. Zantema (1982) is *pril* niet opgenomen.

5 M. Richey, *Idioticon Hamburgense* (1755) '*prall:* "dicht gepfropft, voll". Wird von Bällen, Beuteln, Blasen und dergleichen Dingen gesagt, wann sie dermassen angefüllet sind, daß man sie nicht leicht eindrücken kann' (b.v. van een kussen of een bed). *Brem.-nieders. Wtb.* III, 1768, 358: '*Prall*,...dicht gestopft, voll: so daß das Aeussere, oder der Ueberzug gespannet ist...*Pralle Waden:* fleischige und zierliche Waden: *teretes surae. Een prallen Junge:* ein kleiner gesunder Junge, dessen fleischige Glieder hart anzufühlen sind'. Mensing, *Schlesw.-Holst. Wtb.* 3 (1931) '*Prall...* "stramm", "straff"'. Wossidlo-Teuchert, *Mecklenb. Wtb.* 5 (1970) '*prall* gespannt, stramm, straff, federnd...; wohlbeleibt, aber nicht fett'. O. Bunzmann, *Hochd.-Plattd. Wtb.* 8 (1970): '*prall* 1. straffgespannt; voll; stramm...he hett 'n paar pralle Billen...sien Geldpüt steiht p. hen as 'n Sack Koorn'.

N. van der Blom - G.C. Zieleman
De rechter en de rijke, de rechter en zijn amicus

N.a.v. Refereyn IX, 39 en 41-44 uit de bundel van Jan van Stijevoort A^{o} 1524

Met belangstelling las ik onlangs het artikel van dr G.C. Zieleman over bovenaangeduid refrein in *Studies voor Damsteegt*[1]. Het bevat een reconstructie van de tekst, zoals deze diplomatisch werd uitgegeven door Lyna en Van Eeghem in 1930[2], en brengt de verklaring ervan op menig punt verder. Mogelijk hebben bijgaande notities betreffende twee plaatsen in de derde strofe enig nut.

1. Het corrupte 'verblyt' in vs. 39 emendeert Zieleman terecht in 'verbyt', wel vraag ik mij af, of de vertaling van dit 'verbyt' met 'stort in het verderf' (271) wel juist is. Ik denk aan 'Helpt nu u zelf, zo helpt u God'[3] met de regels:

> Helpt den Herder die voor u strijdt,
> of helpt den Wolf die u verbijt, (41/2)

Ik veronderstel, dat de auteur van het refrein hier het latijnse 'homo homini lupus' in gedachten had. Hij vernederlandst die spreekwijze trouwens in vs. 31, waarmee de strofe begint: 'Wy leven als honden...'. Nadat dit beeld direct daarop naar de achtergrond is geweken in de schildering van waar dit toe leidt, keert het in 39 terug: 'Deen dander verbyt...'. 'Verbyt' in 39 zou ik als top van een *climax*: liegen, verjagen, verbannen, willen weergeven met 'verslinden'. Cf. in het door De Vooys in *TNTL* 21 (1902), 79 gepubliceerde refrein: 'dmeeste die verslindt dminste'.

2. In Zielemans reconstructie luiden de vss. 41-44:

> Die een budel snydt siet, hij woert gecastyt siet,
> mer heeft hi gelt, hi gaet quyt siet, die repetici.
> Non potest dici: is sunt amici;
> nauwe doetmen justici over een mortbrandere.

Terwijl ik met de reconstructie meega, denk ik, dat de betekenis van ‘repetici’ niet ‘rechtsvervolging’ is (272), maar ‘terugvordering’, nl. van het gestolene; terwijl ik ‘is sunt amici’ niet verklaar met ‘die (twee, nl. de rechter en de rijke) zijn vriendjes’ (272) - dit zou in het Latijn eerder ‘ii sunt amici’ zijn[4] - en me afvraag of ‘is’ als nog weer een afschrijffout moet worden opgevat, en wel voor ‘si’ (eventueel ‘sin’) = indien (maar indien). Waarmee de interpretatie van de vss. 41-44 zich ook wijzigt.

Ik zou willen voorstellen zó te lezen: Een zakkenroller wordt gekastijd, gegeseld; maar is de dief iemand met geld, dan ontloopt hij (zelfs) de terugvordering van wat hij stal. Het mag niet gezegd worden[5]: als zij amici, vriendjes, zijn - de conditionele zin loopt parallel met ‘heeft hi gelt’ -, komt het ternauwernood tot berechting van iemand die opzettelijke brandstichting pleegde.

Ik hoor hier (zo) weer een climax: een rijke verdachte behoeft wat hij stal niet eens terug te betalen, maar een amicus van de rechter, een ‘vriendje’ (inderdaad: peioratief), moet wel iets heel ergs plegen, wil hij veroordeeld worden. Is de rijke bijvoorbeeld een koopman, de amicus moeten we zoeken onder de gestudeerden: het is een jurist, een medicus of een theoloog. En wel vanwege het Latijn.

Deze onderscheiding wordt m.i. aanbevolen, doordat de vss. 41-44 dan uiteenvallen in twee ‘tweeregelige eenheden’, kenmerk, zoals Zieleman vanuit stilistisch oogpunt opmerkt (272), van de structuur van de strofen. Bij zijn verklaring gaat het over de arme sloeber (41) en de rijke dief (42-44), die resp. één en drie regels krijgen toebedeeld.

Bovendien wordt het gebruik van het Latijn in 43 zo duidelijker. Zielemans verklaring is geestiger, als hij stelt, dat de auteur ironiseert: het volgende mag niet gezegd worden, daarom zeg ik het in het Latijn (en wel in een voor ieder verstaanbaar Latijn, wat de aardigheid pas compleet maakt, vdB): die twee zijn vriendjes. Mijn opvatting, meen ik, valt anderzijds goed in te passen in de middeleeuwse critiek op de drie gestudeerde standen, die haar leden bevoordelen en beschermen. Ze staan dan hier tegenover, wil men: naast, de al even corrupte rijke burgers.

Vorenstaande notities van Van der Blom dragen bij tot een beter verstaan van de derde strofe in het onderhavige refrein, al behoeven deze enige aanvulling.

1. Het verschil tussen mijn verklaring van *verbiten*, ‘in het verderf storten’ en die van mijn opponent, ‘verslinden’, lijkt mij niet zo zeer essentieel, als wel een verschil in optiek. Intrigerender is de kwestie van de ‘bron’ voor het beeld ‘deen dander verbyt’. Ik denk daarvoor aan Gal. 5, 15: *Quod si invicem mordetis, et comeditis*: *videte ne ab invicem consumamini*, in de vertaling van Johan Scutken (einde 14de eeuw): Ende ist dat ghi onderlinghe bitet ende etet, siet, dat ghi van malcanderen niet verteert en werdet[6]. Niet alleen ligt aan deze epistelteksteveneens de vergelijking met (wolfs)honden die elkaar te lijf gaan, ten grondslag, maar ook is er een opvallende overeenkomst in woordgebruik: *deen dander verbyten* is de letterlijke vertaling van *invicem mordere.* Daarom geef ik de voorkeur aan deze bijbelse reminiscentie boven het *homo homini lupus*, al behoeft het een het ander nog niet uit te sluiten.

2. Van der Bloms suggestie voor *is sunt amici* te lezen *si(n) sunt amici* lijkt mij wegens de aangevoerde syntactische en stilistische argumenten heel acceptabel, al verzuimt hij deze emendering vanuit de tekstgeschiedenis van het refrein te verklaren. De corruptering van het lat. *si(n)* in ndl. *is* (eventueel via de tussenfase van ndl. *si*, conj. van *sijn*) valt eenvoudig te beredeneren. In mijn artikel heb ik aannemelijk trachten te maken, dat een kopiist door een onjuiste interpretatie van ‘repitici’ tot verplaatsing van *die repetici* en *non potest dici* kwam. Uitgaande van Van der Bloms emendatie verkreeg een kopiist voor vs. 43: ‘die repetici si sunt amici’; het is bijna vanzelfsprekend, dat onmiddellijk of later dit ‘si’ werd tot ‘is’ bij de afschrijving om de zin te verkrijgen, die hij meende dat bedoeld was: het is het oude liedje: zij zijn vriendjes. Daarmee sluit de beredenering van de tekstcorruptie en mag aangenomen worden dat de oorspronkelijke versie deed lezen: *si sunt amici.*

De climax die Van der Blom vervolgens terecht in de vss. 41-44 onderkent, is echter intenser van aard dan hij vermoedt. Het lijkt mij, dat door de emendatie van ‘is’ in ‘si’ en de daarmee gepaard gaande syntactische wijziging tussen vs. 43 en 44 *mortbrander* in zijn

oorspronkelijke betekenis wordt hersteld. Een ‘echte’ *mortbrander* toch wordt in het middeleeuwse recht gelijk gesteld met een moordenaar en derhalve rekende men *mortbrant*, de heimelijke en veelal nachtelijke brandstichting met het opzet de benijde of tegenstander te doen omkomen, samen met moord, doodslag en kindermoord tot de zwaarste misdrijven, de ‘Tötungsdelikte’[7]. In deze context wint een andere veronderstelling van Van der Blom aan waarschijnlijkheid. In n. 5 oppert hij, dat *non potest dici* wellicht moet worden verstaan in de zin van *nefas est*, ‘wat (helemaal) on-zeglijk is’, dan wel corrupt voor *ne, potest dici.* Ik acht het niet onmogelijk, eerder waarschijnlijk, dat beide valenties mede in *non potest dici* begrepen zijn. De climax zou ik dan als volgt willen parafraseren: een ríjke wordt rechterlijk niet gedwongen tot terugbetaling van ‘het gestolene’; ja - het mág niet gezegd worden -: als men een vríendje van de rechter is, wordt zelfs de ergste misdadiger nauwelijks gestraft.

Ten slotte meent Van der Blom, dat het gebruik van het Latijn en in het bijzonder van de term *amicus* erop duiden, dat hier sprake is van academici en leest hij er kritiek op de drie gestudeerde standen in. Helaas weidt hij daarover in verband met de gehele tekst niet verder uit. Ik betwijfel of deze interpretatie juist is, daar van standenkritiek in het refrein - voor zover ik zie - geen sprake is: het refrein oefent algemene maatschappijkritiek. Ik lees in vs. 43/44 niet meer dan kritiek op de partijdigheid bij de rechters in hun vonnissen. Dit verwijt kan evenwel niet *openlijk* geuit worden (zo heeft/hebben ook de afschrijver(s) het begrepen en bij alle corruptie acht ik deze gedachte juist bewaard) en daarom gebruikte de auteur Latijn.

Een omissie mijnerzijds - de correctie van ‘is’, waarin ik aanvankelijk een dittografie van ‘ii’ door het volgende ‘sunt’, zoal geen onjuiste pluralis, zag - heeft geleid tot een juister begrip van de tekst op deze plaats.

Adressen van de auteurs:
Hendrik Chabotlaan 45,
2661 JJ Bergschenhoek.
Rondedans 160,
2907 AH Capelle aan den IJssel.

Eindnoten:

1 G.C. Zieleman, ‘My dunckt tis al mal een mal andere’, in: *Studies voor Damsteegt.* Publikaties Vakgroep Ned. Taal- en Letterkunde, Leiden 1981, 267-277, met op p.273v de gereconstrueerde tekst van Refereyn IX uit de bundel van Jan van Stijevoort A^{o} 1524.

2 *Jan van Stijevoorts Refereinenbundel Anno MDXXIV* naar het Berlijnsche handschrift integraal en diplomatisch uitgegeven door Dr. Frederik Lyna en Dr. Willem van Eeghem, 2 dln, Antwerpen, (1930).

3 Zie: *Nederlandse strijdzangen uit de 16de en de eerste helft der 17de eeuw.* Ingeleid en van aantekeningen voorzien door Dr. W.J.C. Buitendijk, Zwolle, 1954, p. 66-67.

4 Indestege (*Een keur uit Jan van Stijevoorts Refereynenbundel A^{o} 1524*, met een inleiding en aanteekeningen door Ir. Luc Indestege, Antwerpen, (1934)) las ‘is’ als het Nederlands ‘is’: Die repetici (= het referein) is: sunt amici, van welk opvatting Zieleman zich via zijn ander inzicht in ‘repetici’ losmaakt, vergetend ‘is’ in de pluralis te zetten.

5 Non potest dici: de vertaling ‘het mag niet gezegd worden’ (Indestege, Zieleman) lijkt me goed mogelijk. Ik opper dat misschien óók zou kunnen: ‘wat (helemaal) on-zeglijk is’; wat een etymologische verklarende weergave zou kunnen zijn van het latijnse *nefas est*, ‘het is een zonde’ - *fas* hangt samen met *fari*, ‘zeggen’. Ook heb ik nog gedacht aan de mogelijkheid van corruptie in *non*, dat wellicht *ne* (in de zin van ‘waarachtig’) is geweest: ‘waarachtig, men kan zeggen...’. Zijn er parallelplaatsen?

6 Zie: *Het Nieuwe Testament van de Moderne Devotie*, uitg. door C.C. de Bruin, Leiden 1979 (CSSN, series maior II, II), 243. *Deen den ander verbiten* treffen wij in een vergelijkbare context aan bij Jan van Boendale, *Der leken spieghel* (1330), waar de auteur schrijft, dat in Vlaanderen 'die grote heren van dien steden deen den andren zo beneden, om dat elc vordeel ende bate trecken woude in sinen gate, datsi deen den andren verbeten end also te niete sleten, dat si al worden niet' (gec. naar *MNW* VIII, *verbiten* 3, 1495).

7 Zie bijv.: *Strafjustiz in alter Zeit* (herausg. von Ch. Hinckeldey), Rothenburg o.d.T. 1980, 106-107.

Boekbeoordelingen

E. van den Berg, *Middelnederlandse versbouw en syntaxis. Ontwikkelingen in de versifikatie van verhalende poëzie ca. 1200 - ca. 1400.* Utrecht, H&S, 1983. 268 pp. Dissertatie R.U. Utrecht. *ƒ* 49.95.

Het proefschrift van E. van den Berg is een opmerkelijk boek. Zoals de titel al duidelijk maakt, gaat het om een studie op het gebied van de Middelnederlandse taal- zowel als letterkunde. In een tijd waarin de scheiding tussen de twee disciplines steeds scherper wordt, is het verheugend te zien dat een onderzoeker, gesteund door zijn promotores W.P. Gerritsen en H.J. Verkuyl, bereid en in staat is de studie van taal- en letterkunde te combineren. Daardoor kon eindelijk eens ernstig aandacht worden besteed aan een ogenschijnlijk eenvoudig, maar bij nader inzien lastig te beschrijven aspect van de Middelnederlandse poëzie.

Wie regelmatig Middelnederlandse werken leest, is met het feit vertrouwd, dat verzen in jongere teksten ‘losser’ lijken, minder compact dan in de oudste literaire werken. De zinnen zijn langer, er zijn meer en opvallender enjambementen. Blijkbaar heeft er een ontwikkeling in de versificatie plaats gevonden, maar veel viel daarover tot op heden niet te zeggen. Na Van den Berg's studie is dat anders: er is een duidelijke ontwikkelingslijn geschetst, vage aanduidingen zijn door precieze beschrijvingen vervangen. Bij elke toekomstige studie over de versificatie, ook van jongere literatuur, kan deze studie een vertrekpunt vormen.

Om een indruk te geven van de gecompliceerdheid der materie geef ik een overzicht van de inhoud van het boek. Voor de beschrijving van de versificatie is het enjambement van cruciaal belang, het overlopen van de zin naar het volgende vers. De aard van het enjambement wordt bepaald door de plaats waar de zin wordt afgebroken. Hoe nauwer de elementen vóór en na de versscheiding samenhangen, des te opvallender is de breuk. Om enjambementen te kunnen waarderen, moet men in staat zijn de syntactische samen-

hang te beschrijven. Dat vergt een taalkundige beschouwing, waaraan na een korte inleiding (hoofdstuk 1, p. 13-19) het tweede hoofdstuk is gewijd (p. 20-82). We komen op dit syntactische gedeelte terug.

Op basis van het verworven inzicht in de bouw van Middelnederlandse zinnen worden in hoofdstuk 3 de verzen in typen ingedeeld. Op grond van de versvulling zijn er twee hoofdgroepen onderscheiden: de zgn. naadbreukverzen en de ‘andere verzen’. In de eerste groep vallen de versgrenzen samen met syntactische naden, er worden geen nauw samenhangende elementen gescheiden. De subcategorie der ‘kernverzen’ bevat tenminste de hoofdzinskern (zoals in hoofdstuk 2 omschreven), de subcategorie der periferieverzen bevat materiaal dat buiten de hoofdzinskern in de periferie van de zin staat. De ‘andere verzen’ vertonen een opvallend enjambement: zo kan de zinskern over twee of drie verzen verdeeld zijn. Daarbij kan de focus van een zin (die als nieuw gepresenteerde informatie bevat) gesplitst worden. Een versscheiding binnen de focus veroorzaakt een heftiger effect dan in andere gevallen. Op deze wijze onderscheidend, komt Van den Berg tot 17 verstypen. En de vraag is nu, wat hij met die onderscheidingen gaat doen.

In hoofdstuk 4 (p. 116-134) richt hij zich op het stilistische effect dat het gebruik van de verschillende verstypen heeft. Op grond van de getalsverhouding tussen zinnen en verzen maakt hij een onderscheid tussen analytische versificatie (korte zinnen, dus een hoog percentage kernverzen) en synthetische (lange zinnen, dus minder kernverzen). De grens tussen de twee typen versbouw wordt op 45% gesteld. Daarboven hebben we met analytische, daaronder met synthetische versificatie te doen. Hoewel deze grens willekeurig is, wordt ons verzekerd: ‘De praktijk van mijn onderzoek heeft geleerd, dat met behulp van deze grens de door mij onderzochte teksten op zinvolle wijze in groepen ingedeeld kunnen worden’ (p. 119).

De oppositie tussen naadbreukverzen en ‘andere verzen’ leidt tot een tweede stilistische onderscheiding. Sterke enjambementen geven een tekst een dynamisch karakter. Vallen syntactische grens en versgrens samen, dan maakt het vers een ‘statische’ indruk. De

vraag is dan in welk percentage opvallende enjambementen de tekst een dynamisch karakter geven. De auteur stelt een grenswaarde van 11%, die volkomen willekeurig lijkt. Maar wederom wordt ons verzekerd, dat dit 'tot een zinvolle indeling van teksten' (p. 121) zal leiden. Teksten dus met minder dan 11% dynamische verzen zijn statisch, die met meer zijn dynamisch.

Het is duidelijk, dat op grond van de twee opponerende paren vier categorieën teksten kunnen worden onderscheiden: analytisch-statisch, analytisch-dynamisch, synthetisch-statisch en synthetisch-dynamisch. Er worden van elke categorie enkele tekstfragmenten besproken. Onderlinge verschillen tussen teksten binnen dezelfde categorie zijn niet alleen toe te schrijven aan de uiteenlopende percentages van kernverzen en dynamische verzen. Voor het stilistische effect lijkt ook van belang de vraag of een periode, een syntactische eenheid die meer dan een vers beslaat, met het eerste of met het tweede vers van een rijmpaar begint. Dit gegeven valt af te leiden uit de in hoofdstuk 3 opgestelde classificatie van verstypen. Toch moet hier worden opgemerkt, dat voor de stilistische typering van de teksten slechts gebruik wordt gemaakt van enkele hoofdcategorieën (nl. al dan niet kernvers, en al dan niet naadbreukvers). Naar de auteur zelf concludeert, lijkt het 'niet mogelijk, een zinvolle indeling van teksten in groepen te maken met behulp van andere' (p. 134) dan de zojuist genoemde criteria.

Dat roept de vraag op naar het nut van alle subcategorieën die in hoofdstuk 3 zijn ontwikkeld. Heeft de auteur niet nodeloos veel moeite gedaan door zijn omvangrijke corpus teksten zo gedetailleerd te classificeren? Van den Berg heeft 69 berijmde werken in zijn onderzoek betrokken. Hij heeft de werken niet in hun geheel geanalyseerd, doch volstaan met steekproeven, van elk werk 4 tot 8, met in totaal 1200 tot 1800 verzen. Deze werkwijze is nauwgezet verantwoord. De onzekerheidsfactor wordt onderkend en benadrukt: 'de mogelijkheid van onjuiste beslissingen is een reden tot voorzichtigheid: de statistiek levert geen zekerheden, hoogstens waarschijnlijkheden' (p. 143).

Om uit te kunnen maken, hoe waarschijnlijk het is dat de afwijking van een te verwachten gemiddelde aan toeval moet worden ge-

weten, heeft Van den Berg zich verdiept in enkele aspecten van de kansberekening. In hoofdstuk 5 (p. 135-154) bespreekt hij op basis van een studie van S. Siegel (1956) de zogenaamde X^2-test, die bijvoorbeeld voor het volgende probleem van belang is. Wanneer het een auteur niet uitmaakt, of een zin met het eerste of met het tweede vers van een rijmpaar begint, mag men een verhouding van 50 tegen 50% verwachten. Indien nu bijvoorbeeld 60% van de zinnen met het eerste vers begint, zou dat dan nog toevallig kunnen zijn? Wanneer men de relevante gegevens in een bepaalde formule verwerkt, valt vanuit een tabel af te lezen, hoe groot de kans is, dat de afwijking van de verwachte waarde op toeval berust. Is die kans kleiner dan 5%, een vaak gekozen grenswaarde, dan beschouwt Van den Berg de afwijking als significant.

Vervolgens wordt uitgelegd, hoe de Mann-Whitney-U-test werkt, wederom naar Siegel 1956. Het gaat erom te bepalen in hoeverre twee werken onderling significante verschillen vertonen. Wil men meer dan twee werken vergelijken, dan moet de Kruskall-Wallis-test worden toegepast, die niet wordt besproken. Het is duidelijk, dat de auteur, en wij met hem, geheel is aangewezen op de formules en tabellen van de statistici. Controle is nauwelijks mogelijk. Dat hoeft ons echter niet af te schrikken, daar significant lijkende statistische verschillen slechts aanleiding zijn voor verdergaand onderzoek. De verschillen zullen moeten worden verklaard en kunnen worden bevestigd of tegengesproken door argumenten van taalkundige en literaire aard.

Om de statistische verwerking van gegevens te demonstreren, analyseert Van den Berg zijn gegevens ten aanzien van zeven werken van Maerlant, wiens versificatie in de loop van de jaren een ontwikkeling vertoont (van korte naar lange zinnen, en van statische naar dynamische verzen). Door de tests toe te passen onderscheidt Van den Berg ten aanzien van het statische karakter drie groepen (*Alex.*, *Graal*, *Troyen*), (*Nat.Bl.*, *Rijmb.*), (*Franc.*, *Sp.hist.*) waarin de verzen significant langer worden en drie groepen (*Alex.*, *Graal*, *Troyen*, *Nat.Bl.*), (*Rijmb.*, *Franc.*), (*Sp.hist.*) waarin de verzen van statisch tot dynamisch en dan weer wat minder dynamisch worden. Vooral het feit dat de twee ontwikkelingen niet parallel lopen,

maakt de lezer nieuwsgierig naar de oorzakelijke factoren die een rol hebben gespeeld, welke van persoonlijke, literaire of zelfs taalkundige aard zouden kunnen zijn. Die verklaring zal in hoofdstuk 6 volgen.

Van den Berg geeft een overzicht van de deelsteekproeven van de zeven genoemde werken en constateert, dat deze dezelfde ontwikkeling vertonen van analytisch (boven de 45% kernverzen) naar synthetisch en van statisch naar dynamisch (boven de 11% dynamische verzen), met de *Nat.Bl.* als overgangswerk. Daaruit concludeert hij, dat de keuze van de grenswaarden 45 en 11% door de statistische analyse van de werken van Maerlant gesteund wordt (p. 147). Deze conclusie lijkt me ingegeven door de wens de willekeurige grenswaarden te rechtvaardigen. Hoe is de auteur tot de keuze van zijn grenswaarden gekomen? Ongetwijfeld op grond van de uitkomst van zijn tellingen. De percentages 45 en 11 leveren mooie tweedelingen op (vgl. de percentages bij de genoemde werken van Maerlant: 50,7 52,0 50,9 45,4 / 42,3 33,6 37,4 en 8,1 9,3 10,1 9,9 / 17,3 16,6 13,3). De grenswaarden worden dus niet bevestigd door het onderzoek, maar zijn daarop gebaseerd. De waarden blijven willekeurig. Er verandert niets wezenlijks wanneer de grenzen van 11% en 45% worden overschreden. De opposities zijn relatief en gebonden aan de eigenschappen van het corpus. De betrekkelijke willekeur heeft er de auteur trouwens toe verleid *L.o.H.* (11,1%) en het *Roelantslied* (deelsteekproef van 12% dynamische verzen) tot de statische werken te rekenen (vgl. p. 151).

Op grond van de kenmerken analytisch-synthetisch en statisch-dynamisch deelt Van den Berg de onderzochte werken in 7 groepen in. Behalve de zuivere analytisch-statische en synthetisch-dynamische teksten zijn er 5 overgangscategorieën, die naar aard en ontstaansdatum heterogeen lijken. Daarnaast rubriceert de auteur de werken naar de voorkeur om zinnen met het eerste dan wel het tweede vers van een paar te beginnen. ‘In ieder geval is het duidelijk, dat de gegeven indeling in groepen op zichzelf geen verklarende waarde heeft, de interpretatie is een hoofdstuk apart. In hoofdstuk 6 zal een poging daartoe ondernomen worden’ (p. 151). In dit laatste hoofdstuk (p. 155-230) moet dus duidelijk worden tot

welke resultaten de niet te onderschatten inspanningen van de auteur hebben geleid. Om zijn tellingen en categoriseringen te kunnen interpreteren, oriënteert Van den Berg zich eerst op de ontwikkeling van de versbouw in het Hoogduitse taalgebied tot circa 1200 en op vergelijkbare ontwikkelingen in het Oudfrans en in het Ouden Middelengels.

Hij kiest partij voor degenen die in de Oudduitse poëzie lange verzen met binnenrijm aannemen, die syntactisch en ritmisch een eenheid vormen. Dit type vers zou tengevolge van rijmbreking zijn vervangen door paren van korte verzen. Met deze ontwikkeling voor ogen gaat de auteur in het Middelnederlands op zoek naar resten van lange verzen en, als in de Oudfranse letterkunde, van strofische bouw. Hij geeft een overzicht van wat over de versbouw in het Middelnederlands is opgemerkt. Aandacht krijgt vooral het verschijnsel rijmbreking, waarbij de zin over de grenzen van het rijmpaar heen loopt. In teksten zonder rijmbreking hebben we ‘naar alle waarschijnlijkheid te maken met het lange vers met binnenrijm’ (p. 168). Zo vallen zin en verspaar in de Limburgse *Aiol* meestentijds samen. Het verspaar vormt een syntactische en ritmische eenheid. De afwijkingen zijn weinig talrijk, zodat Van den Berg het erop houdt, dat we met niet-strofische lange verzen met binnenrijm te doen hebben.

Behalve de *Aiol* zijn er nog vijf werken met dezelfde versificatie: *Renout*, *Roelantslied*, *Flovent*, *L.o.H.* en *Van sente Caterinen.* Wat de *Renout* betreft zou, aldus de auteur, de corrupte overlevering een complicerende factor vormen (p. 177). Dat roept de vraag op, hoe het met de overlevering van de overige onderzochte werken is gesteld. Hier stuiten we op een zwakke stee in deze studie. De auteur heeft zich gebaseerd op veelal jonge redacties die per definitie, naar we mogen aannemen in verschillende gradaties, afwijken van het origineel. Hoe kan men op grond van (sterk) gewijzigde bewerkingen tot een betrouwbare schets komen van de historische ontwikkeling? Wat is de datering en chronologie der werken waard, wanneer die op jonge bronnen is gebaseerd, waarin oude en jonge versificatie op onvoorspelbare wijze vermengd kunnen zijn? Het lijkt mij een gemis, dat aan deze problematiek hoegenaamd geen aandacht is

besteed (vgl. p. 193). Zelfs van de aanvankelijke reserve ten opzichte van de *Renout* blijkt later (p. 190) niets meer.

Van den Berg veronderstelt op grond van de ontwikkeling in het Duits, dat de lange verzen het oudste stadium (tot kort na 1200) in de ontwikkeling der Middelnederlandse versificatie vertegenwoordigen, toen de epiek, naar hij vermoedt, een oraal karakter had. Dat verzen met rijmbreking voor de voordracht minder geschikt zouden zijn dan 'lange verzen' (p. 187-189) is mij niet duidelijk geworden. Bij rijmbreking zijn de verzen aan elkaar gekoppeld hetzij door het rijm, hetzij door de syntaxis, hetgeen voorkomt dat men de draad verliest. Bij 'lange verzen' volgen afgeronde eenheden elkaar zonder formele binding op en kan er bij de voordracht gemakkelijk een passage wegvallen. De auteur neemt aan, dat het lange vers tengevolge van steeds frequentere rijmbreking (maar waardoor wordt die bewerkt?) zou zijn opgevolgd door korte verzen met analytisch-statische versificatie. Via overgangscategorieën zou zich daaruit de synthetisch-dynamische versificatie hebben ontwikkeld.

De ontwikkeling van analytisch-statisch naar synthetisch-dynamisch die bij Maerlant valt waar te nemen, verklaart Van den Berg als een aanpassing aan regionale tradities. 'Om grond te geven aan het vermoeden dat met name in de dertiende eeuw de versifikatiegewoonten per streek konden verschillen' (p. 200) verricht Van den Berg een uitvoerig onderzoek naar de herkomst van de bestudeerde werken. Hij geeft een overzicht van de fonologische kenmerken van Vlaams, Brabants en Hollands en tracht dan de regionale achtergrond te bepalen van groepen werken met verschillende versificaties. Hij schetst een ontwikkeling waarbij de jongere synthetisch-dynamische stijl in Brabant zou zijn ontstaan. Buiten deze regio heeft zich de oudere versificatie nog lang gehandhaafd. In de dertiende eeuw vormt Vlaanderen een conservatief gebied en is Brabant het centrum van vernieuwing.

De problemen ten aanzien van de localisering van literaire werken zijn welbekend. Dialectmenging en tekstontwikkeling zijn factoren die grote onzekerheid kunnen scheppen. Daarbij speelt ook de ongewisse chronologie een rol. De geschetste ontwikkeling kan daarom m.i. niet meer zijn dan een werkhypothese. Maar ongeacht

de vraag of de beschrijvingswijze aanvaardbaar is en de daarop gebaseerde ontwikkelingsschets houdbaar zal blijken, benadrukt moet worden, dat wie deze studie heeft doorgewerkt, heel wat wijzer is geworden op diverse gebieden: ten aanzien van de syntaxis, de statistische methode, de Middelnederlandse dialecten, de versificatie in het Frans, Duits en Engels. De auteur heeft zich door de hoeveelheid werk niet laten afschrikken. En hij heeft zijn verslag op duidelijke wijze gepresenteerd, met goede aankondigingen en samenvattingen. Toch vertoont het werk m.i. ook wel enkele tekortkomingen.

Omdat goede voorstudies ontbreken, heeft de auteur zijn eigen weg moeten zoeken. Het boek heeft daardoor een verkennend en weinig doelgericht karakter. Nog in de slotbeschouwing wordt een nieuw onderwerp, de *Lancelot en prose*, aangesneden. Het boek bevat een verzameling van zeer uiteenlopende onderzoekingen, die niet hecht samenhangen. Zoals al eerder is opgemerkt, is er een duidelijke breuk tussen de hoofdstukken 3 en 4. De eindconclusies (p. 229-230) hebben alleen betrekking op de hoofdstukken 4 tot en met 6. De syntactische beschouwingen in hoofdstuk 2 en de extreme categoriseringen in hoofdstuk 3 hebben binnen het verdere betoog nauwelijks een functie. Het zijn zelfstandige excursies. Het onderzoek in de hoofdstukken 4 tot en met 6 is geheel gebaseerd op de gegevens over kernzinnen, dynamische verzen en rijmbreking, als neergelegd in de bijlagen B en C (p. 256-262). De gedetailleerde subcategorieën en tellingen in bijlage A (p. 247-255) hebben, voorzover ik kan zien, niets opgeleverd. De tellingen moeten veel tijd en energie hebben gekost. De overzichten vergen bovendien een grote accuratesse.

> Hoewel het boek geen slordige indruk maakt, is de perfectie in acribie niet bereikt. Zonder naar fouten te zoeken heb ik in het register de volgende namen gemist: Finet 169, Van der Have 204, Jansen 204, Jansen-Sieben 204 vlgg., *Lancelot en prose* 225, 226, Overdiep 204, Paardekooper 80, Vincent van Beauvais 204. In de bibliografie ontbreken Gysseling 1981 (p. 192), Peeters 1964 (p. 192) en Stoett [1923] (p. 58). [Evenmin vermeld worden de handboeken over Mnl. syntaxis van B. van den Berg en Van Helten; ook het *MNW* ontbreekt].

> In de bijlagen staat *Rose* niet op de alfabetische plaats, in de bibliografie is *Siegel* verdwaald. In de tekst wordt de afkorting *Graal* gebruikt, die correspondeert met *Merl.M.* in de bijlagen.

Naar ik meen, is er geen reden aan de betrouwbaarheid van het cijfermateriaal te twijfelen; een enkele vergissing kan aan het totaalbeeld niet veel toe of af doen. Belangrijker is de vraag, of de analyse van het grote corpus naar de verschillende verstypen inderdaad een bevredigende waardering oplevert van het enjambement. In het vierde hoofdstuk zijn enkele fragmenten uitvoerig becommentarieerd. Laten we de volgende passage uit de *Renout* (p. 124) wat nauwkeuriger bezien.

175 ‘Ic sal allene voren riden
176 Te Beverepar, sonder biden.’
177 Doe nopte Reinout met gewoude
178 Sijn ors metten sporen van goude,
179 Ende reet vaste ten cloester waert
180 Stoutelike ende onvervaert.
181 Maer eer hi quam te Beverepaer,
182 Seit ons dat liet over waer,
183 Dat Roelant, die coene man, |
184 | Den cloester op die moneke wan,
185 Ende dat Ywe, semmin leve, |
186 | Hem Roelande heeft op gegeven.

De verzen 183-186 worden dynamisch genoemd omdat de versgrens binnen een bijzinskern valt, waardoor de eenheid van mededeling wordt verbroken. In 183 en 185 staat de presuppositie, de bekende informatie, in 184 en 186 de focus, de nieuwe informatie. Het lijkt me echter de vraag, of we hier met dynamische versificatie te doen hebben. We kunnen hier wel van enjambement spreken, maar de breuk binnen de zinskern is onopvallend doordat zowel de predicatieve toevoeging (183) als de interjectie (185) reeds een scheiding bewerkt. De versgrens brengt niet slechts een scheiding aan in de zinskern, maar valt ook samen met wat Van den Berg een syntactische naad noemt. En wat woog indertijd zwaarder?

Zeker zo sterk lijkt het (niet aangegeven) enjambement in 177-178, waarin *sijn ors* wel degelijk tot de zinskern gerekend moet wor-

den, terwijl Van den Berg aan het rijmpaar dezelfde structuur toeschrijft als aan 176-177 [lees 175-176]. Daar echter is *te Beverepar* een zelfstandig zinsdeel, een onverplichte bijwoordelijke bepaling, terwijl *sijn ors* als object onzelfstandig is en nauw met het werkwoord *nopte* verbonden. Daar de auteur niet op formele gronden kan aangeven, hoe in de hoofdzin de zinskern moet worden afgebakend, worden sterke enjambementen als in 177-178 niet meegeteld, terwijl veel zwakkere overgangen als in 183-186 vier dynamische verzen opleveren. Doordat enjambementen in hoofdzinnen als in 177-178 buiten beschouwing blijven (vgl. p. 105), kunnen analytische werken (met veel kernzinnen en dus met relatief weinig bijzinnen) reeds daardoor niet veel dynamische verzen tellen. De teksten worden daardoor onvergelijkbaar. Dat zet de aangegeven ontwikkeling van statisch naar dynamisch op losse schroeven. Men mag met reden betwijfelen, of de formele criteria op grond waarvan 17 verstypen zijn onderscheiden en geregistreerd, wel geschikt zijn om de enjambementen te waarderen.

Te betreuren is ook het feit, dat niet is gepoogd het taalkundige en het letterkundige onderzoek te integreren. In hoeverre is de veranderende versificatie afhankelijk van de ontwikkeling van taal en taalgebruik? Leert de versificatie ons iets over de bouw van de Mnl. zin en over veranderingen in de syntaxis?

Met deze vragen komen we op de taalkundige uiteenzettingen in hoofdstuk 2. De syntactische studie over ‘Zin en zinskern in het Middelnederlands’ omvat ruim 60 pagina's. Om in hoofdstuk 3 ‘een syntaktisch instrumentarium [te kunnen] ontwerpen’ (p. 83) besteedt Van den Berg terecht ruime aandacht aan de zinsbouw. Om uit te kunnen maken of en in welke mate de versscheiding een scheiding in de zin bewerkt, moet men weten wat de mededelingseenheden zijn en hoe sterk de bindingen tussen de constituerende elementen.

Al in de inleiding is ons meegedeeld, dat er ‘op het terrein van de zinsbouw [slechts] twee theorieën voorhanden [zijn] die voldoende breed ontwikkeld zijn om ons in staat te stellen de struktuur van de meest voorkomende Nederlandse zinstypen te beschrijven en daarmee verschillende soorten van enjambementen te onderschei-

den, de strukturalistische van Paardekooper en de Transformationeel-Generatieve Grammatika' (p. 14). De beschrijvingsmethode van Paardekooper wordt wat al te gemakkelijk terzijde geschoven. Het is duidelijk, dat voor Van den Berg al bij voorbaat vaststond, dat hij zijn onderzoek zou verrichten binnen het heersende kader van de T.G.G. Daarin is hij uiteraard vrij. Het is dan ook niet nodig de indruk te wekken, dat de keuze na rijp beraad en met uitsluiting van alternatieven tot stand zou zijn gekomen.

Een bestaand model dat 'zich als taak stelt de - systematische - intuïties van de [*hedendaagse*] taalgebruikers te verantwoorden' (p. 15) wordt toegepast op het Middelnederlands. Onze intuïties ten aanzien van de zinsstructuur worden daarmee toegeschreven aan Vlamingen en Brabanders van 700 jaren terug, alsof er niets wezenlijks veranderd zou kunnen zijn. De syntactische verbanden en begrenzingen die vroeger golden, worden niet door zorgvuldige analyse van de overgeleverde taaluitingen vastgesteld, doch geponeerd. Daarmee ontneemt de auteur zichzelf de kans verschillen te ontdekken, veranderingen in taal en taalgebruik op het spoor te komen, juist via de versbouw. En die taalkundige ontwikkelingen kunnen heel wel van invloed zijn geweest op de versificatie. Laat ik dit met een voorbeeld verduidelijken. Er is reden om aan te nemen, dat men in de dertiende eeuw nog sterk dacht in woordgroepen ook binnen de grotere syntactische eenheden die wij nu als een zin beschouwen. De syntactische ontwikkeling van woordgroep naar zin doet dan breuken ontstaan op plaatsen die aanvankelijk niet sterk enjamberend waren. Terwijl de versbouw (aanvankelijk) ongewijzigd blijft, verandert het besef van de syntactische samenhang en daarmee de waardering van de versgrens. Zo kan het enjambement als verstechnisch middel op zijn minst zijn bevorderd door de toenemende complexiteit van de syntaxis, de in het bewustzijn van de taalgebruikers groter wordende syntactische eenheden. Hoe zou men daarover ooit zekerheid kunnen verkrijgen, wanneer men het model van de hedendaagse zin bij voorbaat transponeert naar het Middelnederlands?

Zo zou het Middelnederlands volgens Van den Berg een SOV-taal zijn (p. 27). Dat houdt onder meer in, dat de volgorde zoals we

die kennen in de bijzin, de basisvolgorde is waaruit door transformaties de oppervlaktestructuur van de hoofdzin wordt afgeleid. Dieptestructuren en transformaties zijn taalkundige constructies, waartegen men op zichzelf al grote bezwaren kan hebben. Voor het hedendaags Nederlands mag men hopen, dat de intuïties van de taalgebruiker de veronderstelde structuren en transformaties niet al te ver laten afwijken van de taalwerkelijkheid. Maar hoe beteugelen we onze fantasie, wanneer we abstracties ten aanzien van het hedendaags Nederlands van toepassing verklaren op oudere taalfasen?

Om aannemelijk te maken, dat het Middelnederlands (ook) een SOV-taal is, een cruciale stelling in hoofdstuk 2, beroept Van den Berg zich op het coherentieprincipe (p. 27), ook al lijkt dat niet helemaal op te gaan, en op het zgn. Freezing Principle (p. 29): delen van verplaatste zinsconstituenten kunnen niet opnieuw worden verplaatst. Volgens dit principe zou een zin als

daer hare vele pinen was comen af (*Lanc.* 2, 11492)

niet mogen voorkomen. Van den Berg vermoedt daarom, dat zinnen als deze ‘in het Middelnederlands eigenlijk ongrammatikaal waren, en dat het voorkomen ervan een gevolg is van rijmdwang’. Via het *Middelnederlandsch woordenboek* had hij kunnen vaststellen, dat dit soort zin frequent voorkomt. Het type blijkt (vgl. b.v. *MNW* 1, 202-203 en 2, 24 vlgg.) zeer gewoon. Het gaat dan niet aan dit gebruikelijke zinstype op grond van vooropgezette dieptestructuren ongrammaticaal te verklaren. Het is zaak te begrijpen, hoe deze, ons onregelmatig voorkomende constructie indertijd mogelijk was.

‘Een laatste argument [voor de veronderstelling dat het Mnl. een SOV-taal was] berust op het feit dat syntaktische veranderingen zich zeer langzaam voltrekken. Aangezien het Nederlands van nu het eenvoudigst als SOV-taal beschreven kan worden, moeten er sterke argumenten aangevoerd worden om te mogen veronderstellen, dat dat vroeger anders geweest zou zijn. Zulke argumenten zijn me niet bekend’ (p. 29-30). Ik vermoed, dat Van den Berg ook niet naar tegenargumenten heeft gezocht. Hij bevestigt de indruk die de lezing van zijn uiteenzettingen wekt: dit is geen beschrijving van het Middelnederlands en beoogt het niet te zijn. Van

den Berg past TG-opvattingen (van onder meer Koster en De Haan) ten aanzien van de hedendaagse zinsbouw toe op het Middelnederlands. Hij vervangt de hedendaags Nederlandse voorbeelden door Middelnederlandse.

Dat zijn beschouwingen a-historisch zijn, blijkt op vele plaatsen. Zo wordt het voegwoord *of* z.i. 'weggelaten' (p. 32) in een zin als *hij weet wie (of) er gisteren de leden inlichtte*, daar dit voegwoord in de dieptestructuur zou voorkomen. Historisch gezien is het voegwoord echter een (nog steeds niet geaccepteerde) toevoeging. Om de twee volgorden in

(a) men salne setten drie daghe in den stoc
(b) men salne setten in den stoc drie daghe

(p. 36) te verklaren 'mag men [...] aannemen, dat de onderliggende volgorde van de bepalingen en het werkwoord die in (c) zal zijn':

(c) men salne drie daghe in den stoc setten

Nu lijkt dit voor het hedendaags Nederlands misschien plausibel, daar de volgorden (a) en (b) ongewoon zijn. Toch is er nog steeds een duidelijk betekenisverschil tussen *ik wil wonen in een huis met rode pannen* en *ik wil in een huis met rode pannen wonen*, waaraan alleen de woordorde debet kan zijn. Voor het Mnl., waarin de volgorden (a) en (b) nog frequent voorkomen, kunnen deze typen zinnen zeker niet met (c) over één kam worden geschoren. Verschillen in de vorm duiden op verschillen in betekenis, totdat het tegendeel is bewezen. En wat de veronderstelde SOV-volgorde betreft: samengestelde zinnen zijn een verworvenheid van de jongere Germaanse talen. In het oudere Germaans is asyndetische parataxis gewoon. Waar blijven we dan met onze onderliggende bijzinstructuur en de daarop werkende transformaties, verplaatsingen naar links en naar rechts, in hoofd- en in bijzin, zoals die in dit hoofdstuk worden besproken?

Ik wil de auteur zeker niet tekort doen: zijn beschouwingen zijn instructief. Wie een introductie wenst in de TG-grammatica, krijgt de principes en de werkwijze duidelijk uiteengezet. Maar inzicht in het Middelnederlands wordt nauwelijks geboden. Het materiaal wordt gecategoriseerd, niet geanalyseerd; er wordt niet getracht

vast te stellen wat de semantische implicaties zijn van de verschillende volgorden, welke factoren de zichtbare verschillen tussen Middelnederlands en hedendaags Nederlands hebben bewerkt. Volgens de auteur is er niets wezenlijks veranderd. In zo'n korte tijd van 700 jaar is dat z.i. nauwelijks mogelijk.

Nu kan men tegenwerpen, dat hier ook slechts een categorisering nodig is, een formele beschrijving van de zin, op grond waarvan enjambementen gewaardeerd kunnen worden. Maar een op het hedendaags Nederlands gebaseerde beschrijving van de zinsbouw moet tot een onjuiste waardering van het enjambement in het Middelnederlands leiden. Het gaat er immers niet om vast te stellen, hoe wij heden ten dage de overloop van Mnl. zinnen beoordelen. Voor het begrip van de Mnl. versificatie is het van belang vast te stellen, hoe de tijdgenoot de enjambementen heeft ervaren. De analyse van de passage op p. 124, die hierboven is besproken, doet mij twijfelen aan de realiteitswaarde van de door Van den Berg gehanteerde maatstaven.

Het zou niet juist zijn deze recensie met kritiek te besluiten. Zeker heb ik bezwaren ten aanzien van sommige aspecten van het boek. Maar ik heb respect voor de geleverde prestatie. De omvang en de diversiteit van de behandelde stof getuigen van durf en volharding. Met zijn dissertatie heeft Van den Berg een nieuw gebied van onderzoek ontsloten.

A.M. DUINHOVEN

G.A. Bredero, *Boertigh*, *Amoureus*, *en Aendachtigh Groot Liedboeck deel II.* Bredere aantekeningen bij de liederen door G. Stuiveling, A. Keersmaekers, C.F.P. Stutterheim, F. Veenstra, C.A. Zaalberg. Met inleidingen over het Liedboeck door G. Stuiveling en over de prenten daarin door P.J.J. van Thiel. Martinus Nijhoff, Leiden 1983. De werken van Gerbrand Adriaensz. Bredero. 526 pp. Prijs: *ƒ* 98,45.

Nadat eerder het eerste en het derde deel van de uitgave van het *Groot Lied-boeck* in 'De werken van Gerbrand Adriaensz. Bredero'

waren verschenen, is nu het tweede deel gereedgekomen, dat dit onderdeel van de reeks der ‘Werken’ op bewonderenswaardige wijze afsluit. Deel I gaf de tekst der liederen naar de uitgave van 1622, voorzien van woordverklaringen; deel III handelde over de melodieën; het thans voorliggende deel II bevat inleidingen en commentaar, de laatste uitvoeriger dan in het tekst-deel mogelijk zou zijn geweest. Meer dan in het eerste deel kunnen we in dit commentaar-deel waarnemen wie de geïnspireerde en inspirerende leider van het ‘project’ is geweest. Het boekwerk heeft zijn omvang van meer dan 500 bladzijden weliswaar vooral te danken aan de ‘bredere aantekeningen’, die in het bijzonder het resultaat zijn van de coöperatie van het op het titelblad genoemde vijftal deskundigen, maar de Inleiding van de hand van Stuiveling, ongeveer tachtig pagina's lang, vormt de imposante voorgevel van het grote bouwwerk en is, als we afzien van een louter getalsmatige benadering, het dominante stuk van dit inhoudrijke boek.

Wat opvalt, is de knappe structuur van Stuivelings betoog. Het is, afgedacht van een samenvatting - gepresenteerd in de vorm van tien stellingen of conclusies -, opgebouwd in drie groepen van elk drie paragrafen, een structuur die even ingenieus is als adequaat. In het eerste drietal komt de overlevering aan de orde: achtereenvolgens de zeventiende-eeuwse werken die uit liederen van Bredero zijn samengesteld, de ordening der liederen in de uitgave van Van der Plasse anno 1622 en kwesties van datering en chronologie. Het tweede drietal behandelt de aard van Bredero's poëzie. De inleider probeert daarin een ontwikkeling te traceren, die de stadia doorloopt van rederijkerspoëzie, renaissancepoëzie en volkslied. Het laatste drietal - men zou het kunnen raden - is gebaseerd op de drieërlei thematiek van het *Groot Lied-boeck,* het boertige, het amoureuze en het aandachtige lied, en de achtergronden ervan.

De reconstructie van de voorgeschiedenis van Van der Plasses verzamelbundel van 1622 zet de feiten en gissingen op een rijtje. Stuiveling kent daarbij grote betekenis toe aan de verschijning van het *Geestigh Lied-Boecxken* van 1616, een editie waarvan geen enkel exemplaar overgeleverd is. Die betekenis lag o.a. in het feit dat het bundeltje uitkwam onder de naam van de dichter. Dat was, zegt de

inleider, een uitzonderlijke nieuwigheid in die tijd (p. 18) en het boekje vormde dan ook het hoogste eerbetoon, dat Holland ooit aan Bredero had kunnen schenken (p. 12). Of hier nu werkelijk een verschuiving van het werk naar de maker optreedt (p. 12), daar ben ik niet zo zeker van. Het literair-historisch perspectief kan ons achteraf bij de weging van zulke gebeurtenissen gemakkelijk parten spelen. Andere literaire werken verschenen toch ook onder de naam van de auteur en ik zou een liedbundel minder dan hier lijkt te geschieden willen afzonderen van publikaties in andere genres.

De bundel die in 1622 op de markt kwam, moet de kopers die de voorafgaande lied-boekjes van Bredero kenden, hogelijk verbaasd hebben. Het boek deed zijn naam eer aan: het bood veel meer dan enige liefhebber van Bredero's poëzie ooit vermoed kon hebben, aldus Stuiveling. De vraag is natuurlijk wel, welke geruchten daaromtrent in de voorgaande jaren in Amsterdam en in Holland rondgingen. Verder constateer ik, dat de vraag naar de authenticiteit van datgene wat in 1622 voor het eerst werd gepubliceerd, niet ter sprake komt. Het is toch op z'n minst denkbaar, dat er in een postume uitgave van deze omvang elementen binnensluipen die er niet in thuishoren. Ik beweer niet dat ik er verder iets zinnigs over zeggen kan. Maar de vraag dient bij een uitgave van deze aard dunkt me in elk geval gesteld te worden.

Van der Plasse heeft het er in 1622 in de ogen van de editor van 1983 niet zo best afgebracht. Stuiveling treft wanorde in de bundel aan: de driedeling is geforceerd en wordt telkens doorbroken; thematisch en stilistisch valt er eigenlijk geen echte structurele opbouw waar te nemen; de spreiding van de bruiloftsdichten over de drie afdelingen staat in geen enkele relatie met de datering van die gedichten. Naar aanleiding van het laatste lezen we: ‘Wie hier enige orde in ontdekt, mag het zeggen’ (p. 27). Op deze verzuchting zou ik het volgende willen zeggen. Mijns inziens legt Stuiveling hier aan Van der Plasse verplichtingen op waaraan hij niet kon voldoen en trouwens ook niet hoefde te voldoen. De wanorde lijkt me er typisch een die door het filologisch onderzoek wordt opgeroepen. Voor de lezers en gebruikers van het liedboek was de datering van de gedichten niet relevant. Dat de uitgever de beschikbare bruiloftsver-

zen spreidde over de afdelingen, is in beginsel een redelijke handelwijze. De ‘uiterst verwarde structuur’ (p. 30) die de moderne onderzoeker in het *Groot Lied-boeck* meent te onderkennen, ontstaat ten gevolge van zijn hoge structurele verwachtingen. De uitgever van 1622 bedoelde waarschijnlijk niet anders dan een verzameling ‘voor elk wat wils’. Het principe van de variatie stond voorop. De door Stuiveling gekritiseerde driedeling was daarbij een door een oude conventie - maar in grote lijnen eveneens door het materiaal - ingegeven ordening. Trouwens, in de paragrafen VII tot en met IX baseert Stuiveling zich voor de behandeling van de thematiek toch ook op die verdeling in drieën, niet zonder reden naar ik aanneem. Samengevat: de moderne onderzoeker overvraagt de oude bundel, als hij daarin structuurbeginselen (chronologie, stilistische ontwikkeling e.d.) werkzaam wil zien waar men zich indertijd met betrekking tot de ordening van zo'n verzameling weinig om bekommerde.

In het middengedeelte van de Inleiding behandelt Stuiveling de drie stijlen waarin Bredero als lieddichter schreef. Hij ontwerpt een voorzichtige ontwikkelingslijn van een nog sterk op de rederijkerstraditie geënte beginfase naar een middenperiode waarin de dichter zich oriënteerde op de renaissancepoëzie, en uitmondend in en zijn culminatie bereikend in een rijpe fase, waarin de lyricus de stijl van het volkslied als zijn meest eigen vorm hanteert. In elke fase is het uiteraard een kwestie van meer of minder (p. 61-62). Op inzichtgevende wijze vat Stuiveling samen, ‘dat Bredero de heterogene vormgevingsprincipes die elkaar in het vroeg-zeventiendeeeuwse Amsterdam om zo te zeggen in evenwicht hielden, niet heeft ervaren als tegenstrijdige maar veeleer als verwisselbare, elkaar aanvullende stijlmogelijkheden’ (p. 62). Ik beschouw de paragrafen IV t/m VI als een hoogtepunt in het betoog; ze leveren blijvende winst voor onze visie op het karakter van Bredero's lyriek en ze kunnen gerekend worden tot het beste dat over deze dichter geschreven is.

Dat kan ik tot mijn spijt niet zeggen van de bladzijden over de aandachtige liederen. Ik wil er hier kort over zijn, omdat ik er elders uitvoeriger op in denk te gaan. Mijn bezwaren komen erop neer, dat Stuiveling ten eerste een verouderd en partijdig beeld op-

hangt van de contra-remonstranten en ten tweede Bredero's christelijk geloof verdunt tot een onwaarschijnlijk humanistisch christendom, waarin geen recht wordt gedaan aan de confessioneel-gereformeerde elementen in de liederen en bruiloftsdichten. Bredero is, kortweg gezegd, veel orthodoxer dan hier wordt gesuggereerd.

Zo hoor ik in de aandachtige liederen en in de bruiloftspoëzie de echo's van het catechetisch onderricht, dat de immers hervormd opgevoede dichter in zijn jeugd genoten moet hebben; vergelijk b.v. lied CLXXII met de aanhef ‘Gedenct mijn siel uws scheppers krachtich’, een door en door calvinistisch gedicht over Gods vaderlijke voorzienigheid. Op een andere plaats (Lied CLXVI, r. 4: ‘Dat in een stage dood het arme schepsel leeft’) verneem ik de weerklank van het gebed in het gereformeerde doopsformulier, waar van het leven gezegd wordt, dat het ‘doch niet anders en is, dan een ghestadighe doot’.

Wat de bruiloftspoëzie betreft, waar die in christelijke trant geschreven is, wemelt het van woorden en uitdrukkingen uit het kerkelijke huwelijksformulier. In tegenstelling tot de tamelijk banale visie op het huwelijk die Stuiveling weergeeft op p. 35 - ‘iedereen wist waar het bij een bruiloft om ging: het bedvermaak straks en het eerste kind na de gepaste driekwart jaar’ - heeft de calvinistische kerk een hoge opvatting van het huwelijk. In het formulier dat bij de huwelijkssluiting wordt voorgelezen, is het perspectief van de eeuwigheid present: de Schepper heeft het huwelijk ingesteld, opdat man en vrouw elkaar zullen bijstaan in alles wat tot het tijdelijke en het eeuwige leven behoort. In dat licht is de opmerking op p. 27, nl. dat we zeker weten dat op een bruiloftsdag ‘de bruidsnacht dichter bij is dan het eeuwige leven’, geheel misplaatst. Voor de gereformeerde gelovige is hier geen tegenstelling. Ik zeg niet, dat alle bruidsparen uit die tijd dat niveau van christelijk, gereformeerd, leven bereikten - ik beweer alleen, dat men door de calvinistische huwelijksopvatting te verwaarlozen de spirituele achtergrond van Bredero's poëzie niet ten volle kan vatten.

Dit valt te illustreren met een treffende bijzonderheid. In nr CXI, een bruiloftsliedeken, dat op p. 376-377 nader wordt toegelicht, houdt de dichter het bruidspaar deze vermaning voor:

Geliefjens hoort //Leeft na *Gods* Woort
In Eendracht, en in Vreden,
Als u in't trouwen // Te noen is voorghehouwen,
Met goe reden. (vs 13-16)

Het commentaar luidt: ‘Uiteraard heeft de predikant tijdens de huwelijksvoltrekking (vs 15-16) teksten uit de bijbel aangehaald. Welke dat zouden zijn, kon Bredero tijdens het schrijven van dit lied natuurlijk nog niet weten’ (p. 376). De commentator noemt dan wat mogelijke bijbelteksten. Maar hij ziet over het hoofd, dat Bredero werkelijk van tevoren weten kon welke bijbelteksten er zouden worden gelezen. Het formulier gaf immers in een zinvolle samenhang een aaneenrijging van bijbelcitaten over het huwelijk. Ik heb uit de bruiloftsdichten de indruk, dat de dichter dat kerkelijke geschrift zowat uit zijn hoofd kende.

De opsomming van de geloofspunten waar Bredero zich aan hield (p. 82) is ook veel te schriel. Er hoort bijvoorbeeld ook bij: het geloof in de Drieëenheid en (dus) de godheid van Christus; het schuldige onvermogen van de zondige mens om zich te bekeren; de verzoening door het bloed van Christus. Bij het geloof in de almachtige Schepper moet, zoals ik hiervoor al aanduidde, Gods voorzienigheid in de zin van Zondag 10 van de Heidelberger Catechismus gevoegd worden. Het zal duidelijk zijn, dat de stelling op blz. 84 naar mijn mening dient te worden herschreven.

Op de Inleiding van Stuiveling volgt een interessante en veelomvattende studie over de illustraties van Bredero's liedboek van de hand van de kunsthistoricus P.J.J. van Thiel. Een verrijking van het boek is ook de korte bijdrage van B.P.M. Dongelmans betreffende de bibliografie van de zeventiende-eeuwse edities van Bredero's liedboeken. Ik wees er al op, dat het grootste deel van het werk in beslag genomen wordt door de commentaren bij de afzonderlijke liederen. De lezer die dieper wil binnendringen in een bepaald lied, wordt zeer gediend met een reeks geordende gegevens b.v. omtrent de vindplaatsen en de varianten, behalve dat allerlei plaatsen die om een bredere toelichting vragen die ook ruimschoots krijgen. Een omvangrijke bibliografie van secundaire literatuur en een alfabetisch register van alle gedichten volgens de beginregels besluiten het boek.

In weerwil van mijn bezwaren op het punt van de behandeling der aandachtige lyriek beschouw ik dit werk van Stuivelings collectief - zoals trouwens, gezien het vakmanschap van de geleerden die op het titelblad genoemd staan, vanzelf spreekt - als een kostbare aanwinst voor de neerlandistiek.

L. STRENGHOLT

Allard Pierson, *Oudere Tijdgenooten (1888).* Vierde druk, verzorgd door Peter L. Schram. Amsterdam, Uitgeverij Ton Bolland, 1982. 312 blz., prijs: *f* 39,50.

Oudere Tijdgenooten is geen gemakkelijke lectuur. Allard Pierson was een man van grote geleerdheid op velerlei gebied en zijn werk draagt daar de sporen van. Het is daarom verheugend dat P.L. Schram deze vierde druk rijkelijk van aantekeningen heeft voorzien - maar liefst 27 bladzijden met annotaties en 7 bladzijden met woordverklaringen. Als epiloog is bovendien nog een beschouwing van de bezorger van deze uitgave over het boek en zijn auteur opgenomen. Dat alles bevordert de toegankelijkheid van het boek voor de hedendaagse lezer in hoge mate en alleen hierom al verdient de heer Schram te worden geprezen.

Oudere Tijdgenooten is een bundeling van vijf eerder gepubliceerde opstellen (in *De Gids*), waarvan de middelste drie duidelijk bij elkaar horen: zij verschenen onder de genoemde titel in *De Gids* van 1882 en 1883. Pierson haalt hierin zijn herinneringen op aan het Réveil; herinneringen die voor hem samenvallen met jeugdherinneringen. Hij tekent de sfeer van de Réveil-kring rondom zijn ouderlijk huis in Amsterdam en portretteert enkele opvallende figuren die er deel van hebben uitgemaakt, van wie I. da Costa, G. Groen van Prinsterer en W. de Clerq wel de bekendste zijn. Drie jaar later voegde Pierson hieraan, met enige aarzeling, omdat het feitelijk geen oudere tijdgenoot van hem was, nog een beschouwing over Bilderdijk toe, die de voor zichzelf sprekende ondertitel kreeg: *Bilderdijk*, *een der vaders van het Réveil.* Toen hij in 1888 ertoe overging deze opstellen te bundelen, liet hij ze voorafgaan - *Tot inleiding*

staat er nadrukkelijk boven dit hoofdstuk - door een al in 1872 verschenen bespreking van de door Groen van Prinsterer uitgegeven *Brieven van Mr. Isaac da Costa.*

Deze wordingsgeschiedenis van de bundel wordt door de editeur in een apart hoofdstukje over de tekst en zijn drukgeschiedenis wel heel summier behandeld. Hij volstaat met een opsomming van de vindplaatsen van de vijf opstellen in *De Gids.* Ruimtegebrek kan daarvan niet de reden geweest zijn, want in hetzelfde hoofdstukje gebruikt hij acht bladzijden om verschillen in de tekst tussen het eerste opstel uit 1872 en de herdruk ervan in *Oudere Tijdgenooten* in beeld te brengen, waar hij zich ook had kunnen beperken tot de conclusie die hij hieruit vervolgens trekt. Ook ontgaat mij waarom de varianten die er bestaan tussen de overige opstellen en hun herdrukken niet hier, maar in zijn *Nabeschouwing* worden behandeld.

Deze vierde druk van *Oudere Tijdgenooten* opent met een *Ten geleide* waarin de editeur meedeelt dat de niet ingewijde lezer er goed aan doet om Piersons inleiding in eerste instantie over te slaan en dat het wellicht verstandig is om ook het eerste hoofdstuk voorlopig ongelezen te laten. In een poging om dit toch opmerkelijk advies aan de lezer toe te lichten, struikelt de schrijver helaas over de nummering van de hoofdstukken (zo noemt hij de inleiding hfdst. I, het eerste hoofstuk hfdst. II, maar het vierde weer - terecht - hfdst. IV); begrijp ik hem desondanks goed, dan is zijn redenering dat met het tweede hoofdstuk het eigenlijke boek begint, terwijl wat eraan voorafgaat een meer inleidend karakter heeft. In elk geval verwijst hij zo de lezer onmiddellijk naar de mooiste hoofdstukken uit het boek: die hoofdstukken waarin Pierson op aanschouwelijke wijze zijn meest persoonlijke herinneringen geeft. Het zijn hoofdstukken die Piersons gecompliceerde houding ten aanzien van het Réveil duidelijk doen uitkomen: ze tonen aan hoezeer hij door studie en aanleg van die kring verwijderd is geraakt, maar evenzeer hoe hij ernaar kon terugverlangen en met welk een eerbied en liefde hij aan de voormannen van de beweging terugdenkt.

In zijn *Nabeschouwing* gaat Schram uitvoerig in op deze ingewikkelde verhouding van Pierson met het Réveil. De antwoorden op vragen als wat heeft Pierson ertoe gebracht om deze herinneringen

te boek te stellen en hoe kan iemand die zich op het moment dat hij dit boek uitgaf, agnosticus noemde, met zoveel liefde terugkijken op een verleden waar hij zich zo ver van had verwijderd -, die antwoorden moeten gezocht worden in Piersons levensgeschiedenis en geestesontwikkeling. Schram wijst erop dat Pierson in zijn jeugd diepgaand de invloed van het Réveil heeft ondergaan - hoe diepgaand het piëtisme dat deze beweging kenmerkt hem heeft beïnvloed, hoe angstig en verdrietig het hem ook kon maken, heeft Pierson zelf op ongeëvenaarde wijze beschreven in het tweede hoofdstuk -, maar dat in zijn studentenjaren het idealisme van het Réveil meer en meer moest plaatsmaken voor het empirisme van zijn leermeester C.W. Opzoomer en dat de kritische bijbelstudie die hieruit voortvloeide hem op theologisch gebied steeds sterker van zijn vroegere omgeving vervreemdde en hem uiteindelijk met de kerk deed breken. Geleidelijk is hij het Réveil ontgroeid, maar het idealisme ervan is hem altijd dierbaar gebleven. Zelf wordt zijn levensbeschouwing in later jaren door een esthetisch humanisme bepaald: hij vindt nieuwe idealen in de kunst en verwacht op maatschappelijk gebied veel van het opkomend socialisme.

Deze *Nabeschouwing* bedoelt, zo deelt de auteur in zijn voorwoord mee, niet meer dan een aanzet te geven tot een ‘brede kritische bespreking van Piersons visie’. Dat laatste namelijk vraagt, naar zijn mening, om een interdisciplinaire aanpak. Zelf heeft hij zich in hoofdzaak beperkt tot de theologische aspecten van het boek. Hij hoopt op een filoloog, filosoof, psycholoog en een cultuurhistoricus die ieder vanuit hun vakgebied een bijdrage zullen leveren aan de studie van Allard Pierson en zijn *Oudere Tijdgenooten.* (blz. II-III.) Om hen alvast op weg te helpen, geeft Schram een uitvoerig overzicht van literatuur over Allard Pierson. In dit overzicht mis ik overigens de dissertatie van W.P. Keijzer *Vinet en Hollande* (Wageningen, 1941). Toch, ook met inachtneming van het voorlopig karakter ervan, laat deze nabeschouwing te wensen over. Echt nieuwe gezichtspunten in vergelijking met de vroeger verschenen biografieën over Pierson van K.H. Boersema (1924) en D.A. de Graaf (1962) biedt dit commentaar niet. Aan de structuur van het boek wordt nauwelijks aandacht besteed. Ook is de schrijver soms

geneigd om meer vragen op te werpen dan hij kan beantwoorden. Een voorbeeld: ‘Heeft Pierson de figuren uit het Réveil in *Oudere Tijdgenooten* juist getypeerd?’, vraagt de auteur zich af en hij geeft als antwoord: ‘Wij stellen allereerst vast dat over de meeste “oudere tijdgenooten” het laatste woord nog niet gesproken is. Het wetenschappelijk onderzoek is aan de gang. Van Groen van Prinsterer, H.J. Koenen, J. de Liefde en Isaäc da Costa ontbreekt nog steeds een samenvattende, verantwoorde biografie die alle gegevens verwerkt en hun volledig recht doet - àls dat laatste ooit mogelijk zal zijn bij mensen met zoveel dynamiek. Wie waagt het onder deze omstandigheden aan de beschrijving door Pierson een kritikasterige waardemeter aan te leggen? Waarom zouden wij hem niet geloven?’ Met dat antwoord moet de lezer het dan maar doen!

Dit voorbeeld komt uit de laatste paragraaf van de nabeschouwing, waarvan de titel *Beoordeling* meer doet verwachten dan hij geeft. Hier toch zou men graag een behandeling van de reacties op *Oudere Tijdgenooten* hebben aangetroffen: wat vond bijvoorbeeld Piersons vriend A. Gildemeester (in hetzelfde milieu opgegroeid als hij), wat vonden de nakomelingen van de geportretteerde figuren uit het Réveil ervan, en hoe oordeelde de openbare kritiek? Hierover geeft Schram geen enkele informatie. Wel zet hij zich nadrukkelijk af tegen de inleiding van de vorige editie, de derde druk, die in 1922 werd bezorgd door J.C. Rullmann.

De annotaties, het is in het begin van deze bespreking al gezegd, zijn overvloedig. Een enkele naam is per ongeluk aan de aandacht ontsnapt, bijvoorbeeld paus Leo X (blz. 135), een enkel woord niet verklaard, bijvoorbeeld ‘afgetrokken’ in de betekenis van ‘abstract’ (blz. 94 en 123), maar naar dergelijke omissies moet je zoeken. Soms had de annotatie wat uitvoeriger gekund. Als Pierson schrijft: ‘Van onze eeuw, de eeuw van Walter Scott en Augustin Thierry, mag worden gezegd: de dooden worden opgewekt.’ (blz. 146), kan de annotator niet volstaan met ‘Walter Scott: Engels romanschrijver’ en ‘Augustin Thierry: Frans historicus’. Het enige echte bezwaar dat ik tegen de aantekeningen heb, is dat zij in twee groepen zijn verdeeld en dat die twee groepen, respectievelijk de *Annotaties* en de *Verklarende woordenlijst*, van elkaar gescheiden zijn door de *Na-*

beschouwing en de *Bibliografie.* Het is toch veel praktischer om alle aantekeningen in één afdeling onder te brengen. Maar een dergelijk bezwaar valt in het niet bij de lof waarop deze uitgebreide annotaties aanspraak mogen maken.

In een korte aankondiging als deze krijgt kritiek gemakkelijk de overhand, maar deze nieuwe uitgave is natuurlijk een goede zaak. *Oudere Tijdgenooten* is een boek dat het alleszins waard is gelezen en bestudeerd te worden. Deze nieuwe tekstuitgave brengt het boek weer onder ieders bereik en vormt tevens een stimulans tot en een bijdrage aan de verdere studie van het leven en werk van Allard Pierson.

Amstelveen, mei 1984.
OLF PRAAMSTRA

J. de Vries/F. de Tollenaere, *Etymologisch Woordenboek/ Waar komen onze woorden vandaan?*, Aula, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1983 (369 pag).

Onlangs is de Nederlandse etymologische literatuur verrijkt met een nieuwe bewerking van de kleine Jan de Vries door F. de Tollenaere, die eerder het *Nederlands Etymologische Woordenboek* (Brill 1971) van dezelfde schrijver afrondde en in het licht gaf. Voor een eerste benadering geef ik in Tabel 1 aan, hoe de kwantitatieve verhoudingen liggen tussen een aantal van de opeenvolgende uitgaven van dat woordenboek. Ik heb daarvoor vergeleken: de derde druk van 1961 van Jan de Vries (VRI), de tiende druk van 1973 in de bewerking van P.L.M. Tummers (TUM) en de thans besproken uitgave (TOL). Ter vervollediging van het beeld heb ik ook het *Nederlands Etymologisch Woordenboek* (NEW) zelf in de beschouwing betrokken. Zoals men uit de aantallen trefwoorden kan opmaken is slechts een klein deel van deze werken verantwoord. Ik heb tellingen uitgevoerd wat betreft de letter D en P en, wat VRI betreft, afgezien van de plaatsnamen. De keuze is willekeurig. Omdat De Tollenaere in zijn voorwoord de door Tummers toegevoegde leenwoorden uit het Frans noemt, heb ik de P gekozen, in de mening

dat die letter representatief zal zijn voor die zaak, en de D in beschouwing genomen als willekeurige ‘gewone’ letter. Een reeks sterretjes op één lijn van de tabel geeft een combinatie van vindplaatsen aan van een aantal woorden: er zijn dus, zoals de bovenste lijn bedoelt aan te duiden, 589 woorden die in alle beschouwde uitgaven voorkomen.

Tabel 1. Aantallen overlappende trefwoorden

NEW	VRI	TUM	TOL	Woorden
*	*	*	*	589
*	*	*		9
*	*			0
*	*		*	1
*				381
*		*	*	58
*		*		3
*			*	20
	*	*	*	18
	*	*		8
	*			1
	*		*	1
		*	*	1
			*	22

Dit is vanzelfsprekend de groep die, voor een kwantitatieve analyse, geen informatieve waarde heeft. Het overzicht maakt het mogelijk globaal de verhoudingen te bezien tussen de verschillende bronnen. We kunnen zien hoeveel woorden VRI geeft die niet in NEW voorkomen (28); hoeveel woorden TUM laat vallen uit de vroegere drukken (3: *druilen*, *douw*, *deuken*); hoeveel woorden TOL toevoegt aan zijn voorganger TUM (42); hoeveel hij er van TUM overneemt (59); hoeveel woorden die TUM liet vallen door TOL worden hersteld (2: *druilen*, *deuken*); hoeveel woorden TOL geeft die zowel bij VRI als TUM ontbraken maar die wel te vinden zijn in NEW (20); hoeveel woorden TOL laat vallen uit de traditie NEW VRI TUM (3: *plezier*, *poos*, *pots*); hoeveel woorden TOL laat vallen van die welke TUM had toegevoegd aan VRI (3: *pastinak*, *pinscher*,

puzzle, allemaal schijngevallen, zoals beneden zal blijken); hoeveel woorden TOL laat vallen van die welke VRI had gegeven als surplus tegenover NEW en die door TUM werden gehandhaafd (8: *doppen*, *drogbeeld*, *palts*, *panser*, *parmantig*, *picnic*, *plamuur*, *ponny*); hoeveel woorden TOL opneemt zonder enige bron binnen deze traditie (22).

Tabel 2. Aantallen trefwoorden

	D	P	Totaal
NEW	414	641	1055
VRI	282	338	620
TUM	298	381	679
TOL	323	386	709
FEW	280	471	751

Andermaal ter vervollediging van het beeld heb ik, zoals tabel 2 laat zien, ook de trefwoorden van Franck-Van Wijk-Van Haeringen, *Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1935) (FEW) in de vergelijking betrokken. Ik heb ze niet in tabel 1 verwerkt, omdat de geschiedenis van het ‘kleine’ woordenboek van Jan de Vries erdoor verduisterd zou worden. Ook heb ik geen rekening gehouden met het supplement van Van Haeringen, dat wat betreft D en P gekenmerkt is door de woorden van Tabel 3, welke nergens anders voorkomen.

Tabel 3. Haeringiana

deels
pari
parool
partijdig
parvenu
perfect
pikol
poddorie
pompeus

De volgende feiten lijken vermeldenswaard. FEW geeft onder de D en P 48 trefwoorden die niet verschijnen bij NEW-VRI-TUM-

TOL. Hieraan moet onmiddellijk worden toegevoegd, dat de vergelijking moeilijk correct uitgevoerd kan worden, omdat FEW vaak vette trefwoorden geeft binnen de doorlopende tekst van een formele ingang; dergelijke sub-ingangen werden door mij niet als trefwoorden geteld. Ondanks deze moeilijkheid blijft het relevant te signaleren, dat TOL, ook binnen die bredere vergelijking, de in Tabel 4 opgesomde woorden geeft die nergens elders voorkomen.

Tabel 4. Motariana

declameren	1734
declareren	1564
democratie	1583
deserteur	1688
dicteren	1565
dictionaire	1785
diner	1782
directeur	1631
directie	1634
dirigeren	1636
dispuut	1596
distilleren	1552
domineren	1525
dynamiet	1881
pastinaak	- -
picknick	1893
pincher	- -
plezier	1574
plichtig	- -
puzzel	1895

Als men deze lijst wil ontdoen van onzuiverheden geldt het volgende: *domineren* geeft FEW onder *domino*; *pastinaak* geeft FEW als *pastinak*; *picknick* geeft FEW VRI TUM als *picnic* en NEW als *pic-nic*; *pincher* geeft NEW TUM als *pinscher*; *plezier* verschijnt in alle andere bronnen als *pleizier*; *plichtig* verschijnt in FEW onder *plicht*; *puzzel* verschijnt overal elders als *puzzle.* Alle overige woorden van Tabel 4 echter moeten beschouwd worden als nieuwe bijdragen aan de etymologie van het Nederlands. Wanneer we veronderstellen

dat onze steekproef representatief is voor het hele werk, levert dit voor 322 pagina's (tegen de 36 die de D en de P beslaan) 322/36 is 9 maal 13, dat is 117 woorden op. Men zou moeten weten hoe de bewerker heeft geteld om te weten in hoeverre deze berekening overeenstemt met de *ongeveer 150 nieuwe trefwoorden* die gesignaleerd worden op pag. 27. Is het frappant, dat de letter P in tabel 4 eigenlijk niet vertegenwoordigd is? Kan de oorzaak zijn, dat TUM in deze letter al betrekkelijk veel (39) nieuwe trefwoorden had opgenomen? Het lijkt me niet, want daaronder is er maar 1 (*ploffen*) dat binnen de traditie-De Vries nieuw was. En dat zou dan nog niet ten volle tellen, omdat het in FEW opgenomen werd i.v. *plof.* De letter P draagt niet bij aan tabel 4 en de Motariana zijn dus niet random verspreid over het alfabet.

Er is een ander kwantitatief aspect aan het werk dat in het voorafgaande onuitgedrukt blijft, nl. de uitvoerigheid van behandeling. Ik geef daarover cijfers in tabel 5. Ik heb met de hand tellingen verricht in de verschillende eerder genoemde bronnen en gemiddeldes berekend over de uitgebreidheid van een lemma. Daarbij is het aantal regels en een (erg ruw berekende) gemiddelde regellengte uitgangspunt geweest.

Tabel 5. Uitvoerigheid
*** Plaatsnamen inbegrepen**

	NEW	VRI	TUM	TOL	FEW
Trefwoorden	1055	783 *	679	709	751
Regels druk	12666	3928	3685	4365	9409
Regellengte	30	30	30	30	33
Gemiddeld per trefwoord	360.17	150.49	162.81	184.69	414.44

Ik concludeer hieruit dat de omvang van de lemmata zich van VRI tot TOL uitbreidt met resp. 8.0% en 13.58%. Tabel 5 laat tegelijkertijd duidelijk zien hoe groot het onderscheid is tussen een ‘klein’ en een ‘groot’ etymologisch woordenboek.

Hoe kan men deze kwantitatieve feiten evalueren? Is een groei in kwantiteit altijd positief te waarderen? Wat kan objectief gezegd worden over wat een etymologisch woordenboek moet bieden? De kwestie ligt niet zo gemakkelijk als bij een 'gewoon' woordenboek. Daar kan men wat rekenen aan het optreden van woorden in Nederlandse zinnen. Men kan een grens trekken tussen grammatica en woordenschat, men kan een bepaald deel van alles wat er in Nederland gezegd en geschreven wordt analyseren, men haalt er eventueel - wat te doen gebruikelijk is - uit wat men niet *wil* horen en dan concludeert men met grotere of geringere overtuigingskracht tot opnemen of weglaten. Een etymologisch woordenboek kan zo niet gecomponeerd worden. Het beschrijft geen taalgebruik. Er is geen enkele reden om het ene Nederlandse woord wel en het andere niet op te nemen, omdat er geen enkele reden is om van het ene wel en van het andere niet te willen weten of vertellen waar het vandaan komt. Wie spreekt van meer of minder interessante woorden ('zoals zuidnedl. *mouter* of *ort*', pag. 29) kan dat slechts doen op subjectieve gronden: omdat ze de historische grammatica verhelderen bv., omdat ze de cultuurhistorie illustreren, vanwege hun religieuze oorsprong, vanwege hun germaanse oorsprong, vanwege het licht dat zij werpen op de geografische herkomst der germanen of om welke andere reden dan ook. Het is daarom niet verwonderlijk dat er, ondanks kleine verschillen (tabel 3 en 4), zeer grote overeenkomst blijft bestaan tussen de reeksen trefwoorden van de verschillende etymologische woordenboeken. Ik geloof daarom dat men maar het best de etymologie kan beoordelen in haar eigen historisch verband: hoe hebben anderen de herkomst der woorden bestudeerd en gedocumenteerd en in hoeverre biedt de nieuwe studie verheldering of verbetering?

Neemt men het werk van De Tollenaere zoals het is, dan lijkt het een uitermate welkome en originele voortzetting van de kunst van het etymologiseren ten onzent. Sinds mensenheugenis (wie immers kent Vercoullie, *Beknopt Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1925) nog?) heeft de Nederlandse taalwetenschap de etymolotie genoten uit FEW, een werk dat geheel en al berust op de grote indogermanistische en germanistische kennis van zijn auteurs.

Daar is wat ik geneigd ben te noemen een meer romantische school van etymologiseren op gevolgd in het werk van Jan de Vries, in niet geringe mate geïnspireerd door Jost Trier. De Tollenaere kiest, zonder dat hij dat uitdrukkelijk stelt, een nieuwe richting voor het etymologische bedrijf, door af te wijken van de hoofdintentie om de woorden thuis te brengen in hun indogermaanse verband of om een vooropgezette cultuurhistorische theorie te illustreren. Hij lijkt mij de weg in te slaan die werd gevolgd door Friedrich Kluge en Walther Mitzka, *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache* (19. Auflage Berlin 1963). Deze etymologen willen de geschiedenis van het Duitse cultuurlandschap beschrijven door de beschrijving van de geschiedenis van de woorden van de Duitse taal. Verwijzingen naar oudere fasen (ohd, mhd e.d.) en naar andere germaanse en indogermaanse dialecten blijven aanwezig, maar de intern-duitse ontwikkelingen krijgen de voornaamste aandacht. Het is misschien niet zo vreemd dat een oud-redacteur van het Woordenboek der Nederlandse Taal die richting kiest wanneer hij voor de taak staat het werk van vroegere etymologen voort te zetten. De richting drukt zich het duidelijkst uit door de opzet om van alle behandelde woorden de datum van eerste attestatie te vermelden. Dat werd hierboven gehonoreerd in tabel 4, waar ook deze jaartallen werden overgenomen.

De Tollenaere formuleert op bescheiden wijze kritiek op de werkwijze van Jost Trier (pag. 27). Hij wekt daarbij de indruk dat de gewraakte herleiding van de woorden *roem*, *tijd* en *trouw* op een grondvorm met de betekenis ‘omheinde ruimte’ ook bij Jan de Vries gevonden wordt. Dat is niet correct wat *roem* betreft. Bij het laatste woord gebeurt het via een doorverwijzing van het trefwoord *trouw* naar *troost* (welke ook bij De Tollenaere zelf te vinden is) waar de wortel *deru* (‘boom’) verschijnt die een relatie met deze grondbetekenis toegewezen krijgt. Het drietal woorden levert, zonder opzet van de kant van de bewerker neem ik aan, een mooie gelegenheid om een vergelijking te maken met de voorgangers. Ik wil daar tenslotte even bij stilstaan om het kenmerkende van de nieuwe bewerking tot uitdrukking te laten komen.

De behandeling van de genoemde trefwoorden is identiek bij VRI en TUM, afgezien van de opmerking ‘zie ook *roepen*’ die TUM toevoegt bij *roem* (De Tollenaere laat dat weer weg). In de nieuwe uitgave blijkt de tekst thans geheel herschreven: *roem* groeide van 7 naar 14 regels, *tijd* nam af van 29 tot 16 en *trouw* bleef met 24 ongeveer gelijk. Bij het eerste van dit drietal wordt wezenlijk meer aandacht besteed aan de betekenis, die in vorige bewerkingen slechts indirect aandacht kreeg, nl. door verwijzing naar gr. *kerux* ‘heraut’ en lat. *carmen* ‘lied’. De Tollenaere werpt vooral licht op de ongunstige zin ‘pralerij, grootspraak’, toegeschreven aan invloed van het christendom, en op de latere gunstige betekenis ‘lof door anderen aan iemand toegekend’, berustend op invloed van de bijbel van Luther op de bijbelvertaling van Liesveldt (1526). Toegevoegd wordt een literatuurverwijzing naar een *Ts*-artikel van 1957 (G. Kloeke). Bij de behandeling van *tijd* blijkt de ook elders aantoonbare grote uitbreiding van het aantal genoemde verwante vormen in germaanse dialecten in vergelijking met vroegere drukken. Weglating van de typische De Vries-overweging...*maar dat is een zo abstrakte voorstelling dat men die moeilijk aan een primitief cultuurstadium kan toeschrijven...* illustreert de versobering die De Tollenaere in deze lijn van etymologiseren aanbrengt. Hij weigert De Vries ook verder naar het vlechtwerk e.d. te volgen maar brengt zijnerzijds verduidelijking over de grondbetekenis door te spreken over *strekken* en *een spanne* (*tijds*). Er zijn geen wezenlijke verschillen te constateren tussen de nieuwe en de oudere bewerkingen van het woord *trouw*, hoewel ook hier het artikel geheel herschreven werd.

Ik besluit met de samenvattende constatering dat De Tollenaere een belangrijke nieuwe toon aanslaat in de Nederlandse etymologische literatuur. Zijn bewerking wekt het verlangen naar een groot nieuw etymologisch woordenboek in deze zetting. Ik vrees echter dat het weinig realistisch is dit van hem te verwachten. Een andere vrees die wel eens bij mij rijst is: zouden er eigenlijk nog wel opvolgers voor hem zijn?

JAN VAN BAKEL

Karel ende Elegast. Uitgegeven door A.M. Duinhoven. Martinus Nijhoff/'s-Gravenhage, 1982 (Nederlandse klassieken); 138 blzz., *ƒ* 19,50.*

Geruime tijd heeft Duinhoven zich indringend beziggehouden met de *Karel ende Elegast.* Na een 'diplomatische uitgave van de Middelnederlandse teksten en de tekst uit de Karlmeinetcompilatie' (1969) te hebben bezorgd, volgden de ontdekkende *Bijdragen tot reconstructie van de 'Karel ende Elegast'* (1975, 1981). Voor een nieuwe editie van het mnl. verhaal was D. derhalve de aangewezen persoon. Deze editie stelt in zoverre teleur, dat zij niet een kritische reconstructie van de 'oorspronkelijke' tekst (o) bevat. D. zet de traditie van zijn voorgangers Kuiper (1890), Bergsma (1893) e.a. voort door de 14de-eeuwse tekst in gereconstrueerde vorm ('archetypus' x) uit te geven. Van de in zijn *Bijdragen* verdedigde reconstructies vindt men een aantal in de Annotaties. Had een concorderende editie van de 'oorspronkelijke' en de gereconstrueerde 14de-eeuwse tekst niet de voorkeur verdiend?

In zijn Inleiding tot de uitgave geeft D. een boeiend relaas van de relevante aspecten m.b.t. het onderzoek van het verhaal. Daarin noemt hij Elegast m.i. ten onrechte 'de eigenlijke held van het verhaal' (9) en karakteriseert hij de vertelling - volkomen juist - als een historisch exempel. Helaas weidt D. over dit belangrijke aspect niet verder uit. Moeten wij voor een verklaring ervan denken aan de kerkelijke zalving met gewijde olie van de vorst, waardoor het koning- (keizer-)schap het religieuze karakter van een goddelijke uitverkiezing kreeg? Deze 'uitverkiezing' impliceert ook een goddelijke bescherming van de persoon van de koning naar de tijdsopvattingen. Aan deze positie van 'uitverkoren zijn' van de vorst is bij het onderzoek van *Karel ende Elegast* - en van veel frankische epiek in het algemeen - nog nauwelijks aandacht geschonken. Het is, meen ik, juist aan deze factor, die de verhouding tussen vazallen en koning bepaalt, zoals ook in de historische werkelijkheid ondanks alle verzet bij de leenmannen het geval is, een onderzoek te wijden.

G.C. ZIELEMAN

* Ruimtegebrek is er de oorzaak van, dat eerst thans deze aankondiging verschijnt.

F. de Tollenaere

Hoe is ‘speculaas’ ontstaan?*

> Daß man etymologischen Arbeiten gegenüber sehr kritisch eingestellt sein muß, in ständiger Bindung an die empirischen Befunde, K. Kohler, in *Indogermanische Forschungen* 75, 1970, 31.

In zijn *Supplement* (1936) op het *Etymologisch Woordenboek* van Van Wijk (1912) noemt Van Haeringen *speculaas* ‘een jongere vorm naast ouder *speculatie*’ en hij verwijst voor deze verkorting naar *relaas.* Daar leest men dat deze ‘eigenaardige vervorming, naast *relatie...* volgens Vercoullie Vla. Acad. 1920, 794 brabants (is)’. Vercoullie schrijft dat ‘*relaas* teruggaat op *relaos*^{e}, den Brabantschen vorm van *relatie*’. De formulering van Vercoullie maakt, althans van Nederlands standpunt uit, een ietwat ondoordachte indruk.

Ndl. *relaas* is intussen zeker niet van Brabantse komaf; één blik in het *WNT* (Dl. XII, III, afl. 16, 1960), met oude voorbeelden o.m. van de Bruggeling Anthonis de Roovere, ‘Vlaemsch...gheestich poëte’ († 1482), en van Jan van Mussem uit Wormhout (1553), overtuigt ons direct van de onmogelijkheid van de stelling dat de bron der vervorming *relaas* < *relatie* in Brabant te zoeken zou zijn en het tussenstadium *relaos*^{e} zou veronderstellen. Wat het *WNT* echter als etymologie van *relaas* opgeeft ‘Uit fr. *relation* met vervorming van het suffix’, past eventueel wel bij *relatie*, maar evident niet bij *relaas.* Dit laatste is immers secundair t.o.v. het oudere, reeds middelnederlandse *relacie.*

Zuiver theoretisch staat *speculaas* tot *speculatie* zoals *relaas* tot *relatie.* Verder is er nog mnl. *solaes* (< ofra. *solas*) naast *solacie* (< lat. *sōlā-*

* Met dank aan prof. dr. B.C. Damsteegt (Leiden) en prof. dr. ir. A. van Wijngaarden (Amstelveen) voor kritisch commentaar bij de oorspronkelijke versie van dit artikel. Voor de tweede helft ervan is prof. dr. Jan Goossens (Munster en Leuven) zowat als mede-auteur te beschouwen.

cium) (*Mnl. Handwdb., Suppl.*, 1983); verg. trouwens lat. *sōlācium* tegenover lat. *speculātio* en *relātio.* Wie in het *Retrograde Woordenboek van de Nederlandse Taal* (1969) van E.R. Nieuwborg gaat zoeken naar meer doubletten *-aas/-atie*, zoekt echter tevergeefs. Wel kan men verder nog wijzen op vroegnhd. *spekulaz* 'Erwägung' < mhd. *speculacie* en op afrik. *spesmaas* < *presumasie* 'vermoeden', maar dat is ver van huis en daar houdt het dan ook mee op.

Speculatie 'harde, gekruide koek' is in Holland intussen niet gewoon, zulks in tegenstelling tot de jongere vorm *speculaas.* De grote Van Dale[10] (1976) noemt *speculatie* verouderd en gewestelijk. Het *Groninger Woordenboek* van K. ter Laan (1929) heeft inderdaad nog *spikkeloatsie* met de omschrijving 'spekulaas'. Dat een vorm met *-ts-*niet alleen Gronings is, bewijst een verouderde, in de 18de eeuw te Utrecht en in de 19de eeuw te Rotterdam opgetekende verkorting *speculaat* (*Navorscher* 5, 1855, 176 *a* en 31 *b*), die niet op een uitspraak *-asie-* terug kan gaan.

Maar hoe is de gewone Hollandse vorm *speculaas* naast *speculatie* ontstaan? Analogische invloed van *relaas* uit *relatie* is denkbaar, maar is die erg overtuigend? De gebruikssferen van beide woorden liggen immers nogal ver uit elkaar. Analogische beïnvloeding naar mnl. *solaes/solacie*, waarbij het eerste geen verkorting is van het tweede, is op chronologische gronden uitgesloten. Dat holl. *speculaas* terug zou gaan op *speculaos*[e] 'den Brabantschen vorm van *speculatie*', zoals Vercoullie schrijft, is natuurlijk uitgesloten. Hoewel het oudste voorbeeld van *speculaas* (1903) in het *WNT* Antwerps is - afkomstig van Jef van Overloop (geb. 1878), schrijver van schetsen uit het leven der armen van de Scheldestad - en drie jaar ouder is dan de oudste Hollandse en wel Haagse bewijsplaats uit 1906, kan dat toch nauwelijks voor Brabantse oorsprong pleiten. In 1903 is de Brabantse taalkundige expansie al meer dan drie eeuwen geschiedenis geworden. Anderzijds is de tegenwoordige zuidnederlandse, overigens toch nog vrij beperkte beïnvloeding van het noordelijke Nederlands dan nog niet op gang gekomen. In Van Dale[4] (1898) is trouwens al een ouder voorbeeld van holl. *speculaas* te vinden. We kunnen dus rustig concluderen dat holl. *speculaas* autochtoon is en wel niet jonger zal zijn dan het laatste kwart der 19de eeuw.

Ik vraag mij dan ook af, of er niet een factor is die in Holland de verkorting van het suffix *-asie* (*speculasie*) tot *-aas* (*speculaas*) kan hebben bevorderd: ik bedoel de volkstalige Hollandse vorm *-ie* van het Nederlandse diminutiefsuffix *-je.* Als *kopje* in de Hollandse volkstaal *koppie* is, dan kan holl. *spikkelasie*[1] in dezelfde volkstaal een dubbele semantische waarde krijgen, t.w. de oude, die van stofnaam, en een nieuwe, die van voorwerpsnaam, t.w. waar *spikkelasie* als diminutief = 'speculaasje' werd opgevat. Met weglating van het diminutief geïnterpreteerde suffix kon daaruit vervolgens een ongediminueerde voorwerpsnaam **spikkelaas* ontstaan, bijv. in een zin als **dat is geen spikkelasie* (voorwerpsnaam) *maar een spikkelaas.* Was *spikkelasie* semantisch eenmaal inwisselbaar met de voorwerpsnaam *spikkelaas*, dan kon *spikkelasie* zijn dubbele semantische waarde, die van stofnaam en voorwerpsnaam, ook op *spikkelaas* overdragen: **spikkelaas is lekker* naast **geef mij die spikkelaas maar.* Om aan te geven dat ik deze theoretische constructie niet met overgeleverd taalmateriaal kan staven, heb ik mijn zinnetjes het licht van een reconstructiester meegegeven. Ik ben er mij van bewust dat de hier geschetste evolutie holl. *speculasie* > *speculaas* voorlopig, bij gebrek aan overgeleverde teksten, speculatief moet blijven. Maar wat wil je? Het *WNT* onthoudt ons zelfs een voorbeeld van *speculaasje* en Van Dale vermeldt het pas in de 7de druk (1950)!

De hierboven geschetste hypothese lijkt formeel onaanvechtbaar. Men mag echter 'in etymologicis' niet uitsluitend formeel, d.w.z. op grond van klankmateriaal opereren; ook de semantische component mag nu eenmaal niet worden verwaarloosd. De eerste semantische wisseling van categorie (stofnaam > voorwerpsnaam) bij *spikkelasie* geeft geen enkel probleem; verg. *koek* stofnaam naast *koekje* voorwerpsnaam. De tweede (voorwerpsnaam > stofnaam) bij *spikkelaas* is alleen dan aannemelijk als men het denkbaar acht dat het woord *spikkelaas*, aanvankelijk voorwerpsnaam, als opvolger van *spikkelasie*, zó met zijn voorganger werd geïdentificeerd, dat het eveneens zijn dubbele semantische polariteit kon erven. Het resultaat zou men in een 'wiskundige' vergelijking als volgt kunnen schematiseren:

x (*speculasie* stofn.)		x^1 (*spikkelasie* stofn. en voorwerpsn.)
----------	=	————————
y (*speculaas* stofn.)		y^1 (*spikkelaas* stofn. en voorwerpsn.)

Met y^1 verg. misschien *borstplaat*, in het *WNT* als stofn. en voorwerpsn. Ik ben er mij uiteraard van bewust dat een etymologische bewijsvoering natuurlijk niet identiek is met een geslaagde ‘wiskundige’ vergelijking.

Bij de hierboven geschetste ontwikkelingenhypothese zou holl. *speculaas* geen directe fonetisch-analogische reductie zijn van een ouder holl. *speculatie*, maar zou het zijn ontstaan te danken hebben aan een als diminutief opgevat holl. *spikkelasie.* Dit laatste zou dan als katalysator zijn opgetreden bij de overgang holl. *speculasie* > *speculaas* en het in onbruik raken van de volle vorm *speculatie* in Holland - het jongste in het *WNT* vermelde Noordnederlandse voorbeeld van *speculatie* dateert van 1851 (J. van Lennep, *Rom.* 21, 33) - hebben veroorzaakt.

Met een als diminutief geïnterpreteerd holl. *spikkelasie* vergelijke men het door Vercoullie genoemde Westvlaamse *speculâsje*, dat aanleiding gaf ‘tot den vorm *spéculache* waarmee de bakkers in Fransch-Vlaanderen dit produkt in hun Fransch aankondigen’. Merkwaardig genoeg heeft dit westvl. *speculâsje* geen aanleiding gegeven tot een Vlaams *speculaas.* Immers de gewone vorm in Vlaanderen - ik bedoel Vlaanderen en niet Nederlands België - is de oude volle vorm *speculatie* (stofnaam, tegenover *speculatiekoek* en *speculatieman*); dat is zo te Ronse, te Deinze, te Adegem, te Brugge enz.

Wie skeptisch staat tegenover de hierboven geschetste hypothese, maar toch overtuigd is van *speculatie* > *speculaas* als autochtoon Hollandse, zij het niet in de eerste plaats door de analogie *relatie* > *relaas* veroorzaakte ontwikkeling, zij nog op een andere mogelijkheid gewezen. Naast het oudtijds deftige Hollandse *speculatie* staat een volkser Hollands *sinterklaas* als stofnaam. Dit woord trof ik voor het eerst aan in het *WNT*, t.w. in Knuttels definitie van S p e c u l a t i e (II) ‘zeker hard, droog en plat gebak dat...vooral op en omstreeks St. Nikolaas wordt gegeten; speculaas; sinterklaas; klaasmannetjes’ (1933). Ook Logeman in het Noorse tijdschrift *Maal og Minne*

1924, 81 vermeldt naast *speculatie* eveneens *sinterklaas* als ‘kollektiv navn’. Het is, vooral in de verkleinvorm *sinterklaasje* bij de oudere generatie in Noord- en Zuid-Holland goed bekend, maar Vlaanderen en Brabant inclusief Noord-Brabant kennen het niet. Het *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten* (1964) van dr. Ha.C.N. Ghijsen vermeldt het niet, ook niet in de aanvullingen bij de derde druk (1974)[2], maar J. Dek, *Het Kruiningsch Dialect* (1928) wel: ''n Alf pond besaen en een pond minsen sinterklaas’. H.C. Landheer, *Het Dialect van Overflakkee* (1955) noemt het woord ook, al is het niet duidelijk of naast *sinterklaosje* ook de niet gediminueerde vorm *sinderklaos* in die betekenis gebruikelijk is[3]. Het oudste mij bekende voorbeeld van *sinterklaas* ‘speculaas’ is dat uit de *Gedichten van den Schoolmeester* 233 (voor 1858), geciteerd in het *WNT* XIV, 1379 (= afl. 11, 1926) in een naar het mij voorkomt opzettelijk verdeftigde vorm: ‘Hoe lekker smaakt die boterham, Met dat Sint Nikolaas, Dat mijn mama my brengen kwam’. Maar deze deftige vorm vindt men intussen toch ook in het woordenboek van Calisch (1864) en in J. Kramers, *Nieuw Nederlandsch-Fransch Woordenboek* (1862). Dit *sinterklaas* is vermoedelijk een verkorte vorm van *sinterklaasgoed* of *sinterklaaskoek*; verg. *Sint-Nikolaasgoed* als definitie van *speculatie* in Van Dale (1872) en reeds een eeuw eerder, bij Wolff en Deken, *Br.* 60 (1771). Welnu, *speculasie* zou ook tot *speculaas* kunnen zijn geworden als gevolg van analogische beïnvloeding door het synonieme *sinterklaas.* In dat geval zou men de volgende vergelijking kunnen opstellen:

spikkelasie (voorwerpsn.)			*sinterklaasie* (voorwerpsn.)
----------	=		----------
spikkelaas	(stofn.)		*sinterklaas* (stofn.)

Een andere mogelijkheid tot verklaring van holl. *speculaas* is analogie naar het verouderde holl. *speculaat* (Utrecht, 18de e.; Rotterdam, 19de e.), ontstaan uit de uitspraak [*spekulaatsie*] van *speculatie*[4]. Deze laatste hypothese is semantisch de eenvoudigste. Men wordt daarbij immers niet geconfronteerd met het probleem van de overgang stofnaam > voorwerpsnaam plus voorwerpsnaam > stofnaam. Deze hypothese wordt door de volgende vergelijking aanschouwelijk:

speculasie		*speculaatsie*
----------	=	----------
speculaas		*speculaat*

Uit de verschillende, hierboven uiteengezette hypothesen blijkt dat het ontstaan van holl. *speculaas* als opvolger van *speculatie* toch blijkbaar minder eenvoudig is dan wat Van Haeringen in 1936, in navolging van Vercoullie (1920), ten beste heeft gegeven. Wij worden bij holl. *speculaas* geconfronteerd met wat Yakov Malkiel noemt ‘the complexity of etymological solutions’ (*Lingua*, 1955-'56, 242). Bij de genoemde hypothesen is er geen enkele die zich onweerstaanbaar aan ons opdringt als de enige juiste. Wie weet of tenslotte niet verschillende factoren hebben bijgedragen tot het uiteindelijke resultaat. Maar nieuw empirisch materiaal zou hier misschien meer zekerheid kunnen verschaffen.

Als ik mag afgaan op de idiotica van Schuermans (Br.,...Antw. en Limb.’, 1865-'70), Tuerlinckx (1886) voor het Hageland, Rutten (1890) voor Haspengouw en Cornelissen en Vervliet (1903) voor het Antwerpse, dan is het duidelijk dat ook in Brabant in de 19de eeuw de volle vorm *speculatie* niet vreemd was. Dat de slotvocaal daarbij wellicht of zelfs waarschijnlijk niet altijd *-ie* was, maar een afslijting tot doffe *-e* vertoonde, blijkt uit J.P. Tuerlinckx (1886), die bij zijn vernederlandste lemma *speculatie* de uitspraak *spikkeloase* vermeldt. De Antwerpenaar Jan van Beers heeft het in zijn *Gedichten* 2, 14 (1858) over ‘die schoone winkels..., vol suiker en spikkelatie En schepen vol marsepein’ Een andere Antwerpenaar D. Sleeckx schrijft in *Oude Tijd* 1873, 119 ‘Jonge meisjes krijgen een Graaf van speculatie van haren minnaar’. Omstreeks 1914 waren, volgens mededeling van dr. P.C. Boeren (Rijswijk) in het Noordbrabantse Etten zowel *speculatie* als *speculaas* in gebruik, maar de laatste vorm was toch de meest gewone.

Daar staat tegenover dat het tegenwoordige zuidelijke Brabant, te oordelen naar steekproeven (Haacht, Leuven, Aarschot, Boom, Overijse)[5] alleen nog maar *speculaas* kent. Dat gaat zelfs zo ver, dat men het eerste lid van een oud, autochtoon *speculatievent* gaat reïnterpreteren als een adjectief + substantief: *speculaasse vent*, al is

het natuurlijk niet uitgesloten, dat het bnw. een adjectivering kan zijn van een znw. *spekulas(i)e.*

Limburg daarentegen vertoont meer overeenkomst met Vlaanderen. Prof. Jan Goossens (Leuven en Munster), kenner van het Limburgs bij uitstek, schrijft mij (3 aug. '83) dat men vormen op *-ie* vindt in Maastricht (Endepols), Gronsveld (Jaspers), Herten (Beenen), en dat dit eveneens, blijkens drie Leuvense licentiaatsverhandelingen, geldt voor Hamont (Bernaerts 1963), Meeswijk (Janssen 1964) en Lommel (Jansen 1966). Eén Limburgs woordenboek, Schelberg (Sittard), heeft een vorm op *-ə.* Hasselt, zo schrijft Goossens, 'lijkt een voorpost van de westelijke (Brabants/Nederlandse) vernieuwing te zijn en apocopeert de uit *-ie* ontstane *-ə*: het nieuwe Hasseltse woordenboek van Staelens geeft op: *speklaa.s*, maar daarnaast een samenstelling *spekla.se koek.* Interessant is dat dezelfde Xavier Staelens in 1953 in zijn licenciaatsverhandeling "Proeve tot een historisch-fonetische studie van het Hasselts dialect" op p. 54 alleen maar *spəklā.sə* kent. Het gaat dus kennelijk om een verandering uit de laatste decennia; ze moet echter in de jaren zestig al aan de gang zijn geweest: voor het naburige dorp Zonhoven geeft de licenciaatsverhandeling-idioticon van Remans 1965 *spɪkəlĀ^{ə}s.* Mijn eigen Genks dialect is echter nog niet aangetast: ik zeg *spéklǭ.si.* Ik kan je echter niet verzekeren dat alle dialectsprekende Genkenaren dat doen. Misschien bestaat er verband tussen de verdoffing van de vocaal in het suffix *-tie* en apocope, zodanig dat deze laatste alleen mogelijk is waar verdoffing heeft plaatsgehad?'.

Deze laatste veronderstelling van Goossens, waardoor wij nu beter begrijpen wat Vercoullie heeft bedoeld toen hij schreef dat '*relaas* teruggaat op *relaos*^{e}', levert ons de verklaring van het ontstaan van Brabants *speculaas* uit *speculasie.* Van interpretatie van een als diminutief opgevat *speculatie* kan hier geen sprake zijn. Dat Hollandse expansie hierbij een rol zou hebben gespeeld, zoals misschien in het hierboven genoemde Noordbrabantse *speculaas* (Etten), lijkt niet erg waarschijnlijk. Brabants *speculaas* vertoont een afslijting van de oudere woordvorm *spekulasə*, ontstaan uit *speculasie* met verdoffing van de *-ie* tot *-ə*, gevolgd door de in Brabantse dialecten geliefde apocope van de slot-*ə*, men denke slechts aan het Antwerpse *Scheld* uit *Schelde.*

Gaat Hollands *speculaas* wellicht direct terug op een vorm *speculasie* via een interpretatie als diminutief, Brabants *speculaas* heeft als direct voorstadium *speculasə.* Ook hier is er meer gelijk dan eigen.

Volgens Van Haeringen (1936) wordt *speculatie* 'het eenvoudigst verklaard als een schertsende toepassing van *speculatie* in de ouder-nnl. bet. "zin, welbehagen"'. Dit stemt gedeeltelijk overeen met wat Knuttel in 1933 in het *WNT* i.v. *Speculatie* (II) schreef: 'Blijkbaar een bijzondere toepassing van *Speculatie* (I), misschien aanknoopende aan de bet. "zin, welbehagen", misschien ook in den zin van afspiegeling'. Dit laatste is niet meer dan een ondoordachte toevoeging, aangezien het oude *speculatie* 'bespiegeling, beschouwing' de betekenis 'afspiegeling' nooit heeft ontwikkeld. De bron van Knuttels eerste verklaring is vermoedelijk het *Wörterbuch der ostfriesischen Sprache* 3, 274 *a* (1884) van J. ten Doornkaat Koolman, wiens etymologie luidt als volgt: 'Nach dem gleichbedeutenden nld. *speculatie* zweifellos eins mit nld. *speculatie* (Speculation) aus lat. *speculatio* von *speculari*'.

Dat *speculatie* met Van Haeringen als een s c h e r t s e n d e toepassing te beschouwen zou zijn, geloof ik niet. Ook C.H. Stürenburg, *Ostfriesisches Wörterbuch* (Aurich, 1857) sprak van 'eine zufällige oder scherzhafte Wortbildung' en Vercoullie (1920) dacht aan 'een schertsende afleiding van *spek*'. *Speculatie* is geen schertsende benaming evenmin als fra. *spéculation* 'sorte d'étoffe dont la chaîne et la trame sont respectivement de soie et de fil, ou de soie et de coton' (1723-'71) (*FEW* 12, 1966, 161). Men vergelijke in dezelfde betekenis hd. *Spekulation* 'ein glatt gewebtes, halbseidenes Tuch' (*DWB* X, 1905, 2135), met als bron J.K.G. Jacobsson (geb. 1725), *Technologisches Wörterbuch* (1781-'95). Ndl. *speculatie*, fra. *spéculation*, hd. *Spekulation* werden m.a.w. in overdrachtelijke betekenis gebruikt als namen voor bepaalde luxe goederen.

Probeersels ter verklaring van de etymologie van *speculatie* > *speculaas*, t.w. 1. van vl. *spek(ke)* 'karamel, babbelaar', 2. van lat. *speculator* 'verspieder', 3. van lat. *speculum* 'spiegel' en 4. van lat. *speculatio* 'inspectiereis van de gekozen kinderbisschop', lijden aan één en hetzelfde euvel: zij staan volkomen los van de oude bewijsplaatsen van het Nederlandse woord *speculatie.* Het zijn slechts vernuftspel-

letjes die zich niets gelegen laten liggen noch aan de ontwikkeling van de vorm, noch aan de vindplaatsen van een woord dat evident identiek is met het reeds Middelnederlandse *speculacie*, een leenwoord uit het Latijn met de betekenis 'bespiegeling'[6]. Bij de hieruit ontstane betekenis 'zin, welbehagen' (1596), zo nog in *Wildsch.* 3, 28 (1793), kon *speculatie* - een welbehagen voor de tong - zich aansluiten.

Adres van de auteur:
Beatrixlaan 7
2361 SB Warmond

Naschrift

In mijn artikel over *speculaas* in *Een Spyeghel voor G. Jo Steenbergen. Huldealbum aangeboden bij zijn emeritaat* (Leuven, Acco, 1983), blz. 321-334) is de Belgische, Brussels-Franse vorm *speculaus* niet goed uit de verf gekomen. Ook in de *Petit Robert* (1978) worden beide vormen *spéculoos* en *spéculaus* als Belgisch Frans opgenomen.

De spelling *speculaus* lijkt mij secundair ten opzichte van *speculoos.* Ze berust niet direct op de Diets-Brabantse uitspraak, maar slechts indirect, t.w. via *speculoos.* Tegenover dit laatste vertegenwoordigt *speculaus* een gefranciseerde spelling. Immers van Frans orthografisch standpunt is *speculoos* met zijn *oo* een vreemde eend in de bijt. De digraaf *au* vertegenwoordigt in het Frans nu eenmaal de klank [*o*]. De gefranciseerde vorm *speculaus* kan dan, bij overname in Nederlands België via de commercie, leiden tot een spellinguitspraak waarbij de digraaf van de Franse spelling fonetisch de waarde krijgt van een diftong.

De invloed van de Brussels-Franse vorm *speculoos* in Noord-België is thans nog bijzonder sterk. Dat werd mij duidelijk toen ik onlangs een supermarkt bezocht in Assenede, pal bezuiden de grens van Zeeuws-Vlaanderen. Bij een stapel speculaas, stuk voor stuk opgestapeld met aan de bovenzijde van de verpakking *speculaas* en het Franse *speculoos* onzichtbaar aan de onderkant, stond een stuk karton waarop niet alleen de prijs maar ook *speculoos* geschreven stond!

Eindnoten:

1 In het Noorse tijdschrift *Maal og Minne* 1924,81 schrijft Logeman dat *spekulaas*, *speculatie* en *spekulaasjes* in het Hollands worden uitgesproken als *spikkelaas*, *spikkelasi* en *spikkelaasjes.* Reeds in 1781 (*Econ. L.* 3,213) schrijven Wolff en Deken *spikkelatie*, waarbij echter niet is uit te maken of ze het suffix als *-aatsie* hebben uitgesproken danwel als *-asi.*

2 Met dank aan Mevr. E.J. van den Broecke-De Man te Vlissingen.

3 'Voorzover ik mij van familie, die uit Goeree en Flakkee afkomstig was, herinner, was er geen ongediminueerde vorm van de voorwerpsnaam' (prof. dr. B.C. Damsteegt in een brief van 14 november 1983).

4 Of valt er te denken aan een spellinguitspraak (*-atie*)? Prof. dr. C.B. Damsteegt suggereerde nog de volkse vorm *chocolaat* als een bron van mogelijke analogie. In het *WNT* heeft Knuttel wel een lemma *Speculaat* met een verwijzing naar *Speculatie* (II), maar vindplaatsen van *speculaat* zijn aldaar niet te vinden.

5 Met dank aan Mevr. dr. Y. Pintelon-Van Loo (Haacht), dr. Guy Janssens (Overijse) en lic. W. de Clerck (Boom).

6 Ter adstructie van deze stelling zie: '"Speculoos" voor G. Jo Steenbergen' (in *Een Spyeghel voor G. Jo Steenbergen* 1983, 321-334) en 'Zur Etymologie von hd. *Spekulatius*, norw. *spekulasi*, *spik(k)elasi*, in Zusammenhang mit nl. *speculatie*, *speculaas*' (*Neuphilologische Mitteilungen* (Helsingfors) LXXXIV, 1983, 522-530). Een aardige illustratie van de expansie van het Brussels-Franse *speculoos* is te vinden in het artikel *Spekulatie* van Lodewijk Lievevrouw (*Oostvl. Zanten* 15, 1940, 125-126): 'Verleden jaar rond Klaasdag deden wij nog een wandeling in de volkswijken en in menigen winkel hing er een plakbrief waarop de bakker zijn beste of allerbeste speculatie aanbeval. Enkel in burgerswijken vonden wij in de uitstallingen plakkaten, waarop in gouden of vurige letters de woorden *speculaus* en *speculoos* schitterden, twee woorden die niets anders zijn dan de Brabantsche uitspraak van *spekulatie*, twee woorden die de Gentsche Tale onsieren en derhalve dienen geweerd te worden' (126).

A.M. Duinhoven

De ‘Beatrijs’ in rijm en proza
diachrone tekststudie

De studie van Middelnederlandse literaire werken blijft in het algemeen beperkt tot de toevallig overgeleverde redacties. Ook als het gaat om een tekst die eeuwenlang is gekopieerd en bewerkt, naverteld en voorgelezen, vormt het jonge afschrift dat bewaard gebleven is, het eerste en enige studieobject, begin- en eindpunt van de interpretatie. Zelfs wanneer er andere redacties of versies bekend zijn, gaat de exclusieve belangstelling uit naar de tekst die men voor de beste, de meest literaire houdt. Mocht die sacrosancte tekst problemen opleveren voor de interpretatie, dan zijn die met filologisch vernuft wel uit de weg te ruimen. Of ze worden bedekt met de mantel van de liefde tot de middeleeuwen, toen men nog niet zo geleerd, consequent en systematisch was als heden ten dage.

Dat vele onvolkomenheden in overgeleverde teksten ontstaan kunnen zijn in het vaak lange proces van herhaalde reproduktie en bewerking, is weliswaar in theorie erkend, maar dat heeft hoegenaamd geen invloed op de filologische praktijk. Studie van de tekstgeschiedenis wordt zelden gezien als een noodzakelijk onderdeel van de tekstinterpretatie. Het willekeurige jonge afschrift wordt als vanzelfsprekend gelijkgesteld met het door de auteur of vertaler geschreven werk. Dat heeft ingrijpende consequenties. Laat men de ontwikkeling van de tekst buiten beschouwing, dan moet achter elk vormkenmerk en elke mededeling de intentie van de schrijver worden aangenomen. Daar deze weloverwogen en met kennis van zaken heeft gewerkt, moet de filoloog wel trachten te komen tot een voor honderd procent sluitende, alle details omvattende interpretatie. Onregelmatigheden worden verdoezeld of weggeredeneerd. Onduidelijke elementen worden toegeschreven aan onze gebrekkige kennis van de Middelnederlandse taal en kultuur. Deze sympa-

thieke bescheidenheid kan echter misplaatst zijn en een ernstige bedreiging vormen voor de wetenschappelijke tekststudie.

Wanneer alle mogelijkheden tot interpretatie zijn onderzocht, moet men durven veronderstellen, dat de toevallig overgeleverde tekst op menige plaats gebrekkig, zinloos of onsamenhangend is. Deze werkhypothese betekent weliswaar veel ongemak. We worden gedwongen de tekstgeschiedenis in het onderzoek te betrekken. We moeten overwegen, of en zo ja hoe de tekst gewijzigd is, wat de voorgaande of mogelijk de oudste lezing is geweest. We moeten de varianten in verschillende redacties met elkaar vergelijken en naar hun ontstaan verklaren, studie maken van de verschillende versies, ook in vreemde talen. En dat alles met kennis van de categorieën wijzigingen die in het algemeen ontstaan in vertalingen, bewerkingen en afschriften. Het is geen wonder, dat de tekstreconstructie weinig populair is.[1]

Maar ook hier geldt, dat onbekend onbemind maakt. Wie zich aan de tekstkritiek waagt, ontdekt hoe boeiend dit soort onderzoek is. De diachrone tekststudie voegt een extra dimensie toe aan het filologische bedrijf, geeft een duidelijker beeld van de middeleeuwse kultuur en literatuur en verhoogt de kans dat de interpretatie van teksten ‘volcomelijc na der waerheide’ is.[2] Dit citaat is ontleend aan de berijmde legende van de non Beatrijs (v. 13), die terwille van haar vriend het klooster verlaat, vele jaren als getrouwde vrouw, en later als prostituée in de wereld leeft, en dan naar het klooster terugkeert om te ontdekken, dat Maria haar al die tijd heeft vervangen, zodat ze ongemerkt haar plaats weer kan innemen.

De Mnl. rijmtekst is sinds 1841 bijna 90 keer uitgegeven. Er zijn wel honderd studies aan deze redactie gewijd en het verhaal is in allerlei vormen naverteld en bewerkt.[3] Des te opvallender is het, dat de prozaversies hoegenaamd geen aandacht hebben gekregen.[4] Ze worden (terecht) als bewerkingen van de rijmtekst beschouwd. En doordat men de toevallig overgeleverde redactie gelijkstelt met *de* rijmtekst, moeten de prozateksten wel van secundair belang zijn. Het is evenwel mogelijk, dat de prozateksten gebaseerd zijn op een of twee veel oudere redacties van de rijmtekst waarop ook de bekende ‘Haagse’ redactie teruggaat. In dat geval kan het proza oudere

lezingen bevatten dan de ons bekende berijmde redactie, die in elk geval sterk is uitgebreid.

Hieronder zal ik in de eerste plaats trachten vast te stellen, hoe de drie bekende bronnen, R (de rijmtekst in hs. 76 E 5 der K.B. te 's-Gravenhage), de langere prozaredactie (K) in het zgn. Katwijkse handschrift[5] en de korte versie D uit het zgn. Düsseldorfse handschrift[6] zich tot elkaar verhouden. Daarbij zal naar ik hoop duidelijk worden, dat de studie van varianten en daarmee het diachrone tekstonderzoek bijdraagt tot een beter begrip en een juiste waardering van de tot nu toe geïsoleerd bestudeerde overgeleverde rijmtekst.

Verwantschap in rechte lijn?

Het behoeft geen lang betoog, dat R, K en D teruggaan op één en dezelfde vertaling die we als het Mnl. origineel (O) kunnen beschouwen. De drie bronnen hebben een aantal onmiskenbare veranderingen gemeenschappelijk:[7] de non die in Caesarius' *Libri octo miraculorum* anoniem is, heet Beatrix/Beatrijs. Zij legt niet alleen haar sluier op het Maria-altaar, zoals in het Latijn, maar doet ook haar habijt en schoenen uit, waardoor ze in haar ondergoed, blootshoofds en barrevoets het klooster verlaat. In alle drie de teksten leeft zij zeven jaar met haar vriend samen en krijgt ze twee kinderen, twee jongens, die tenslotte kloosterbroeder worden. Beatrijs overnacht bij een weduwe, waar een stem haar in drie opeenvolgende nachten beveelt naar het klooster terug te keren. Wanneer ze haar plaats als kosteres weer heeft ingenomen, verschijnt haar in een visioen een jonge man dan wel een jonge vrouw, die een dood kind met het opgooien van een appel tracht te vermaken. Al deze elementen zijn ten opzichte van het Latijn toegevoegd en deze gemeenschappelijke veranderingen verbinden de drie teksten, zodat we één gemeenschappelijke voorvader (x) moeten aannemen. Daar x vele afwijkingen van het Latijn bevat, is deze redactie verre van identiek met O, die een letterlijke vertaling van Caesarius' tekst zal hebben gevormd.[8] Dat levert dit stemma op:

De eerste vraag is nu, of de drie bronnen onderling in rechte lijn verwant zijn: stamt R van K of D af, K van R of D, D van R of K? De hoofse elementen in de rijmtekst (o.m. de passages 37-62, 91-94, 95-129 en 327-401) ontbreken in K en D. Daar ze ook in het Latijn niet voorkomen, is het waarschijnlijker dat ze in R zijn toegevoegd, dan dat ze in K/D zouden zijn weggelaten. Dat wijst erop, dat K en D niet van R afstammen.

R bevat ook veranderingen, waar K en D de oorspronkelijke lezing hebben bewaard. Een volledige opsomming heeft hier geen nut; ik noem enkele plaatsen.

(a) Wanneer Beatrijs haar sluier en sleutels bij het Mariabeeld achterlaat, vertrouwt ze die aan Maria toe: ‘Has claves mihi de tua gratia commissas et hoc velum in signum virginitatis mihi datum tibi domina mea committo’ d.i. ‘Deze sleutels, die mij door Uw genade zijn toevertrouwd, en deze sluier, die mij als teken der maagdelijkheid gegeven is, *vertrouw ik toe aan U*, *mijn meesteres*’. In R 233-248 vinden we van deze woorden geen spoor, maar wel in K (43, 27) ‘Ende si beval maria haren dienst’; D vertaalt meer letterlijk (107, 13) ‘ende beval der sueter moder gades allet dat sie daer liet’.

(b) Wanneer Beatrijs in het huis van de weduwe is ingeslapen, wordt zij door een stem uit de hemel toegesproken. In overeenstemming met het Latijn (‘o bona puella surge’) leest K (46, 12) ‘O wijf [...] staet op’ en D (108, 29) ‘Beatrix stant op’. In R 676 komt deze aansporing niet voor. Daar een ontwikkeling *surge* (d.i. ‘sta op’) → *Ø* → *staet op / stant op* uiterst onwaarschijnlijk is, zullen K en D niet op de overgeleverde berijmde redactie teruggaan.

D bevat eveneens verscheidene onoorspronkelijke elementen die in R en K ontbreken.

(a) Zo is de jongeling, wanneer hij in het klooster komt, vergezeld van ‘sinen knechten’ (107, 3).[9]

(b) Beatrijs bad in de tijd dat ze van de prostitutie leefde, niet alleen dagelijks de zeven getijden van Maria. Voor haar gold ook ‘never on saturday’: ‘en mochte oir niet an komen dat sie des saterdaeges enen pennynck myt oiren live verdient hedde’ (108, 9).

(c) In afwijking van de twee andere bronnen wil ze naar het klooster terug ‘op dat sie die almyssen des vorschreven cloesters mede gebruken moecht’ (108, 17).

(d) Afwijkend van het Latijn zowel als van de twee andere Mnl. versies is het feit, dat Beatrijs in D haar sleutels op het altaar legt en niet aan het beeld hangt: ‘imagini pendens’, R 238 ‘Hinc si voer dat beelde Marien’, K 43, 26 ‘Ende die slotelen hinc si voor dat beelde van maria’. D (107, 11) leest: ‘ende lachte dat [abijt] mit oiren sloetelen van den cloester opt altaer’.

(e) Tevoren heeft Beatrijs gebeden ‘voir een crusefix’ (107, 5), waar we in het Latijn lezen ‘altare aggreditur’, in R 203 ‘voerden outaer’ en in K 43, 16 ‘voor dat heilighe sacrament’.

(f) Uit de sterk bekorte versie D kan de uitvoeriger lezing R niet zijn ontstaan, daar deze letterlijke overeenkomsten met het Latijn vertoont. Hetzelfde geldt voor K, die nauw bij R aansluit.

Zou K tenslotte aan R of aan D ten grondslag kunnen liggen? Die mogelijkheden zijn minder gemakkelijk uit te sluiten.

(a) Het feit dat in K de aanvankelijk naamloze non van meet af aan Beatrijs heet, terwijl de naam in het rijm alleen in 1029 voorkomt en daar duidelijk is toegevoegd,[10] maakt de filiatie K → R onwaarschijnlijk.

(b) In K wordt niet alleen Beatrijs maar ook de jongeling door de duivel bekoord (42, 16). Dit onoorspronkelijke detail ontbreekt in R en in D. De duivel speelt in deze versie nog op andere plaatsen een rol.

(c) Anders dan in R en D is Beatrijs' besluit om prostituée te worden het werk van de duivel: ‘Doe becoerde haer die duvel noch tot meerre sonden’ (44, 21).

(d) Beatrijs' vrees, dat zij voor een dievegge zal worden gehouden, wanneer ze na 14 jaar en midden in de nacht het klooster binnendringt (R 707-710), wordt in K aan de inblazing van de duivel geweten, die niet wil dat ze haar zondig leven opgeeft: ‘Mer dat quam

wt ingheven des duvels die haer benyde dat si weder in haren dienst comen soude' (46, 27).

(e) Door nog niet geheel duidelijke oorzaken heeft Beatrijs in K nog een tweede ontmoeting met haar vriend (43, 10-14) voordat zij (in 43, 28) de kloosterpoort achter zich dicht trekt. Het gaat hier om een onmiskenbare corruptie, waarvan we in R en D geen spoor aantreffen.

(f) In R (891-898) zegt de abdis de weduwe zonder meer toe, dat het klooster de opvoeding der kinderen zal bekostigen. In het proza (K 48, 21) gaat de volgende overweging aan het besluit vooraf: 'Die abdisse sach dat die kinder scoen waren ende wel ghehavent'. Daar D de gehele interpolatie v. 867-910 mist, kan niet met zekerheid worden gezegd, of het om een weglating in R dan wel om een toevoeging in K gaat. Gezien het feit, dat bijna alle toevoegingen in K eenzelfde rationaliserende tendens vertonen, lijkt me het laatste waarschijnlijk.

(g) In K ontbreekt in het begin van het verhaal de belangrijke vermelding uit de Latijnse bron, dat Beatrijs kosteres was. R en D bevatten de oorspronkelijke mededeling wel. We kunnen er op grond van dit alles wel zeker van zijn, dat R en D niet op K teruggaan.

Mogelijke filiaties

R, K en D zijn dus niet in rechte lijn verwant. Het zijn onderling onafhankelijke redacties, die daardoor geen van drieën buiten beschouwing mogen worden gelaten, wanneer het gaat om de vaststelling van de archetypus (x) en om de reconstructie van O. Er zijn vier mogelijke filiaties:

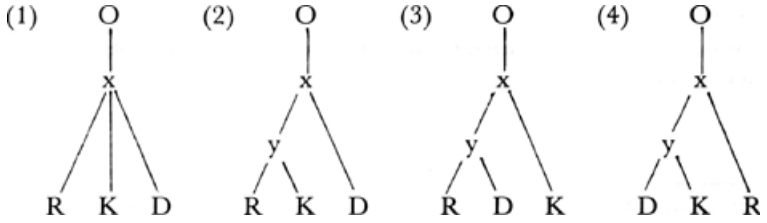

Het is van belang te bepalen, welk stemma van toepassing is. Een afwijkende lezing in K bijvoorbeeld tegenover eenstemmigheid in R en D heeft in het eerste, tweede en vierde schema voor de reconstructie geen waarde. Het moet dan gaan om een jonge variant. In het derde stemma daarentegen kan K wel degelijk de oudere lezing hebben bewaard. Staat K dan tegenover een gemeenschappelijke lezing van R en D (dus van y), dan staken de stemmen en zijn er andere argumenten nodig om te bepalen welke variant in x voorkwam. Stemt K echter met R of D overeen, dan moeten we deze lezing ook in de archetypus (x) aannemen. Wanneer dit stemma eenmaal is vastgesteld, moet elke variant van R of D tegenover de eensluidende lezing van D en K resp. R en K als onoorspronkelijk worden beschouwd.

Het gaat er nu dus om gemeenschappelijke veranderingen in twee van de drie bronnen aan te wijzen, waardoor deze twee bronnen in oppositie staan tot de derde bron. Overeenkomsten alleen zijn niet voldoende. Door elke wijziging in één van de onafhankelijke redacties immers ontstaat een overeenkomst tussen de twee andere; dat zegt niets over de samenhang. We blijven dan steken bij het eerste stemma. Zou voor de bepaling van de filiatie het feit van belang kunnen zijn, dat alleen R een rijmtekst is, en K en D beide in proza zijn geschreven? Er is alle reden om aan te nemen, dat O een berijmde vertaling was. In ‘De bron van *Beatrijs*’ meen ik te hebben aangetoond, dat Caesarius' prozaverhaal in de *Libri octo miraculorum* zeer letterlijk in Mnl. verzen is omgezet. Daar deze verzen voor een goed deel in R zijn bewaard, moeten ook x en y rijmteksten zijn geweest.[11]

> De rijmen zijn zowel in D als in K zorgvuldig vermeden; overbodige tekstgedeelten zijn daartoe weggelaten, de tijden der werkwoorden zijn gewijzigd (imperfectum ⇔ perfectum) en vaak wordt er gebruik gemaakt van synonieme woorden en constructies. Op enkele plaatsen evenwel vinden we de rijmwoorden die we uit R kennen, nog terug. En zowel K als R bevatten jongere lezingen die in een berijmde redactie moeten zijn ontstaan.
> In K zijn onder meer de navolgende rijmparen te herkennen: 44, 11 stede: beyden (< bede) (402*-404')[10]

45, 19-20 van deser weken: vertellen (< spreken) (587-588)
45, 21 ghestreken was (< streec): bleef (< weec) (593-594)
46, 10-11 ghekermet: ontfermt (673-674)

Vgl. verder de overeenkomst tussen 707-710 en de passage 46, 25-27:

707 Ochtic nu inden cloester ghinghe Quaem si in dat cloester
708 Ende men mi over dieveghe vinghe ende si dan gevanghen worde voor een diefegghe
709 Soe waric noch meer ghescent so waer sy noch meer ghescent
710 Dan doen ic ierst rumde covent dan si te voren was

Dezelfde passage luidt in D (109, 2-5):

707 Ist saeke dat [...] ick bynnen den cloester
708 angegrepen werde voir enen dief
709 so is die leste verschemenisse meerre
710 dan die irste gewest is

In D, die veel sterker heeft bekort dan K, zijn de rijmen radicaal verstoord. In 107, 31-108, 1 echter vinden we nog het rijmpaar uit 445-446 terug, nl. *spynnen* : *wynnen.* Voor het overige zijn we aangewezen op argumenten van tekstkritische aard.
Er wordt melding gemaakt van *broder gijsbert* (110, 27) (< 14 *ghijsbrecht*), welke naam op *ghijs* teruggaat, een verlezing van de oorspronkelijke eigennaam. De leesfout heeft tot een 2 > 4 aanleiding gegeven, die nog in de rijmtekst is aan te wijzen. Een verlezing in proza zou niet tot de toevoeging van verzen hebben geleid. Datzelfde geldt voor de uitbreidingen in 437-440, die zijn veroorzaakt door de verlezing van *tuwē kinde* als *twee kinde.* Daar Beatrijs ook in D twee kinderen heeft, moet de prozaversie op een berijmde tekst teruggaan. Vgl. voor deze reconstructies resp. ‘De bron van *Beatrijs*’ en ‘Haer moeder hiet Beatrijs’.

Aangenomen nu, dat K en D beide op een berijmde tekst teruggaan, moeten er één of twee bewerkingen worden aangenomen? Wanneer het rijm éénmaal in proza is omgezet, moeten we tot stemma 4 besluiten. In het andere geval tot 2 of 3. Stemma 1 lijkt hoe dan ook weinig kans te maken. Dat x drie maal zou zijn afgeschreven, is mogelijk, maar dat dezelfde redactie twee maal achtereen tot een prozatekst zou zijn omgewerkt, is minder waarschijnlijk. Teksten werden steeds opnieuw gekopieerd. Maar de omzetting van een rijmtekst in proza was geen alledaagse activiteit. Het zou zeer toevallig zijn, wanneer de twee bewerkers zich bij alle af-

schriften die er van de Beatrijs zijn geweest, op een en dezelfde redactie hadden gebaseerd. Doch onmogelijk is het niet. Daarom zullen gemeenschappelijke veranderingen uitsluitsel moeten geven.

Wanneer we trachten vast te stellen wat een verandering, een jongere lezing, is, zijn we al bezig met tekstreconstructie. Een stemma berust dus altijd op tekstkritiek, terwijl men voor de tekstkritiek mede gebruik maakt van het stemma. Het gevaar voor een cirkelredenering is niet denkbeeldig. We moeten voorzichtig manoevreren. Op grond van enkele plaatsen wordt een hypothetisch stemma geconstrueerd, dat als hulpmiddel dient bij verdere reconstructies. Geen enkele nieuwe reconstructie mag met dit stemma in tegenspraak zijn. Hoe meer reconstructies de juistheid van de hypothese bevestigen, hoe sterker het stemma wordt. Een cirkelredenering wordt ook bemoeilijkt door het feit dat voor vele reconstructies geen kennis van de filiatie vereist is. Deze plaatsen dienen bij voorkeur om het stemma te constitueren.

Het geldige stemma

Er zijn voldoende aanwijzingen om het tweede stemma, nl.

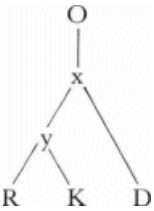

voor de juiste schematisering der tekstverwantschap te houden. R en K, die in vele opzichten nog nauwkeurig overeenstemmen, hebben enkele jongere lezingen gemeenschappelijk, waar D met het Latijn en daardoor met O en x overeenstemt. Dit stemma houdt in, dat twee verschillende redacties (x en y) van de berijmde versie uitgangspunt zijn geweest voor een bewerking in proza. Hier heeft zich de opmerkelijke ontwikkeling voorgedaan, dat de prozatekst van Caesarius in verzen is vertaald, en dat deze berijmde versie, zelfs bij herhaling, weer in proza is omgezet.

> Ik plaats R, K en D op hetzelfde niveau. Een stemma als dit geeft geen indicaties ten aanzien van de ouderdom der overgeleverde redacties, noch over de mate waarin de bewaarde teksten afwijken van de (sub)archetypen. Deze gegevens kunnen met elkaar in tegenspraak zijn. Daardoor is het niet mogelijk ze in één schema te visualiseren. Gaan we uit van de tijdstippen waarop de codices zijn geschreven, dan zouden de lijnen naar K (a^{o} 1479) en D (eind 15de eeuw) veel langer moeten zijn dan naar R (a^{o} 1374). Letten we op het aantal fasen dat tussen punten in het stemma moet worden aangenomen, dan is de lijn y-R enige malen langer dan y-K. Uit geen van de schema's blijkt, dat D slechts een zeer globale weergave is van x, terwijl R, hoezeer ook uitgebreid, de (berijmde) vorm het best heeft bewaard.
> Duidelijk is, dat het stemma alleen betrouwbare informatie biedt ten aanzien van de aard der verwantschap. In dit geval kan bovendien voor zeker worden aangenomen, dat K inhoudelijk dichter bij y ligt dan R. Dat maakt K voor de diachrone tekststudie tot een belangrijke bron, net als D overigens, dide een aantal oorspronkelijke lezingen heeft bewaard, die op de lijn x-y verloren zijn gegaan.

Tenminste twee van de drie bekende prozaredacties (Düsseldorf, Katwijk en de nauw met K verwante Haagse codex (K.B. 70 H 42) behoorden toe aan kloosters: K (Hollands, geschreven in 1479) was eigendom van ‘den besloten susteren van Sinte Jheronimus huus in Roma binnen Leyden op Rapenburch’ en D (Gelders-Overijssels, eind 15de eeuw) was van ‘den Cruysbroederen in Mariënvreed’ te Wesel.[12] Op grond daarvan mogen we aannemen, dat de tekst diende tot stichting en bezinning. Uit deze verzamelcodices van legenden en exempelen werd vermoedelijk voorgelezen. De tekst in D, welk handschrift ook ‘sermonen’ bevat, diende waarschijnlijk mede voor de prediking. Dat het verhaal daarvoor geschikt is, bewijst de tekst zelf: de biechtvader van Beatrijs is de eerste die het mirakel ‘in een sermoen’ (1006) openbaar maakt. Op voordracht voor een groter publiek wijzen ook enkele retorische wendingen als in 108, 27, waar de verteller de aandacht trekt met ‘Wat geschach?’ om dan te vertellen: ‘in der selver nacht quam een stemme tot Beatrix’.

Dat de berijmde versie tot twee maal toe geschikt werd geacht om als uitgangspunt te dienen voor een stichtelijke prozatekst, die ook

als preek kon dienen, zegt iets over de aard van de oorspronkelijke rijmversie en van de redacties x en y. De Beatrijs zal aanvankelijk netzomin als het Latijnse voorbeeld een wereldlijke, literaire tekst zijn geweest, doch een stichtelijk verhaal op rijm. Naar ik in 'De bron van *Beatrijs*' heb betoogd, zijn de mondaine, hoofse elementen na y in fasen toegevoegd. In 'Het toeval van de tekst' (in *Bundel- W.P. Gerritsen* 1985) heb ik getracht aan te tonen, dat op de lijn tussen y en R vele tussenstadia moeten worden aangenomen.

Dat R en D verschillende bewerkingen zijn en niet op één omzetting van de rijmtekst teruggaan, wordt al bij eerste lezing duidelijk. In K zijn de verzen getrouw gevolgd. De bewerker heeft wel systematisch geprobeerd de rijmklanken weg te werken, hij heeft hier en daar gecorrigeerd en gerationaliseerd, maar allerlei kleine bijzonderheden uit zijn voorbeeld heeft hij bewaard, ook wanneer die slechts dienden om de verzen rijmend te krijgen. In D daarentegen is de bewerker onafhankelijker geweest. Hij heeft passages samengevat en naverteld, en zich niet gehouden aan de zinsstructuur van de rijmtekst. Ter illustratie geef ik hieronder de drie redacties van eenzelfde tekstgedeelte naast de letterlijke vertaling van de Latijnse tekst van Caesarius.[13]

R 483-491		**K 44, 29-45, 5**
483	Als die .xiiij. jaer waren ghedaen	Doe si aldus XIIII iaer gedwaelt hadde
484	Sinde haer God int herte saen	doe creech si gracie ende een inslach
485	Berouwennesse alsoe groet	
486	Dat si met enen swerde al bloet	Soe dat si
487	Liever liete haer hoet af slaen	haer liever hadde laten doden
488	Dan si meer sonden hadde ghedaen	dan si meer
489	Met haren lichame alsi plach	mit haren lichaem ghesondicht hadde
	485	Ende si creech grote berouwe van haren sonden
490	Si weende nacht ende dach	Ende screyde nacht ende dach

491	Dat haer oghen selden drogheden	so dat haer oghen selden droech waren
D 108, 11-15		Vertaling van het Latijn[14]
483	Als dese Beatrix een tijt van jaren	Zo bracht ze een periode van tien jaar door
483	in deser groter dwelingen gewest had	
484	bedachte [sie] oir	Uiteindelijk vervulde de goede God [...] haar hart
485	ende kreech rouwe van oiren sunden	met zeer grote wroeging,
486	ende volkomen opsat [d.i. 'het absolute voornemen']	willende
487		beëindigen
488	nummermer so to sundigen	haar zondige levenswijze
487	ende daer voir liever den doit to lijden	
489		en vanwege haar zonden
490		smeekte zij nacht en dag
491		zonder ophouden
		[onze Heer Jesus Christus en de moeder van barmhartigheid, de maagd Maria]

Tegenargumenten

Hoewel de lezingen van K en D zeer verschillen, mogen enkele gemeenschappelijke zinswendingen die tegen het stemma lijken te pleiten, niet onbesproken blijven. De verzen 431-432 ('Daer bleven met hare ghinder Twee uter maten scone kinder') zijn op vergelijkbare wijze weergegeven. In K (44, 16) lezen we: 'Ende die man liet haer in groter armoeden mit twie kinderen sitten'; en in D (107, 28): 'die edele iongelinck [...] liet Beatrix mit twen kinderken sitten'. De uitdrukking doet zeer modern aan, maar was, getuige *MNW* 7, 1176, tenminste al in het begin van de 15de eeuw bekend. Het is zeer wel mogelijk, dat de twee bewerkers tot dezelfde woordkeus zijn gekomen.

Dat kan ook gelden voor de weergave van R 600 (‘Derre talen seldi begheven Te segghene vander costerinnen Oft ghi en blijft hier niet binnen’). K leest (45, 24) ‘of ghi en selt hier niet gheherbercht worden’ en D (108, 26) ‘so en dechte sie oir die nacht niet to herbergen’. Het is echter ook mogelijk, dat de lezing van R, die in 564 ook van *herberghe* spreekt (‘si bat herberghe doer ghenade’), niet oorspronkelijk is. Er wordt in 600 een vage omschrijving gebruikt en de herhaling van *costerinne* (599) en *costersse* (601) wekt weinig vertrouwen.

Opgemerkt zij verder, dat de non in beide versies van meet af aan bij name wordt genoemd. Maar als een gemeenscháppelijke verandering behoeft deze aanpassing niet te worden beschouwd. De bewerkers van K en D kenden de gehele tekst en wisten daardoor dat (in R 1029) tenslotte wordt vermeld, hoe de non heet.[15] Daardoor konden zij moeizame omschrijvingen (vgl. b.v. R 585 ‘Die daer bi haren kinderen sat’ en 614 ‘Die alsoe langhe hadde ghesneeft’) vermijden en zonder bezwaar in de gehele tekst de eigennaam gebruiken. De latere bewerkers van de berijmde versie konden de tekst niet op deze wijze aanpassen, omdat ze dan op allerlei plaatsen het rijm zouden verstoren.

Als een toevallige overeenkomst kan ook het feit worden beschouwd, dat de ontijdige afsluiting van het verhaal in 855-856 en 859-864 zowel in K als in D is vermeden.[16] Alles bijeen vertonen de prozaversies D en K tegenover R geen overeenkomsten die ons dwingen een gemeenschappelijke voorvader aan te nemen van wie R niet af zou stammen. Ook in R en D heb ik geen gemeenschappelijke veranderingen kunnen ontdekken die K mist. R en K daarentegen bevatten enkele onmiskenbaar jongere lezingen op plaatsen waar D, getuige het Latijn, de oorspronkelijke of, in ten opzichte van het Latijn toegevoegde passages, de oudere lezing heeft bewaard. D mist bovendien een aantal toevoegingen die in R en K voorkomen. We zullen hieronder zeven plaatsen bespreken die de samenhorigheid van R en K tegenover D bewijzen

Gemeenschappelijke veranderingen in R en K

1. *290*

Beatrijs ‘ghinc wt dat cloester totten ionghelinc’ (K 43, 28), die op haar wachtte *in enen hof* (D 107, 2) resp. *in den vergier* (R 255). Zij trekt de kleren aan die haar vriend heeft meegebracht. Dan zet hij haar op zijn paard *en weg zijn ze.* Het gaat nu om de precieze verwoording van de laatste mededeling. In het Latijn lezen we ‘et [eam] ponens super equum suum *duxit*, ubi ipsam habere voluit’, d.i. ‘hij zette haar op zijn paard en *voerde haar* naar een plaats waar hij haar wilde bezitten’. In R 290 gaan ze gezamenlijk op weg: ‘Dus *voren si* henen beide’; zo ook in K (44, 2): ‘Ende *si* ghinghen te paerde ende *reden* alle den nacht doer’. In D echter is de oorspronkelijke lezing bewaard (107, 19): ‘ende [hi] satte sie achter em op sijn peert ende *vuerde sie* mede to vremden lande wart’. Het is duidelijk, welke fout er moet zijn gemaakt: op de lijn x-y is *voerdise* tot *voerensi* geworden.

2. *200*

De volgende plaats is even overtuigend. Voordat Beatrijs het klooster verlaat, gaat ze volgens Caesarius de kloosterkerk binnen: *monasterium intus.* In K (43, 15) echter ‘ghinc [si] in dat choer’, alwaar ze ‘voor dat heilighe sacrament’ bidt. Vervolgens (43, 20) ‘ghinc si beneden dat choer ende knyelde voor dat beelde van onser liever vrouwen’. Dezelfde beschrijving vinden we in R (vgl. 200 en 223). In ‘De bron van *Beatrijs*’ heb ik trachten te verklaren, waarom het oudere *in die kerke* door *in die core* werd vervangen, welke wijziging tot gevolg had, dat Beatrijs ook *uten core* (R 223) moest gaan om bij het Maria-altaar terecht te komen, waarnaar ze op weg was. Uit de overgang *kerke* → *core* kan dus het dubbele gebed in R en K worden verklaard, waar het Latijn alleen van een gebed tot Maria spreekt. Dat *in die kerke* inderdaad de oudere lezing is geweest, wordt bevestigd door D (107, 5), waar we in overeenstemming met het Latijn lezen: ‘sie [...] ginc in die kerke’.

3. *563*: die weduwe

Bij de nu volgende bespreking moeten we het zonder de hulp van Caesarius stellen. In de Latijnse versie ontmoet Beatrijs bij haar

terugkeer, vóór de poort van het klooster een *puella* - waarschijnlijk is een non bedoeld - die ze om inlichtingen vraagt (‘Obviam sibi vidit ante portam puellam, quam sic alloquitur dicens [...]’). Direct na dit gesprek gaat Beatrijs de kloosterkerk binnen. Zoals ik in ‘Haer moeder hiet Beatrijs’ heb uiteengezet, kon deze passage in het Middelnederlandse verhaal niet ongewijzigd blijven. De jongeling heeft zijn vriendin met twee kinderen laten zitten. Met ‘een kint in elke hant’ (R 555) komt Beatrijs bij haar klooster terug. Ze moet eerst onderdak voor haar jonge kinderen zien te vinden, voordat ze de kloosterkerk kan binnengaan. Om die reden kan de non bij de poort zijn vervangen door een vrouw die in de omgeving van het klooster woont, in R (563) en K (45, 13) een *weduwe*, in D (108, 19) een *werdynne.* De woorden zijn naar de vorm te zeer gelijkend om een bewuste keuze of wijziging waarschijnlijk te maken. We hebben ongetwijfeld met een leesfout te doen. Een verlezing in beide richtingen is mogelijk: *werdinne* ⇔ *weduwe.*

Het feit dat in enkele Franse en op het Frans teruggaande bronnen de gastvrouw een weduwe is,[17] lijkt tegen *werdinne* te pleiten. Maar Stracke heeft in 1930 reeds verondersteld, dat verscheidene vreemdtalige versies elementen aan het Middelnederlands hebben ontleend.[18] Wanneer dat juist is, kan de Franse bewerker een Mnl. redactie voor ogen hebben gehad, jonger dan x en behorend tot de tak x-y. De mogelijkheid is dus niet uitgesloten, dat x net als D *werdinne* las. Deze lezing wordt gesteund door twee uit het Nederlandse taalgebied afkomstige codices met een korte Latijnse versie (vgl. Guiette nr. 15; Watenphul p. 22-23), waarvan de oudste kort na 1300 is geschreven. Deze versie, die niet op de *Dialogus* teruggaat, heeft verscheidene bijzonderheden met het Middelnederlands gemeen. Van belang is hier, dat Beatrijs ook in deze bron niet direct naar het klooster terugkeert, maar zich eerst tot een buitenstaander wendt. Zij gaat naar een huis dichtbij de abdij en voert een gesprek met de ‘hospita’, d.i. in het Middelnederlands ‘een werdinne’.[19]

Wanneer we de varianten op hun eigen waarde beoordelen, lijkt me een waardin - misschien een herbergierster, maar mogelijk ook de beheerster van het gastenverblijf van het klooster - in de gegeven omstandigheden een meer vanzelfsprekende gastvrouw

dan een weduwe. Waarom zou Beatrijs juist bij een weduwe aankloppen voor onderdak? En hoe kan ze weten, waar er een weduwe woonde? Misschien heeft Beatrijs een wat oudere (vgl. het Franse *vieille femme*; zie noot 17) alleenstaande vrouw uitgezocht in de hoop, dat die zich wel over haar kinderen zou ontfermen. Tegen deze veronderstelling spreekt echter het feit, dat zij pas later besluit de jongens in de steek te laten: een hemelse stem moet haar daartoe nog drie maal aansporen. Over de verzorging van de kinderen werd bovendien aanvankelijk niet gesproken: de passage R 867-910 (K 48, 11-49, 2), die D nog niet kent, is zo goed als zeker een interpolatie op de lijn x-y. En ook in R en K worden de kinderen tenslotte in een klooster opgevoed (R 1025-1028; K 50, 21-23). Dit alles maakt het onwaarschijnlijk, dat een bewerker bewust voor een weduwe zou hebben gekozen terwille van de verzorging der kinderen.

Het lijkt me aannemelijk, dat *weduwe* in K en R een gemeenschappelijke 'fout' is, een verlezing van *werdinne.* Daar de varianten in het Middelnederlands zo eenvoudig kunnen worden verklaard, wordt het des te waarschijnlijker, dat het Franse *veuve* vanuit het Middelnederlands is overgenomen. We moeten dan navolgende ontwikkeling aannemen: *puella → hospita/werdinne → weduwe → veuve → vieille/pauvre femme.*

4. *711-722*

Tijdens haar verblijf bij de weduwe/werdinne wordt Beatrijs, in D zowel als in R en K, in drie opeenvolgende nachten door een stem gemaand om naar haar klooster terug te keren. Op het eerste bevel reageert zij niet, omdat ze vreest, dat de duivel erop uit is haar als een dievegge te laten oppakken. In D (109, 5) volstaat deze overweging om Beatrijs het volgende te doen besluiten: 'sie woldet gade beveelen ende bliven in der herbergen'. De eenvoudige vermelding van het feit dat Beatrijs zich tot God wendt, is in R uitgewerkt tot een gebed in de directe rede (R 711-720). Daarin moest wel worden gevraagd om wat later inderdaad zal gebeuren: 'die stemme [...] come anderwerf tot hare Ende derdewerven openbare'. Aan dit gebed is, zoals Stracke reeds heeft opgemerkt, door een latere bewerker nog een rijmpaar toegevoegd (721-722), dat op Maria betrekking heeft.[20]

De gehele passage 711-722 vinden we terug in K (47, 2-5). Ook hier bidt Beatrijs God en Maria om een tweede en zelfs al om een derde wonder, daarmee elk element van verrassing uit de vertelling halend. Het is op dit moment voldoende dat ze op goede gronden weigert te vertrekken. Het initiatief is nu weer aan haar hemelse tegenspeler. Het lijkt er dan ook op, dat we met een uitbreiding te doen hebben. Zoals dat in vergelijkbare gevallen zo vaak gebeurt, is op de plaats waar van bidden wordt gesproken, de letterlijke tekst van het gebed ingevoegd.

Het lijdt geen twijfel, dat de tot driemaal toe herhaalde aansporing om op te staan en naar het klooster te gaan ontleend is aan de *Karel ende Elegast.* Het is daarom zinvol de reactie van Karel op de woorden van de engel te vergelijken met die van Beatrijs. Karel nu legt het eerste bevel na een korte overweging naast zich neer. En de engel komt ongevraagd opnieuw in actie. Het lijkt me op grond van dit alles zeer waarschijnlijk, dat D de oudere mededeling heeft bewaard, die tussen x en y in een gebed is omgezet.

5. *867-910*

De prozaversie D mist verscheidene elementen die in R/K zijn toegevoegd. Zo klopt de vrouw bij wie Beatrijs haar kinderen heeft achtergelaten, niet bij de abdis aan om materiële steun te vragen. Dat de passage 867-910 in de rijmtekst is geïnterpoleerd, is vaker betoogd.[21] Maar het feit dat D de interpolatie mist, is geen keihard bewijs voor de hier verdedigde filiatie R/K ← y ← x → D. In D kan de passage immers weer zijn weggelaten. Maar waarom zou dat zijn gebeurd? De inhoud is van belang en past in het verhaal. En het tekstgedeelte is te omvangrijk om bij een verkortende bewerking geheel te verdwijnen.

6. *749-768*: met groter claerheit

Bijzonder intrigerend is het navolgende verschil tussen R en K enerzijds en D anderzijds. Zoals in 714-720 ten overvloede wordt benadrukt, houdt een drievoudige aansporing voor Beatrijs de garantie in, dat het bevel om naar het klooster terug te gaan van God komt, en geen practical joke van de duivel is. Het is daarom begrijpelijk, dat zij ook op de tweede aansporing nog niet reageert, doch

de derde keer afwacht. Gelukkig maar, want de engel, der maghet Marien bode, heeft voor haar en ons nog een verrassing in petto. Hij volstaat niet met een herhaalde aansporing. Wanneer hij spreekt, wordt het in Beatrijs' kamer helder licht. En deze wonderlijke ‘claerheit’ overtuigt haar ervan dat de boodschapper uit de hemel komt: ‘Dat wetic nu sonder hone Si comt met lichte soe scone’ (767-768).

Het zien maakt het geloven overbodig. De volmaaktheid van het getal drie is niet langer van doorslaggevende betekenis. Dat nu lijkt in tegenspraak met de prospectieve lijnen in de tekst. Ook op grond van de parallellie met de *Karel ende Elegast* moet het optische wonder als overbodig worden beschouwd. Karel de Grote concludeert na het derde bevel zonder meer dat het om ‘Gods gebot ende sine woorde’ (r. 101) gaat.[22] En dat doet Beatrijs in de prozaversie D eveneens. Wanneer de stem is uitgesproken, komt Beatrix meteen in actie: zij ‘sat oir betruwen in der moder ons heren ihesu ende liet oir kinder liggen slapen ende ginck in dat cloester’ (109, 14). Geen woord over het wonderbaarlijke *licht.*

Nu wordt dit zelfstandig naamwoord ook in K niet gebruikt. Daar is, net als in R v. 763 sprake van *die claerheit*, ook parallel aan 751:

R 749-768		**K (47, 11-13)**
749	Doen waecte si den derden nacht	Des derden nachts
750	Een stemme quam van Gods cracht	quam die stemme
751	Met enen over groten lichte	mit groter claerheit
752	Ende seide hets bi onrechte	ende seide tot haer
753	Dat ghi niet en doet dat ic u hiet	
754	Want u Maria bi mi ontbiet	God ende maria ontbieden iu (47,14)
761	Als die stemme dit hadde gheseit	Ende mit dien
762	En mochte die zondersse die daer leit	scheyde

763	Die claerheit metten oghen wel sien	die claerheit van daen[23]
764	Si seide nu en darf mi niet twien	Doe dochte si
765	Dese stemme comt van Gode	dat die stemme van gode was
766	Ende es der maghet Marien bode	
767	Dat wetic nu sonder hone	
768	Si comt met lichte soe scone	

Parallel aan 767-768 maakt K geen melding van het licht. Nu wekken deze verzen ook de indruk te zijn toegevoegd: 767 is een duidelijke stoplap. *Comt* vormt een herhaling t.o.v. 765. Daar gaat het om een conclusie en is het presens acceptabel. In 768 zouden we *quam* verwachten, daar we met een overweging achteraf te doen hebben. Ongewoon is ook de assonance ten opzichte van het vorige rijmpaar, waardoor de verzen bijna een vierrijm vormen. We mogen er mede vanwege de parallellie met K vanuit gaan, dat 767-768 als een extra motivering zijn toegevoegd. Daardoor is nog slechts eenmaal, in 751, sprake van een *licht* (tegenover *claerheit* in K, terwijl beide redacties ook in 763 *claerheit* lezen).

Gelet op het twijfelachtige rijm *lichte*: *onrechte*, het ontbreken van een aanspreking (vgl. *mensche* in 673 en 726), het gebruik van *ghi* en *u*, waar we op grond van 673, 674, 681, 726, 727, 728 *du* en *di* mochten verwachten,[24] gezien ook de stoplap *over* (751), en de weglaatbare versvullingen *Hets bi onrechte* (752) en *Dat ghi niet en* (753), lijkt het zeer aannemelijk dat *licht* in R ook op *claerheit* teruggaat:

751* Met groter claerheit ende seide

Daarop moet een vers hebben gerijmd, waarschijnlijk beginnend met *mensche* (als in 673 en 726) en mogelijk gelijkluidend met 726.

Van een volledige reconstructie zie ik hier af. Het zal ook zonder verdere bewijsvoering acceptabel zijn, dat 751* op deze wijze tot een rijmpaar is uitgebreid:

751 Met <enen over> groten /lichte/[25]
752 Ende seide <hets bi onrechte>

Nu lijkt het misschien van weinig belang, dat we in plaats van *licht*, net als in K en in overeenstemming met vers 763, *claerheit* lezen. De

woorden zijn immers synoniem. Maar met het zelfstandig naamwoord *licht* is ook het lidwoord verdwenen. Het licht verliest daardoor zijn individualiteit; *met groter claerheit* boet in aan zelfstandigheid en is daardoor nauwer betrokken op de door het verbum aangeduide werking. In de overgeleverde lezing komt de stem tezamen met het licht: de stem en het licht zijn zo goed als gelijkwaardig, nevengeschikt. In K en in de reconstructie voegt *met groter claerheit* informatie toe aan de mededeling van het werkwoord: de bepaling is ondergeschikt.

Nu kunnen we *met groter claerheit* als een bepaling van omstandigheid zien en zo is de voorzetselgroep in y kennelijk opgevat: 'onder groot licht'. In D echter stuiten we op een bepaling van wijze, die gezien de overeenkomstige plaats en vorm op dezelfde lezing van x moet teruggaan: 'Also quam die stemme des derden nachts weder ende sachte *myt groten ernste*' (109, 8). Hier is de bepaling op *seggen* betrokken. De stem sprak nadrukkelijk. Wanneer *met groter claerheit* nu het spreken bepaalt (hetgeen volgens *MNW* 3, 1463 mogelijk is), hoeven we niet langer aan 'licht' te denken. De engel spreekt 'met grote helderheid', 'luid en duidelijk'. Dat heeft hij ook bij de vorige gelegenheden gedaan, toen hij tot Beatrijs *riep* (671 en 725).

In y (en naar ik aanneem, ook in x) vormt *met groter claerheit* een bepaling bij *die stemme quam*, maar ook hier gaat het om de produktie van geluid: 'de stem liet zich horen'. De helderheid heeft betrekking op wat het oor waarneemt, niet op wat het oog ziet. De oorspronkelijke mededeling is in D bewaard, al is daar in formeel opzicht het een en ander gewijzigd. De misinterpretatie (*horen* ➞ *zien*)[26] blijkt zowel in R (761-763) als in K (47, 14), waar de mededeling is tussengevoegd, dat het licht weer verdwijnt. Daarmee is het meerduidige *met groter claerheit* definitief tot een visueel waarneembaar verschijnsel geworden. Dat heeft in R tot de vervanging van *claerheit* door *licht* geleid (751), en tenslotte tot de toevoeging van 767-768.

De beschreven ontwikkeling steunt niet alleen het hier verdedigde stemma, maar geeft ook grond aan de opvatting dat K inhoudelijk dichter bij y staat dan R:

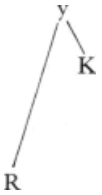

7. *845-850*: dat horloy

We weten niet wanneer de *Beatrijs*-legende vanuit het Latijn in het Middelnederlands is vertaald. Vroeger dan 1237 kan dat niet geweest zijn, want toen voltooide Caesarius van Heisterbach het derde boek van zijn *Libri octo miraculorum*, waarop het Middelnederlands is gebaseerd. De Haagse codex (K.B. 76 E 5) bestond zeker al in 1374.[27] Gezien de vele op zichzelf staande wijzigingen die in de overgeleverde redactie moeten worden aangenomen,[28] heeft de rijmtekst een lange ontwikkeling doorgemaakt, maar hoe lang is op geen vijftig jaar nauwkeurig te zeggen. Daarom blijven gissingen mogelijk van circa 1250 tot circa 1300.[29]

Een bescheiden rol in de discussie speelt de vermelding van het *horloy* in vers 846.[30] Wateruurwerken oftewel clepsydrae werken in het algemeen geruisloos, net als vuuruurwerken (kaarsen en lampen met een schaalverdeling) en zandlopers. Bij een slaande klok moeten we aan een raderuurwerk denken, dat waarschijnlijk pas in de eerste helft van de 13de eeuw ontstond. Torenuurwerken met een hamer die op de luiklok slaat, zijn er pas in de veertiende eeuw. ‘In Nederland schijnt het eerste exemplaar dat van Utrecht geweest te zijn’ (*W.P.* 19, 1974[7], p. 35). Slaande kamerklokken zullen zeker vóór 1300 zeldzaam zijn geweest, als ze al voorkwamen. Uit de 13de eeuw zijn geen uurwerken bewaard gebleven.

> ‘In ieder geval zullen we wel mogen aannemen, dat aanvankelijk alleen de zeer rijke kloosters over zo iets moderns als een klok de beschikking gehad zullen hebben. Het zal dus als een bewijs van de voornaamheid van het klooster vermeld zijn. Maar als dat het geval is, kan dit ook later toegevoegd zijn, om met de tekst bij te blijven aan de eigentijdse ontwikkeling’ (Lulofs, *editie* 1983, p. 114).

De onmiskenbare ouderdom van de sterk veranderde Mnl. *Beatrijs* in verzen lijkt moeilijk te rijmen met de vermelding van de slaande klok, die voor de 13de eeuw verwonderlijk mag heten. Dat heeft Lulofs ertoe gebracht te veronderstellen, dat vers 846 (cum annexis) is toegevoegd. Hij denkt aan een bewuste uitbreiding. We mogen echter een ongewilde tekstwijziging (veroorzaakt door een fout, eventueel gevolgd door een correctie) niet op voorhand uitsluiten. Een beschrijving van de tekstontwikkeling moet duidelijk maken, wat er is gebeurd. Dat de tekst gewijzigd is, lijkt buiten kijf. De omgeving van vers 846 maakt een onbetrouwbare indruk en de prozaversies vertonen opvallende varianten. In D is er van een klok zelfs geen sprake. We zullen hieronder trachten de lezing van de archetypus te reconstrueren. Pas dan kan duidelijk worden, of en zo ja, om welke reden of door welke oorzaak 'dat horloy' is toegevoegd. Ik geef eerst een synoptisch overzicht van de drie lezingen, die geen pendant hebben in het Latijn.

R 845-850		**K (48, 2-3)**
845	Binnen dien was die nacht ghegaen	Daer na hoorde si
846	Dat dorloy begonste te slaen	an die orleye
847	Daer men middernacht bi kinde	dattet tijt was te metten te luden
848	Si nam cloc zeel biden inde	Doe ghinc si totter clocken
849	Ende luude metten so wel te tiden	ende lude te metten
850	Dat sijt hoerden in allen ziden	

D (109, 18-19)	
845	ende et naecten der tijt
846	
847	
848	
849	ende sie luyden metten
850	als sie voirtijts gewoentlick was

De passage in K zou een verbeterde lezing van de zes verzen in R kunnen zijn. De mededeling uit 850 ontbreekt, maar dat is geen gemis. Aan K moeten drie rijmparen ten grondslag liggen. In D hoe-

ven dat er maar twee te zijn. Is het derde rijmpaar (847-848) weggelaten, of is het in K/R, dus in y, toegevoegd? Het antwoord op deze vraag is van belang voor het stemma. Een uitbreiding in y zou een bevestiging inhouden voor de hier verdedigde filiatie.

Richten we onze aandacht allereerst op R, die de meest uitvoerige lezing biedt. De zes verzen bevatten opvallend veel merkwaardige elementen. Vers 845 wekt de indruk, dat het reeds ochtend wordt.[31] Uit 846-847 echter moet men achteraf concluderen, dat de nacht slechts zo ver gevorderd was, dat de klok twaalf uur begon te slaan. Het is in tegenspraak met vers 193 ('Vore middernacht lude si mettine'), dat Beatrijs precies te middernacht de metten zou luiden.[32] Wanneer het officie op dat tijdstip begint, moeten de nonnen voordien worden gewekt, dus vóór of tegen middernacht. De klok kon nog niet slaan; de lezing van R en K kan daarom niet juist zijn. De tijd voor de metten naderde, zoals in D wordt uitgedrukt. Daar D de juiste mededeling bevat, is het waarschijnlijk, dat *die nacht* in 845 in de plaats is gekomen voor *die tijt:*

845* Doe die tijt was ghegaen

d.i. 'toen de tijd was gekomen'.[33] Het is mogelijk, dat de vervanging van *tijt* door *nacht* aan een onbewuste associatie van een afschrijver moet worden geweten (vgl. mijn *Bijdragen* 1, § 6.3.5). Daar echter ook *doe* in *binnendien* is gewijzigd, hebben we waarschijnlijk met een bewuste aanpassing te doen, die nodig was na de verandering in 846, die we nog zullen bespreken. Keren we terug naar de tekst van R.

Vers 847 is een omslachtige omschrijving voor 'middernacht', en 848 vormt een volkomen overbodige en gezien de globale aanduidingen in de rest van de tekst (vgl. o.m. 34-36, 193 en 298) veel te gedetailleerde beschrijving van de handeling. Vooral het feit dat Beatrijs het klokketouw bij het eind vastpakt, is een irrelevante bijzonderheid. Ook het rijmpaar 849-850 bevat een bevreemdende wending. *In allen ziden* is een stoplap, daar *si* (in *sijt*) nader wordt bepaald in 851: 'Die boven opten dormter laghen'. Zou het onderwerp *men* zijn geweest, wat ik vermoed, welk voornaamwoord onder invloed van 851 gewijzigd is in *si*, dan is 851 niet langer een relatieve zin en wordt de plaatsbepaling in 850 aanvaardbaar, al is

het vers geheel overbodig. Maar ook na deze correctie blijft ‘Dat ment hoerde in allen ziden’ het merkwaardige gevolg van het feit dat Beatrijs *so wel te tiden* de klok luidt: ‘zo goed op tijd, dat men het overal hoorde’.

De editeurs hebben op verschillende wijzen getracht tot een logische aansluiting te komen. Kazemier (*editie* 1977, p. 106) voegt een conjunctie in en parafraseert: ‘zo goed *en* op de juiste tijd’. Roemans en Van Assche (*editie* 1978, p. 34) vertalen *te tiden* als ‘toen’ en laten de bijzin afhangen van *so wel*: ‘en ze luidde toen zo goed voor de metten, dat...’. Lulofs (*editie* 1983, p. 114) meent, dat *so* zowel een bepaling is bij *wel te tiden* als een inleiding van de bijzin: ‘zij luidde precies op tijd de klok, en zij luidde zo, dat men het overal hoorde’.

De commentaren bevestigen, dat we met een onmiskenbare onregelmatigheid te doen hebben, die ook door de bewerker van K lijkt te zijn onderkend en vermeden. Ik vermoed echter, dat de bewerker van de prozaversie K in y een andere lezing voor ogen had. In D volgt op *sie luyden metten* de bijzin ‘als sie voirtijts gewoentlick was’. Het is nauwelijks aan te nemen, dat deze weinigzeggende zin door de bewerker van de prozaversie D is toegevoegd. Deze korte en sobere bewerking bevat in het algemeen weinig versierende elementen. Er is zeker niet naar gestreefd de tekst te verlengen of te verzwaren. Van belang is het feit, dat K de bijzin ook bevat, zij het niet op de juiste plaats. In afwijking van R en D lezen we twee regels lager: ‘alle die nonnen [...] songhen metten als si gewoen waren’. De bijzin (met de aanpassing *was → waren*) volgt niet op *si* [...] *lude te metten*, maar op [*si*] *songhen metten*, wat op een saut du même au même wijst. Op grond van de overeenkomst tussen K en D mogen we aannemen, dat de lezing van R 850 in de plaats is gekomen van een vers dat als volgt luidde:

850* Als si wilen ghewone was

Dezelfde bijzin komen we met een kleine variatie tegen als regel 299. Dit vers behoort tot een interpolatie (291-326)[34] en is dus niet oorspronkelijk. Heel vaak evenwel maken bewerkers en corrigerende kopiisten, bewust of onopzettelijk, gebruik van verzen uit de bestaande tekst.[35] Het is daarom van betekenis, dat 299 volgt op een met 849 vergelijkbaar vers:

297 Waric met u niet comen uut
298 Ic soude prime hebben gheluut
299 Als ic wilen was ghewone

Alles bijeen is het meer dan waarschijnlijk, dat 850* luidde: ‘Als si wilen ghewone was’. Dit vers zal hebben gerijmd op een met *so wel te tiden* synonieme uitdrukking: (*so*) *wel te pas*.[36] *Wel te pas* kan ‘op het juiste ogenblik’, dus ‘goed op tijd’ betekenen (*MNW* 6, 171), maar is mogelijk als een bepaling van wijze bedoeld (*MNW* 6, 173) ‘zoals het behoort’, of in verband met *luden* misschien wel als ‘in het goede tempo’ (vgl. *MNW* 6, 169-170).

Wat het ontstaan van de nieuwe lezing in R betreft, zijn er twee mogelijkheden. *Te pas* kan ongewild door het synonieme *te tiden* zijn vervangen. Dit soort associatiefout is allerminst zeldzaam (vgl. mijn *Bijdragen* 1, § 6.3.5.1.). Het is echter ook mogelijk, dat vers 850 ter correctie is bijgerijmd nadat vers 850* was weggevallen. (Of misschien is 850* verdrongen door het van elders bekende vers 850; zie mijn *Bijdragen* 1, § 6.3.6.). Ten aanzien van de oorzaak, de fout, kan ik geen stellige uitspraak doen. De reconstructie van 849*-850* lijkt echter solide.

Dat kan niet van de lezing in R 846-848 worden gezegd. In K heeft een bewerker van de slechtlopende verzen een zinnige mededeling gemaakt: ‘Beatrijs hoort aan het slaan van de klok, dat het tijd is om voor de metten te luiden. Zij luidde voor de metten’. De herhaling in K is te verklaren vanuit de wens een exacte tijdsaanduiding te vermijden: Beatrijs luidt de klok immers niet precies om twaalf uur, doch tegen twaalven. Toch verraadt de mededeling ‘Daer na hoorde si an die orleye dattet tijt was te metten te luden’, dat het middernacht moet zijn geweest, daar de klok op het hele uur slaat. Zo kan de lezing van K toch tot die in R worden herleid. Dat geldt ook voor ‘Doe ghinc si totter clocken’; deze mededeling is zo vanzelfsprekend en daardoor overbodig, dat de zin in essentie uit redactie y moet stammen, waar het vers nodig was voor het gepaarde rijm. K heeft de te specifieke mededeling slechts wat veralgemeend.

Het lijkt, gezien ook de verbeteringen die de bewerker van K nodig achtte, onwaarschijnlijk, dat de dichter-vertaler of zelfs een wel-

overwogen schrijvende bewerker de verzen 846-848 in de overgeleverde vorm op het perkament heeft gezet. De regels 847-848 maken de indruk te zijn bijgerijmd. Alleen het tijdstip ‘middernacht’ kan niet worden gemist, daar gezegd moet worden welke tijd de klok aangeeft. Maar het tijdstip is onjuist: Beatrijs luidt de metten niet bij het slaan van de klok. Dat pleit niet alleen tegen *middernacht* maar ook tegen *dorloy* in 846. De precieze vermelding van de tijd is bovendien na 845* (‘Doe die tijt was ghegaen’) overbodig. Er is al aangegeven, dat de juiste tijd voor het luiden was aangebroken. *Dorloy* in 846 moet nieuw zijn en tot de toevoeging van 847-848 hebben geleid.

Wanneer we ons nu realiseren, dat *orloy* als ‘uurwerk’ synoniem is met *clocke* en dat Beatrijs de klok moet *luden* oftewel *slaen*,[37] dan moet 846 wel zijn ontstaan uit:

846* Begonste si die clocke slaen

Met de gereconstrueerde lezing van 846* voor ogen kunnen we de fout herkennen waardoor de lezing van y is ontstaan, die we in R en K aantreffen. Doordat de benaming *klok* is overgegaan op het uurwerk, dat niet wordt geslagen, doch zelf slaat, is het begrijpelijk, dat ‘Begonste si die clocke (te) slaen’ kon worden verlezen of misverstaan als ‘begonste die clocke te slaen’. Mogelijk is ook, dat *si* bij het onthouden of dicteren is weggevallen.[38]

De nieuwe lezing ‘Doe die tijt was ghegaen Begonste die clocke te slaen’ noodde tot een correctie. De bijzin ‘toen de tijd gekomen was’ is vóór ‘begon de klok te slaan’ niet te handhaven. Dat heeft tot de niet geheel geslaagde wijziging in 845 geleid: ‘Intussen was de nacht [zo ver] gevorderd’. Gespecificeerd moest ook worden, welke tijd de klok sloeg (847). En terwille van het gepaarde rijm is 848 bijgedicht, dat een detail geeft van de handeling in 849 (vgl. mijn *Bijdragen* 1, § 11.3.7.). Om een herhaling van het woord *clocke* in verschillende betekenissen te vermijden, is *die clocke* in 846 door het synonieme *dorloy* vervangen, dat voor ‘uurwerk’ waarschijnlijk ook het meest gangbare woord was.

Vatten we de ontwikkeling samen. De lezing van x moet als volgt hebben geluid:

845* Doe die tijt was ghegaen
846* Begonste si die clocke slaen
849* Si lude metten (so) wel te pas
850* Als si wilen ghewone was

Deze lezing is in D bewaard, die slechts het overbodige vers 846* en de stoplap *wel te pas* heeft laten vallen. Tussen x en y is in 846* het pronomen *si* weggevallen. Daardoor werd *clocke* van object tot subject en *slaen* werd een intransitief werkwoord. Deze verandering maakte de hierboven beschreven correcties noodzakelijk:

845 /Binnen dien/ was die /nacht/ ghegaen
846 <Dat> /dorloy/ begonste te slaen
847 <Daer men middernacht bi kinde>
848 <Si nam [t]cloc zeel biden inde>
849' <Ende> lude metten (so) wel te pas
850* Als si wilen ghewone was

Deze lezing moet y hebben bevat. We vinden die nog in K terug. Het overbodige *wel te pas* is daar weggelaten om het rijm te doorbreken. Vers 850* is abusievelijk verplaatst.

Op de lijn y-R is 850* weggevallen. Om 850' bij te kunnen rijmen is *wel te pas* vervangen door het synonieme *wel te tiden.* Terwille van het consecutieve verband kan *so* zijn toegevoegd, tenzij het bijwoord al in 849* voorkwam:

849 Ende luude metten <so> wel te /tiden/
850' <Dat ment hoerde in allen ziden>

Onder invloed van 851 tenslotte is *men* door *si* vervangen:

850 Dat /sijt/ hoerde <n> in allen ziden

De reconstructie was niet eenvoudig, maar de conclusies zijn dat wel. In de oorspronkelijke Mnl. tekst was van het ‘horloy’ geen sprake. Het slaande uurwerk is pas in de loop van de tekstgeschiedenis, om precies te zijn tussen x en y in de tekst terecht gekomen. Daardoor blijft het mogelijk (en waarschijnlijk), dat de Mnl. *Beatrijs* in (het midden van) de 13de eeuw is ontstaan. Binnen dit artikel is echter het voornaamste resultaat van de reconstructie de versterking van het stemma R/K←y←x→D.

Besluit

Hierboven zijn zeven plaatsen besproken waar de prozaversie D de oudere lezing heeft bewaard tegenover een gelijkluidende jongere lezing in R en K. Dat maakt D voor de tekstgeschiedenis tot een belangrijke bron. Voor de reconstructie van de Middelnederlandse archetypus kunnen we er in het vervolg van uitgaan, dat bij overeenstemming tussen R en D of tussen K en D de varianten in resp. K en R wijzigingen zijn. Naar ik hoop, is in deze bijdrage vóór alles duidelijk geworden, dat de vergelijking van versies en redacties en de reconstructie van oudere lezingen licht werpt op het literaire werk zoals dat is bewaard. Kennis van de tekstgeschiedenis vergroot het begrip van de overgeleverde tekst. Diachrone tekststudie levert een onmisbare bijdrage tot de tekstinterpretatie.

Adres van de auteur:
Wladimirlaan 11,
1404 BA Bussum.

Eindnoten:

1 Al dringt het besef door, dat studie van de tekstgeschiedenis en in verband daarmee het onderzoek van de overgeleverde varianten niet te vermijden is. Tekstreconstructie is echter nog allerminst gemeengoed, hetgeen ook kan worden afgeleid uit de voorzichtige titel *Proeven van tekstkritiek* waaronder M.J. Hogenhout-Mulder haar diachrone studie van de Mnl. *Renout* en *Perceval* heeft gepubliceerd (Groningen 1984).

2 Alle citaten uit de berijmde *Beatrijs* zijn ontleend aan (de facsimile-editie van) het handschrift 76 E 5 der K.B. te 's-Gravenhage, met enkele gebruikelijke aanpassingen van de spelling. Zie *Beatrijs.* Ed. A.L. Verhofstede. Antwerpen [1949].

3 Een uitstekende analytische bibliografie biedt de editie van R. Roemans en H. van Assche. 10de druk. Antwerpen 1978. Voortaan aangehaald als Roemans-Van Assche, *editie* 1978.

4 Ik noem in chronologische volgorde de bijdragen waarin de prozaversies tenminste ter sprake komen: C. Honigh: 'Middel-Nederlandsche Maria-legenden'. In: *De Gids* 43 (1879) 2, p. 457-518, inz. 482-488: uitgave van de met de 'Katwijkse' prozaredactie nauwverwante 'Haagse' redactie in proza (70 H 42). C.G.N. de Vooys: *Middelnederlandse Marialegenden.* Leiden [1902-1903]. 2 dln. Editie van K (met varianten van H) in 1, p. 42-51; beschrijving van K: 2, XV-XXIV, van H: p. XXIV-XXX, van D: p. XXXVI-XLVI; editie van D in 2, p. 106-110; zie verder 2, p. 276-277. H. Watenphul: *Die Geschichte der Marienlegende von Beatrix der Küsterin.* Neuwied 1904. Voortaan aangehaald als: Watenphul. J.A.F. Kronenburg: *Maria's heerlijkheid in Nederland.* Deel 5. Amsterdam 1907. p. 276-286. J. van der Elst: 'Bijdrage tot de geschiedenis der legende van Beatrijs'. In: *TNTL* 32 (1913) p. 51-64, inz. 62-64. C.G.N. de Vooys: *Middelnederlandse legenden en exempelen.* 2de uig. Groningen 1926, p. 106-108. R. Guiette: *La légende de la sacristine.* Paris 1927, nr. 33 en 34, p. 129-136. Voortaan aangehaald als: Guiette. D.A. Stracke: Recensie van R. Guiette: *La légende de la sacristine.* In: *Tijdschrift voor taal en letteren* 18 (1930) p. 152-158. G.I. Lieftinck in *Bouwstoffen MNW.* 's-Gravenhage 1941-1952. nr. 877. p. 368, 555; en *TNTL* 72 (1954) p. 40. G. Kazemier: *Beatrijs*-editie. 2de dr. Zutphen [1977]. p. 29. Voortaan aangehaald als: Kazemier, *editie* 1977. F.P. van Oostrom: *Beatrijs en tweefasenstructuur.* Utrecht 1983. noten 23 en 45. F. Lulofs: *Beatrijs*-editie. 6de dr. Leiden 1983. p. 11. Voortaan aangehaald als: Lulofs, *editie* 1983.

5 Uitgegeven door De Vooys in *Mnl. Marialeg.* 1, p. 42-51. Kleine afwijkingen in de 'Haagse' prozaredactie geeft De Vooys in de voetnoten.

6 Eveneens uitgegeven door De Vooys in *Mnl. Marialeg.* 2, p. 106-110. Bij citaten uit K en D wordt tussen haken een verwijzing toegevoegd naar de bladzijde resp. de regel in De Vooys' uitgave.

7 Vgl. over de mogelijkheden en de beperkingen van de 'methode-Lachmann' o.m. R. Marichal: 'Généalogie des copies'. In: *L'histoire et ses méthodes.* Paris 1961. p. 1276-1294. M.J.M. de Haan: *Enige aspecten van de tekstkritiek van Middelnederlandse teksten.* Leiden 1973, p. 1-30.

L.D. Reynolds en N.G. Wilson: *Scribes and scholars.* 2nd ed. Oxford 1975. p. 190-194 en 247-248. De laatsten baseren zich op P. Maas: *Textual criticism.* Oxford 1958 en S. Timpanaro: *Die Entstehung der Lachmannschen Methode.* Hamburg 1971. Vermelding verdient het stemmata-onderzoek van A. Dees, o.m. in 'Over stambomen van handschriften'. In *FdL* 18 (1977) p. 63-78, die een duidelijke scheiding wil aanbrengen tussen de structurering van de samenhang en de oriëntatie op de oorsprong, waardoor de uiteindelijke stamboom ontstaat.

8 Dat de tekst letterlijk is vertaald, heb ik betoogd in 'De bron van *Beatrijs*'. In: *Bundel-F. Lulofs.* Groningen 1984. (Voortaan aangehaald als: 'De bron van *Beatrijs*'). Voor het Latijn baseer ik me op de uitgave van A. Meister: *Die Fragmente der Libri octo miraculorum des Caesarius von Heisterbach.* Rom 1901. Römische Quartalschrift. Supplement. p. 138-140.

9 Mogelijk is deze slecht passende toevoeging te verklaren uit het misverstaan van een mededeling als in K 43, 3: 'Ende cleder mit hem te brenghen *die haer dienden*' (opgevat als 'dienaars').

10 Vgl. mijn bijdrage 'Haer moeder hiet Beatrijs'. In: *Ntg* 77 (1984) p. 287-303. Voortaan aangehaald als: 'Haer moeder hiet Beatrijs'.

11 Daaraan is, voorzover ik weet, ook nooit getwijfeld. Vgl. b.v. Honigh 1879, p. 515: Van der Elst 1913, p. 62; De Vooys 1926, p. 108; Guiette 1927, p. 515. Zie noot 4.

10 Vgl. mijn bijdrage 'Haer moeder hiet Beatrijs'. In: *Ntg* 77 (1984) p. 287-303. Voortaan aangehaald als: 'Haer moeder hiet Beatrijs'.

12 De Vooys, *Mnl. Marialeg.* 2, p. XV en XXXVI; Lieftinck, *Bouwstoffen MNW* p. 368.

13 Zoals in deze gehele bijdrage wordt hier duidelijk, hoezeer we een synoptische diplomatische editie van L(atijn), R, K en D missen. Voor een grondige diachrone studie van deze in de middeleeuwen en in de tegenwoordige tijd populaire tekst is een dergelijke uitgave noodzakelijk. Ik hoop in de komende jaren in deze behoefte te voorzien.

14 De Latijnse tekst luidt (p. 139): '[...] spatium decem annorum complevit. Tandem pius dominus, qui non vult mortem peccatoris, sed ut convertatur magis et vivat, volens malam eius convers[at]ionem terminare, maximam contritionem cordi eius infudit et pro suis excessibus nocte dieque domino Jhesu Christo et matri misericordiarum virgini Mariae incessanter supplicat'.

15 Eveneens op het eind van de tekst (R 1028) blijkt, dat Beatrijs' kinderen jongens zijn. In D wordt al parallel aan vers 439 van 'twen soenen' gesproken (107, 30). Misschien wilde de bewerker een herhaling van *twen kinderken* (107, 28) vermijden en maakte hij gebruik van zijn op v. 1028 gebaseerde kennis. Het is ook mogelijk, dat hij *jonghere* in 439 als *jonchere* las of begreep.

16 Dat de twee bewerkers tot dezelfde aanpassing kwamen, geeft steun aan de opvatting van de vele filologen, die de tussentijdse afsluiting van het verhaal en de daardoor noodzakelijke hervatting als onregelmatig hebben ervaren (al betekent dit niet, dat de verzen 865-1038 zijn toegevoegd. Zie over 'Het slot van de *Beatrijs*' de recente studies van Van Oostrom 1983 (zie noot 4) en mijn bijdrage 'Haer moeder hiet Beatrijs', en de in beide studies genoemde literatuur.

17 Vgl. Watenphul p. 39 en 52; Guiette nr. 16 (p. 102), 26 en 49. In een grote groep handschriften, door Guiette aangeduid als *Vies des Pères* (nr. 24; zie ook p. 493) vindt Beatrijs onderdak bij een oude vrouw ('Elle arrive le soir près de son couvent et reçoit l'hospitalité chez une vieille femme', p. 93-94). Waarschijnlijk moet deze minder specifieke aanduiding tot 'veuve' worden herleid. Het Latijnse *puella* ('jong meisje, dochter') sluit het element 'oud' in elk geval uit. In enkele andere bronnen (Guiette 17, 22, 23, 52) is sprake van een arme vrouw, die Beatrijs vroeger bijna dagelijks bezocht en met giften hielp ('à qui elle a jadis fait du bien'; p. 87). Niet alleen was een weduwe spreekwoordelijk arm. Hier wordt ook verklaard waarom Beatrijs juist bij deze vrouw onderdak zoekt. Me dunkt, dat ook *pauvre femme* een welbewuste vervanging is van het wat bevreemdende *veuve.*

18 Zie noot 4. P. 157: 'En dus ik mag voortgaan te beweren dat b.v. de episode der weduwe, het feit der kinderen enz. uit het dietsch in het fransch en andere bewerkingen zijn overgenomen'. Hoewel er nog heel wat te bewijzen valt, verdient deze hypothese m.i. ernstige overweging.

19 In deze versie blijkt niet, dat Beatrijs kinderen zou hebben. Hoe vanzelfsprekend het ook zij, dat de omweg via de waardin/weduwe bedacht zou zijn om de kinderen onder dak te brengen, we kunnen de mogelijkheid niet uitsluiten, dat dit detail reeds eerder om een andere reden is toegevoegd. Zoals ook Watenphul heeft betoogd (p. 24; vgl. Guiette p. 59) ligt de gedachte voor de hand, dat Beatrijs eerst voorzichtig wat inlichtingen inwint, voordat ze de kloosterkerk binnenstapt. De Latijnse tekst van Caesarius, waar Beatrijs de puella (d.i. 'non', maar ook 'joncfrou' in het algemeen) buiten het klooster ontmoet, kan reeds de vertaler deze gedachte hebben ingegeven. Wanneer de ontmoeting met een waardin/weduwe niet terwille van de kinderen is bedacht, heeft in elk geval een Nederlandse bewerker daarin een mogelijkheid gezien om weer van de kinderen af te komen.

20 Vgl. D.A. Stracke: 'Over Beatrys'. In: *LB* 18 (1926) p. 7-42 en 95-121, en 19 (1927) p. 1-28 en 41-75; hier p. 109. Vers 720 ziet er uit als een afsluitend vers. Maria wordt in 721-722 niet toegesproken zoals God in 711-720. De verzen houden geen verzoek in, zoals de voorgaande regels. Er wordt vooruitgelopen op het eventuele geval dat de stem nog twee keer zal spreken, zodat Beatrijs zonder angst naar het klooster terug kan keren. Dan zal ze Maria 'benedien ende loven'. In K is dit appendix beter geïntegreerd: Beatrijs bidt vanaf het begin tot God en Maria.

21 Vgl. de discussie over de oorspronkelijkheid van het slot van de Beatrijs, zie noot 16 en Kazemier, *editie* 1977, p. 30.
22 De reconstructie van 101* verandert daar niets aan: 'Gods gebot en willic verhoren'. Zie mijn *Bijdragen tot reconstructie van de* '*Karel end Elegast*'. Assen 1975 - Groningen 1981. 2 dln. hier dl. 1, p. 144. Voortaan aangehaald als: *Bijdragen.*
23 De vergelijking van 762-763 met het proza maakt het waarschijnlijk, dat in de verzen aanvankelijk precies de tegengestelde mededeling werd gedaan: Beatrijs kon het licht niet langer zien, het licht verdween. Ik vermoed, dat *wel* de vervanging is van *meer.* Een verlezing (*me'* ➞ *wel*) is geenszins uitgesloten.
24 Ook in de twee voorgaande aanmaningen duiken er een groot aantal *ghi*-vormen op. Daar echter telkens met het minder gewone *du* wordt begonnen, dat in het derde bevel ontbreekt, lijkt me het gebruik van *du* toch wel bedoeld te zijn. Dat wijst erop, dat de aanhef van het derde bevel is weggevallen of weggelaten.
25 Toegevoegde woorden staan tussen gebroken haken, vervangingen tussen schuine strepen.
26 Homoniemen geven vaak aanleiding tot misverstand. Vgl. mijn *Bijdragen* 1, § 5.2. en 2, register p. 572.
27 Zie G.I. Lieftinck: 'Beschrijving van het handschrift'. In editie-Verhofstede (zie noot 2), p. 20-31, hier p. 27; Kazemier, *editie* 1977, p. 24; Lulofs, *editie* 1983, p. 8.
28 Zie de tekstkritiek van Stracke 1926-1927 (vgl. noot 20), van J. Verdam, verzameld door W. de Vreese in *MNW* 10, van J.J. Gielen: 'Over Beatrijs'. In: *LB* 23 (1931) p. 21-38, en mijn bijdragen 'Haer moeder hiet Beatrijs' en 'De bron van *Beatrijs*'.
29 Een overzicht van de dateringen in de *Beatrijs*-literatuur geven Roemans en Van Assche, *editie* 1978, p. xix-xxiii.
30 Zie Kazemier, *editie* 1977, p. 26 en Lulofs, *editie* 1983, p. 12 en 114.
31 'Intussen was de nacht voorbij'. Vgl. *MNW* 2, 882, o.m. 'Die nacht ginc, de dach quam' (*Stoke* 9, 69).
32 Deze tegenstelling is ook door Kazemier (*editie* 1977, p. 106) opgemerkt. Hij meent echter (p. 68), dat Beatrijs hier op tijd luidde en in 193 te vroeg. Dat 'wijst er wel op hoe zij gespannen is en niet langer kan wachten. In vs. 194 ["Die minne dede haer grote pine"] verklaart de dichter dat *vore* nader'. Naar mijn mening moet 194 anders worden uitgelegd. De verzen 193-194 vormen de vervanging van 193*-194*, de vertaling van het Latijnse 'Ipsa nocte surgens praenominata puella nimis dolore concussa' (d.i. 'in dezelfde nacht is zij opgestaan, zeer door smart terneergedrukt'):

193* Derselver nacht es si opgestaen
194* Van rouwen was si herde ontdaen

(zie 'De bron van *Beatrijs*'). Uit de tekstontwikkeling blijkt, dat er geen verband bedoeld was tussen het tijdstip '*vore* middernacht' en vers 194. Maar iedere lezer en elke interpretator is natuurlijk vrij om dat verband te leggen.
33 *Gaen* werd bij tijdsbepalingen vaak gebruikt in de zin van 'komen'; vgl. *MNW* 2, 881 en 884. En *tijt* betekende, zoals nog heden in *op tijd*, 'de juiste tijd, de voor iets bepaalde of bestemde tijd' (*MNW* 8, 344-345).
34 Zie 'De bron van *Beatrijs*'.
35 Zie mijn *Bijdragen* 1, § 11.3.9. Vgl. ook § 6.3.6.
36 *So* kan zijn toegevoegd om van 850 een consecutieve bijzin te maken.
37 *Die clocke slaen* is een gewone variant van *die clocke luden.* Zie *MNW* 3, 1565-1567 en 7, 1207.
38 Vergelijk voor deze fasen in het schrijfproces mijn *Bijdragen* 1, hoofdstuk 6 en 7.

H.T.M. van Vliet

J.H. Leopolds nalatenschap en de moderne editietechniek

In juli 1935 verscheen bij uitgeverij W.L. en J. Brusse in Rotterdam de door P.N. van Eyck verzorgde uitgave van Leopolds *Verzamelde verzen.*[1] Al eerder had Van Eyck in *De gids* en *Groot-Nederland* twee omvangrijke studies over Leopolds poëzie gepubliceerd.[2] Zonder overdrijving kan men zeggen dat de genoemde uitgave en studies gedurende een reeks van jaren het beeld van de dichter Leopold en zijn werk in hoge mate hebben bepaald. Van Eycks visie op de (dichterlijke) persoonlijkheid van Leopold, die o.a. ten grondslag ligt aan zijn interpretatie van het bekende gedicht *Cheops*, is lange tijd onaangetast gebleven. En zijn uitgave werd vrijwel onmiddellijk na het verschijnen ervan bestempeld tot ‘standaardeditie’. Eén recensent sprak zelfs van een ‘professoraal proefschrift’.[3] Hoewel deze karakteristiek uiteraard in de eerste plaats een toespeling was op Van Eycks benoeming tot hoogleraar in Leiden die eveneens in 1935 plaatsvond, kan zij toch kenmerkend genoemd worden voor de wijze waarop de Leopold-uitgave destijds werd ontvangen.

Een beoordeling van Van Eycks uitgave op basis van editietheoretische en -technische overwegingen was in 1935 niet te verwachten. De oorzaak hiervan is niet moeilijk te raden: ons land kende geen enkele traditie op het gebied van het editeren van moderne literatuur waaraan de Leopolduitgave getoetst had kunnen worden. En voor Van Eyck betekende het ontbreken van een dergelijke traditie, dat hij niet heeft kunnen aansluiten bij eerder verschenen voorbeelden of kunnen terugvallen op theoretische uiteenzettingen over het editeren. Hij heeft zijn eigen weg moeten zoeken, waarbij hij bovendien nog gehinderd werd door de praktische omstandigheid dat de uitgever Brusse in verband met de crisistijd een bepaalde limiet aan de omvang van de uitgave had gesteld. Omdat hij de

beschikbare ruimte begrijpelijkerwijze in de eerste plaats wilde gebruiken voor het opnemen van zoveel mogelijk gedichten, schetsen en fragmenten uit Leopolds nalatenschap, is de door Brusse opgelegde beperking vooral ten koste gegaan van de 'Toelichting' en de 'Aantekeningen'. Deze twee onderdelen van de editie zijn dus tot het uiterste beperkt en mede daardoor niet zelden erg cryptisch.

Men krijgt de indruk dat de recensenten en de latere gebruikers van Van Eycks editie de 'Toelichting' en de 'Aantekeningen' voor kennisgeving hebben aangenomen. Een kritische beschouwing ervan werd blijkbaar niet nodig geacht. Toch zou daarvoor alle aanleiding geweest zijn. Want wat te denken van b.v. de volgende twee opmerkingen in de 'Toelichting': 'Bij de vaststelling van de wijze waarop onafhankelijke of binnen grotere gedichten aanwezige ontwerpen of schetsen gedrukt moesten worden, heb ik mij, overal waar het handschrift de beslissing op mij legde, door mijn eigen gevoel van rhythme en vorm laten leiden. [...] Tussen stomphoekige haakjes [...] heb ik hetzij die gedeelten van gedichten geplaatst, die ik uit vroegere handschriften dan de eerst gevolgde overnam, hetzij door Leopold zelf geschrapte, door mij om enige reden gehandhaafde woorden, wier herkomst ik nog anders dan in de aantekeningen wou aanwijzen.'[4] Of wat moet men zich voorstellen bij 'Aantekeningen' als: 'Ten dele schets, ten dele uitgewerkte lezing met var. Het slot geheel schets.' En: 'Tweede schets. Talrijke woorden weggelaten, andere tot elkaar geschikt.'[5]

Het enige citaat uit de 'Toelichting' dat men in bijna alle recensies tegenkomt, is Van Eycks opvallende stelling 'dat de uitgave van Leopold's nalatenschap een voor werkelijk bevredigende oplossing niet vatbaar probleem is.'[6] Het kan niet anders of de enorme omvang en gecompliceerdheid van die nalatenschap moet voor alle betrokkenen een grote verrassing zijn geweest. In beperkte kring was het weliswaar bekend dat Leopold de laatste jaren van zijn leven werkte aan het samenstellen van een tweede bundel verzen, maar de dichter was over de voortgang daarvan niet erg mededeelzaam. Hij sprak dikwijls op een enigszins badinerende toon over 'een enkel versje' dat hij klaar had liggen. De uitgever Brusse schreef hierover aan Van Eyck: 'En nog betrekkelijk kort voor zijn

dood heeft Leopold mij gezegd, dat hij, nadat hij zich van de school had vrijgemaakt, zoo prettig aan het werk was aan het tweede “bundeltje”.

Bundel mocht ik niet zeggen, want hij had maar heel weinig en wij mochten hem niet jagen, immers, als het bundeltje eenmaal verschenen was, dan zou het geluk, dat hem nu het werken eraan gaf, weer voorbij zijn.’[7] Van dat geluk legt de nalatenschap op ondubbelzinnige wijze getuigenis af. En de grote hoeveelheid bewaard gebleven verzen in alle mogelijke staten van onvoltooidheid mag dus zeker niet beschouwd worden als een teken van onmacht van de dichter. Integendeel, het proces van telkens opnieuw bewerken en omwerken van bestaande teksten of het uitwerken van allerlei nieuwe invallen was voor Leopold belangrijker dan het voltooien en publiceren van zijn gedichten. Het zal duidelijk zijn dat een uitgave van deze nalatenschap geen eenvoudige zaak is. Van Eyck heeft die indertijd zonder hulp van anderen en onder ongunstige omstandigheden tot stand gebracht. Daarvoor verdient hij respect en waardering van alle liefhebbers van Leopolds poëzie, ondanks het feit dat zijn editie voor fundamentele kritiek vatbaar is en daardoor als bron voor wetenschappelijk onderzoek niet bruikbaar is.[8]

Inmiddels heeft in het buitenland het editeren van (moderne) teksten door een voortdurende theoretische bezinning en door een jarenlange praktische ervaring grote vooruitgang geboekt. Door hierbij aan te sluiten is het mogelijk de problemen die met name Leopolds nagelaten poëzie stelt, op een meer bevredigende, en vooral meer verantwoorde, wijze op te lossen. Wat dit voor de uitgave van die gedichten en voor de bestudering ervan betekent, laten de delen 3 en 4 zien van de nieuwe Leopold-editie in de reeks Monumenta Literaria Neerlandica der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Ze werden verzorgd door G.J. Dorleijn en zijn in juni 1984 verschenen.[9] Aangezien het te verwachten is dat deze tweedelige publikatie die een combinatie is van een uitgave en een studie, als voorbeeld voor toekomstige edities en studies zal gaan fungeren, verdient zij naar mijn mening een uitvoerige bespreking.

Het eerste deel bevat een theoretische uiteenzetting over de

historisch-kritische editie, over de problemen die zich voordoen bij het uitgeven van nagelaten werk, over de principes van verschillende presentatiesystemen van de tekstontwikkeling en over de leestekst. Verder wordt een gedetailleerde beschrijving gegeven van het gekozen presentatiesysteem. Hierna volgt de editie van enkele gedichten waarvan de tekstontwikkeling representatief geacht kan worden voor Leopolds nalatenschap.

In zijn inleiding wijst Dorleijn erop dat zijn beschouwingen over de moderne editietechniek, en die over de historisch-kritische editie in het bijzonder, niet de pretentie hebben 'algemeen-geldig' te zijn, maar zijn toegespitst op de problemen die Leopolds nalatenschap stelt. Dit betekent echter niet dat ze voor andere gevallen minder relevant zouden zijn. Juist omdat een uitgave van deze nalatenschap door haar aard en omvang zoveel verschillende typen problemen met zich meebrengt, kan de wijze waarop die zijn opgelost, een aanknopingspunt bieden voor toekomstige edities. Bovendien worden in de eerste vijf hoofdstukken verscheidene zaken behandeld die verder strekken dan alleen Leopolds nalatenschap.

Vanzelfsprekend steunt Dorleijn in zijn theoretische uiteenzetting op vooral Duitse publikaties, maar in tegenstelling tot nogal wat Duitse editeurs verliest hij het praktisch nut en de haalbaarheid niet uit het oog. Zo onderscheidt hij in navolging van Kanzog vier typen uitgaven: de archief-uitgave, de historisch-kritische uitgave, de studie-uitgave en de leesuitgave.[10] Enerzijds wordt het eerste type op overtuigende gronden als *editie* afgewezen, anderzijds worden twee typen toegevoegd: de selectieve editie en de historisch-kritische deeluitgave. De eerste is een uitgave waarin niet de volledige tekstontwikkeling wordt gegeven, maar een selectie van de belangrijkste momenten daaruit. De tweede is een sub-type van de historisch-kritische editie; zij bevat slechts één werk of enkele werken van een auteur. Impliciet wordt hiermee aangegeven dat de historisch-kritische editie het resultaat is van een *methode* die afhankelijk van het doel van de uitgave, de aard van het overgeleverde materiaal en de beschikbare middelen zinvol *kan* worden toegepast. In het geval van Leopolds nalatenschap zal men volgens Dorleijn voor een dergelijk type editie moeten kiezen, als men een uitgave

beoogt ‘die dienstbaar wil zijn aan het (literair-)wetenschappelijk onderzoek’ (p. 8). Maar in verband met de omvang van het materiaal acht hij ‘een combinatie tussen selectie en volledigheid geboden.’ Hij denkt daarbij aan de mogelijkheid enkele gedichten die ‘exemplarisch zijn voor de Leopoldiaanse tekstontwikkeling’ volledig te presenteren en van de andere gedichten ‘alleen de laatste versies met de open varianten en eventueel ook de hoofdmomenten uit de tekstontwikkeling’ (p. 17).

Na zijn uiteenzetting over de soorten edities en de motivering van zijn keuze voor een historisch-kritische uitgave van Leopolds nagelaten verzen, gaat Dorleijn uitvoerig in op de verschillende onderdelen van een dergelijke editie, de problemen die zich met betrekking tot zijn onderzoeksobject voordoen en de wijze waarop die kunnen worden opgelost. Dit is een overzichtelijk en in het algemeen helder geformuleerd betoog waarin de omvangrijke literatuur over dit onderwerp terecht selectief is verwerkt, maar dat niet altijd even overtuigend is doordat verscheidene beweringen niet nader worden toegelicht en onderbouwd. Ik beperk mij in deze bespreking tot een drietal hoofdzaken: de kwestie van de autorisatie, de constitutie van de leestekst en de inrichting van het (varianten)apparaat.

1. *Autorisatie*

Een van de belangrijkste discussiepunten binnen de moderne editietechniek is het begrip autorisatie. Het wordt dikwijls gebruikt als criterium om te bepalen welke teksten (en versies daarvan) in een editie moeten worden opgenomen. Dorleijn verwijst in dit verband naar publikaties van Siegfried Scheibe en Hans Zeller en omschrijft hun gebruik van de term als volgt: ‘Een historisch-kritische editie moet alle geautoriseerde teksten bevatten, dat wil zeggen, teksten die wat hun taalvormen aangaat beantwoorden aan de intentie van de auteur, die, anders gezegd, *authentiek* zijn, die van de auteur stammen.’ (p. 24) Deze wat moeizaam geformuleerde omschrijving lijkt mij geen adequate samenvatting van de nauwkeurige en uitvoerige definitie van Scheibe.[11] Daarin is - terecht - he-

lemaal geen sprake van in de praktijk moeilijk te hanteren begrippen als ‘taalvormen’, ‘intentie van de auteur’ en ‘van de auteur stammen’. Scheibe benadert het probleem van de tekstkeuze en daarmee samenhangend het begrip autorisatie vanuit het gezichtspunt van de meer of minder rechtstreekse bemoeienis van de auteur bij de totstandkoming van de geschreven en de gedrukte versies van zijn werk. De vraag of de taalvormen van een tekst alle van de auteur stammen, staat daarbij niet op de voorgrond. De mogelijkheid dat taalvormen die *niet* van de auteur stammen, toch door hem geautoriseerd, d.w.z. geldig zijn verklaard, wordt door Scheibe zelfs nadrukkelijk opengelaten.

Dorleijn acht het gebruik van de term autorisatie op de door hem aan Scheibe en anderen toegeschreven wijze niet juist. Het begrip wordt volgens hem te ruim opgevat en is daardoor nietszeggend. Daarom stelt hij in navolging van Kanzog voor het op te vatten als ‘rechtlichen Akt und als allgemeines Einverständnis im Sinne eines “Imprimatur”.’ (p. 25) Maar een bladzijde verder wordt het gebruik van de term weer verruimd tot teksten ‘die door de auteur gepubliceerd zijn of ter publikatie zijn klaargelegd.’ (p. 26) Ook wordt gesproken over ‘ter publikatie bestemd’ (p. 26). Voor de vraag welke teksten in een editie moeten worden opgenomen kan ‘autorisatie’ nu niet meer als criterium dienen. In plaats daarvan hanteert Dorleijn het begrip authenticiteit: ‘de historisch-kritische uitgave dient alle *authentieke* taalvormen - waaronder ook de geautoriseerde vallen - te presenteren.’ (p. 27-28) En die taalvormen worden nader omschreven als ‘al die taalelementen die van de auteur stammen [...] of die door hem zijn erkend, zijn geautoriseerd’ (p. 28). Afgezien van het feit dat ik de term ‘taalelementen’ ongelukkig gekozen acht - vallen de niet-talige elementen in b.v. het werk van Krol of bepaalde typografische arrangementen in met name poëzie (Van Ostaijen!) hier niet onder? - vraag ik mij af hoe de authenticiteit vastgesteld moet worden in gevallen dat een auteur een bepaald werk aan een ander heeft gedicteerd en het uiteindelijk niet voor publikatie heeft bestemd of klaargelegd.

Dorleijns voorstel komt erop neer dat de term autorisatie wordt vervangen door authenticiteit en de eerstgenoemde alleen voor een

speciale groep teksten kan worden gebruikt, die overigens ook al onder het begrip authenticiteit valt. Daarbij is verzuimd aan te geven welk aanwijsbaar voordeel dit voorstel heeft voor de editiepraktijk. Vooralsnog komt het mij voor dat het de zaken eerder compliceert dan verheldert of vereenvoudigt. Evenmin wordt duidelijk gemaakt waarom het bij nagelaten gedichten 'noodzakelijk' zou zijn na te gaan welke teksten daarvan geautoriseerd zijn en welke niet. (p. 29) Voor de vraag of een tekst opgenomen moet worden of niet, is een dergelijk onderzoek niet nodig. Daarvoor is immers de authenticiteit het criterium. Bovendien is het vaststellen van de autorisatie in de praktijk minder gemakkelijk dan men wellicht zou verwachten. In Vestdijks nalatenschap bevindt zich een groep van ruim honderd kwatrijnen die dateert uit de jaren 1931-1932. Deze konden in verband met de geplande omvang van *Water in zicht* en van de later verschenen bundel *Simplicia* niet alle worden gepubliceerd. De auteur schreef er dus de instructie 'strenge selectie' bij. Na verscheidene selectieronden kwam hij via tachtig en zeventig uiteindelijk uit op zestig kwatrijnen. Maar na het noteren van de instructie en vóór de eerste selectie was nog niet duidelijk welke kwatrijnen zouden afvallen. Kunnen nu alle honderd als geautoriseerd worden beschouwd of niet? Ze waren niet voor publikatie klaargelegd, maar aanvankelijk daarvoor wel bestemd.

In Leopolds nalatenschap is een groep gedichten te onderscheiden die in enkele cahiers zijn afgeschreven en grotendeels voor publikatie zijn geordend, maar zeker nog niet daarvoor zijn klaargelegd. Dorleijn geeft ook toe dat in dit geval niet gesproken kan worden van 'totale autorisatie' (p. 29). Het ligt voor de hand ten aanzien van de tekstkeuze en de ordening van deze gedichten de schriften als uitgangspunt te nemen. Maar men moet wel bedenken dat er in Leopolds nalatenschap gedichten voorkomen in een meer voltooide staat dan sommige in de cahiers. Die vrijwel voltooide verzen waren zonder twijfel voor publikatie bestemd, maar daarvoor nog niet klaargelegd, omdat Leopold zijn poëzie gewoonlijk in groepen of genummerde reeksen publiceerde.

Naar mijn mening dient men bij de uitgave van een nalatenschap in verband met de tekstkeuze eerst vast te stellen welke de laatste,

meest ‘definitieve’ versie is, en vervolgens voor de rangschikking zich te baseren op de ordening die de nalatenschap zelf aanbiedt. Dit laatste is uiteraard sterk afhankelijk van de werkwijze van de desbetreffende auteur.

2. *Leestekst*

De leestekst in een historisch-kritische editie kan volgens Dorleijn twee functies vervullen die elkaar niet hoeven uit te sluiten. In het ene geval staat hij in dienst van het (varianten)apparaat en is hij gebaseerd op een versie die een overzichtelijke presentatie van de tekstontwikkeling mogelijk maakt. In het andere geval kan hij ook onafhankelijk van het apparaat functioneren en gaat het om ‘de meest ideale, de meest zuivere tekst, die het werk het best representeert.’ (p. 10) Dit laatste wordt niet nader toegelicht, terwijl de wijze van formuleren allerlei vragen oproept. Wat dient te worden verstaan onder b.v. ‘de meest ideale’ tekst? Welke eisen moeten daaraan worden gesteld? Elders in Dorleijns betoog wordt overigens gesproken van ‘een verantwoorde tekst’ (p. 5) en ‘de meest adequate versie’ (p. 48). De ontbrekende toelichting op de gebruikte omschrijvingen zal men moeten afleiden uit hoofdstuk 5 waarin de constitutie van de leestekst aan de orde wordt gesteld.

Bij een nalatenschap zal een editeur dikwijls geconfronteerd worden met onvoltooide teksten, die in die vorm door de auteur zelf nooit gepubliceerd zouden zijn. Om deze bijzondere status aan te geven, stelt Dorleijn o.a. voor ze in een aparte afdeling onder te brengen. Dit lijkt mij principieel onjuist als daardoor een door de auteur aangebrachte ordening, hoe voorlopig ook, doorbroken zou worden. In het geval van Leopold kan van vrijwel alle nagelaten verzen gezegd worden dat ze in de overgeleverde vorm nooit door hem ter publikatie zouden zijn aangeboden. Wel is er, zoals gezegd, een groep verzen waarvan een ‘netafschrift’ voorkomt in een van de zogenaamde blauwe schriften. Het spreekt vanzelf dat deze ordening in een editie van de nalatenschap moet worden gevolgd. Maar dat die verzen ‘klaar lagen voor publikatie’, zoals Dorleijn beweert, lijkt mij teveel gezegd. In de eerste plaats is de ordening

op enkele plaatsen nog niet definitief vastgesteld en verder bevatten verscheidene gedichten open varianten, d.w.z. alternatieve lezingen waaruit de dichter nog geen keuze heeft gemaakt.

Met betrekking tot de constitutie van de leestekst besteedt Dorleijn aandacht aan onzekere- en onvolledige lezingen, doorhalingen en open varianten die in een nagelaten werk kunnen voorkomen. Zijn betoog hierover maakt een nogal tegenstrijdige indruk. Enerzijds benadrukt hij op verschillende plaatsen terecht dat een editeur bij het uitgeven van onvoltooide teksten geen vertekend beeld mag geven, maar duidelijk moet laten uitkomen in welke staat van onvoltooidheid de teksten zich bevinden, b.v.: 'Het voorlopige karakter van een versie moet in de leestekst herkenbaar blijven - de editeur mag een versie die nog niet in alle opzichten tot voleinding is gebracht niet als een definitieve tekst presenteren.' (p. 82)

Anderzijds wordt alleen met betrekking tot de open varianten het standpunt verdedigd dat deze alle in de leestekst moeten worden opgenomen. Hiervoor wordt o.a. als argument gebruikt dat een keuze door de editeur uit de beschikbare alternatieven onmogelijk en principieel onjuist is. Wanneer het evenwel gaat om onzekere en onvolledige lezingen worden andere maatstaven aangelegd: er kan aan dergelijke lezingen geen 'laatste intentie' worden toegekend en de leestekst van gedichten waarin ze voorkomen, kan geen representatieve functie vervullen. Daarom stelt Dorleijn dat onzekere lezingen zoveel mogelijk uit de leestekst geweerd moeten worden. En wanneer men te maken heeft met onvolledige lezingen moet de minst onvolledige gekozen worden, omdat het streven een zo volledig mogelijke tekst te presenteren het zwaarst dient te wegen. Afgezien van het feit dat dit standpunt in zijn uiterste consequentie kan leiden tot een aanpak als die van Van Eyck,[12] kan ik het onmogelijk rijmen met de hiervóór geciteerde uitspraak over de herkenbaarheid in de leestekst van het voorlopige karakter van het overgeleverde werk, en met Dorleijns keuze voor een combinatie van selectie en volledigheid bij de uitgave van Leopolds nalatenschap. Immers, in het geval van een selectieve presentatie van de tekstontwikkeling zal de leestekst, óók van onvoltooide gedichten, wèl een representatieve functie moeten vervullen.

Bovendien ben ik van mening dat het verschil tussen onzekere en onvolledige lezingen en open varianten eerder gradueel dan principieel is. Het komt bij Leopold geregeld voor dat hij voor een bepaalde plaats in zijn gedicht een rijtje alternatieven noteert waarvan er één of meer de oorspronkelijke lezing kunnen vervangen, andere om ritmisch-metrische of inhoudelijke redenen niet zonder meer ingepast kunnen worden, en weer andere onvolledig en daardoor nog niet bruikbaar zijn. Maar in feite gaat het in alle gevallen om open varianten, waarvan het verschil in onmiddellijke bruikbaarheid niet beslissend moet zijn voor de vraag óf, maar voor de vraag hóe ze in de leestekst moeten worden opgenomen. De opvatting dat een selectieve, niet representatieve, leestekst verdedigbaar is als de volledige tekstontwikkeling in het apparaat te vinden is, leidt ertoe dat de leestekst in feite geen enkele functie meer vervult en dus overbodig is.

Daarnaast wil ik erop wijzen dat de constitutie van een selectieve leestekst op allerlei praktische bezwaren stuit. Het verschil in inpasbaarheid van de varianten correspondeert dikwijls niet met de (chronologische) volgorde waarin ze zijn toegevoegd en de plaats - boven of onder de oorspronkelijke lezing, of in de marge - waar ze zijn genoteerd. Het kan dus gebeuren dat de dichter eerst een inpasbare variant opschrijft, vervolgens een onvolledige, dan weer een inpasbare, enz. Wanneer men nu de zonder meer bruikbare alternatieven, door Dorleijn dus open varianten genoemd, selecteert en alleen die in de leestekst opneemt, geeft men niet alleen een vertekend beeld van de desbetreffende plaats in Leopolds gedicht, maar ook van de chronologie van bewerking.

Verder zijn de nog ‘losse’ notities - de term ‘onzekere lezingen’ lijkt mij voor dit soort varianten ongelukkig gekozen - en de onvolledige lezingen niet zelden nodig om varianten in andere regels te kunnen begrijpen. En het is lang niet altijd mogelijk uit onvolledige lezingen een keuze te maken. Ik geef hiervan enkele, enigszins vereenvoudigde, voorbeelden. Het eerste is ontleend aan het gedicht ‘“Balanje, sorne kwintië!” en wij’:

21 ⎧ en boorde zich in de ooghoeken in ⎫
⎩ boorde zich in ⎭

22 ⎧ de lucht, die bitter genoeg gezet ⎫
⎩ in de hoeken der oogen, de lucht gewet ⎭

De onvolledige alternatieve lezing in r. 21 is nodig om de variant in r. 22 te kunnen begrijpen. Het tweede voorbeeld komt uit het gedicht *Herfst*:

6 ⎧ waar moe van vruchtbaarheid de takken zijgen, ⎫
⎩ waar sterft het zonlicht aan de ijle boomen, ⎭
7 ⎧ een hooger gloeien speelt er door de twijgen ⎫
⎩ ^loome ⎭

In dit geval kan de losse notitie *loome* in r. 7 niet gemist worden. Ten slotte een voorbeeld uit het gedicht 'Trekvogelkreet'; r. 14 hiervan heeft twee alternatieve lezingen waaruit naar mijn mening niet gekozen kan worden:

In deze borst schudt een stout
verheffen

Een wrevel [schudt], [een] mokkend zich [verheffen],

Op grond van de onvoltooide status van de meeste nagelaten gedichten van Leopold heeft Dorleijn besloten de interpunctie en het hoofdlettergebruik in de leestekst niet aan te passen. Deze beslissing is mede gebaseerd op zijn overtuiging dat Leopolds interpunctie 'specifieke kenmerken' vertoont die niet door ingrijpen van de editeur 'verdoezeld' mogen worden. (p. 82) Welke die kenmerken zijn, wordt helaas niet vermeld, zodat het moeilijk is dit argument op zijn juiste waarde te schatten. In het algemeen gebruikt de dichter in zijn ontwerpen weinig of geen interpunctie; hij voegt pas in een betrekkelijk laat stadium van de tekstontwikkeling enige leestekens toe. Het antwoord op de vraag of het verantwoord is in de leestekst interpunctie toe te voegen, zal sterk afhangen van de visie die men heeft op de taak van een editeur: dient hij ten behoeve van de gebruiker van de editie het lezen van de gepresenteerde tekst te vergemakkelijken, of moet hij van elk ingrijpen afzien en een zo 'ongeschonden' mogelijk beeld geven van het overgeleverde werk? Het zou te ver voeren hier nu verder op in te gaan, maar ik wijs er in dit verband op dat Dorleijn in deel 2 tweemaal in Leopolds tekst

leestekens heeft toegevoegd en het hoofdlettergebruik heeft aangepast, omdat dit ‘wel door Leopold geïntendeerd [zal] zijn’. (p. 126)

3. *Apparaat*

In hoofdstuk 6 wordt het apparaatmodel dat Dorleijn voor de presentatie van de genese van Leopolds nagelaten verzen heeft ontworpen, op een overzichtelijke wijze verantwoord en toegelicht.[13] Op basis van dit model wordt vervolgens de tekstontwikkeling gegeven van het gedicht ‘Het adelszwaard, o grauwe mond’, de ‘Soefisch’-kwatrijnen, het gedicht ‘O, als de rozen, als de donkerroode’, de reeksen ‘U missen’ en ‘Voor vrouwestem’ en het gedicht met het motto *Cha-wan.* De keuze van juist deze verzen wordt overtuigend gemotiveerd: ze kunnen representatief genoemd worden voor een belangrijk deel van Leopolds nalatenschap. Aan de presentatie van de tekstontwikkeling gaan bij elk gedicht vooraf: een beschrijving van de handschriftelijke bronnen, een uiteenzetting over de ontwikkelingsgang, een (globale) datering, een stemma dat een beeld geeft van de verhouding tussen de verschillende teksteenheden, en ten slotte een toelichting bij de presentatie.

Vooraf dient te worden opgemerkt dat Dorleijn het zich bij de keuze van de exemplarische gevallen zeker niet gemakkelijk heeft gemaakt. De tekstontwikkeling van met name de gedichten ‘O, als de rozen’ en *Cha-wan* is bijzonder gecompliceerd; het stemma van het laatstgenoemde vers maakt dit al overduidelijk. En wie de aan alle kanten volgeschreven, en daardoor soms moedeloos makende, kladhandschriften in Leopolds nalatenschap weleens onder ogen heeft gehad,[14] zal zich kunnen voorstellen welke inspanningen Dorleijn zich heeft moeten getroosten om de genese van de genoemde verzen te reconstrueren en vervolgens haar zo overzichtelijk mogelijk te presenteren. Het resultaat hiervan is een (deel)uitgave die niet alleen een schat aan informatie geeft over de geëditeerde teksten, maar ook over Leopolds werkwijze. De volgende kritische kanttekeningen dienen nadrukkelijk tegen deze achtergrond gelezen te worden.

In zijn theoretische uiteenzetting over de historisch-kritische uitgave merkt Dorleijn terecht op dat editeren in niet geringe mate neerkomt op interpreteren. De presentatie van een tekstontwikkeling is in feite een ‘construct’ van de editeur, ‘vervaardigd op grond van interpretatie van de grafisch-documentaire en textuele gegevens.’ (p. 12) Hij doet begrijpelijkerwijze geen uitspraken over de vraag hoever een editeur hierbij kan en mag gaan. Een antwoord op deze vraag zou een aparte studie vereisen en het is bovendien twijfelachtig of hierover algemene uitspraken te doen zijn. Toch is deze kwestie wel van belang, omdat Dorleijn in zijn presentatie van de tekstontwikkeling op verscheidene plaatsen wel heel ver, ik zou geneigd zijn te zeggen te ver, is gegaan. Ter verduidelijking hiervan kies ik als voorbeeld kwatrijn nr. 13 van de reeks ‘Soefisch’.[15] Hiervan is een kladhandschrift overgeleverd waaruit blijkt dat Leopold een groot aantal alternatieven voor de derde regel heeft overwogen. Dit zal wel samenhangen met het feit dat de nietrijmende derde regel van het kwatrijn meer mogelijkheden voor variatie bood. Op grond van de grafische gegevens kan als eerste lezing gereconstrueerd worden:

wie reinheid zoekt, zal angst en	vinden

Vervolgens werd als alternatief voor *angst* het woord *schrik* genoteerd. Hierna heeft Leopold twee andere constructies overwogen:

a	[wie reinheid zoekt,] zij voorbereid
b	[wie reinheid zoekt,] verwachte moeite en angst

Bij het woord *angst* in de b-lezing schreef de dichter ten slotte de varianten *twijfel*, *druk* en *kwelling.* In zijn reconstructie van de tekstontwikkeling geeft Dorleijn behalve de zojuist gegeven lezingen ook nog als laatste:

wie reinheid zoekt, zal { moeite / schrik / angst } en { kwelling / twijfel } vinden

Dit is in feite een overzicht van de combinatiemogelijkheden van later toegevoegde varianten met de eerste lezing. Hoewel alle combi-

naties een ritmisch-metrisch en inhoudelijk aanvaardbare lezing opleveren, lijkt mij dit te ver gaan, omdat het uitsluitend gebaseerd is op een interpretatie van de editeur. Er is immers geen enkele grafische aanwijzing in de vorm van b.v. een verbindingsstreep of invoeghaak die erop zou kunnen wijzen dat de dichter die combinaties heeft overwogen.

Elders is Dorleijn niet zover gegaan. De laatste regel van kwatrijn nr. 20 luidde aanvankelijk:

> zoo over mijn vervlogen leven schrei ik

Hieraan werd toegevoegd de lezing:

> [zoo over mijn ver]geten dagen [schrei ik]

In dit geval geeft Dorleijn niet de combinaties *vervlogen dagen* en *vergeten leven.* En dat is in overeenstemming met de grafische situatie, maar consequent is het niet. Als algemeen uitgangspunt zou ik willen stellen dat het niet de taak van een editeur is, los van de grafische situatie, alle *mogelijke* combinaties in de tekstontwikkeling na te gaan en vervolgens deze in het ene geval wel en in het andere niet te geven.

Voor de presentatie van de tekstontwikkeling van poëzie acht Dorleijn in het algemeen de zogenaamde synopsis ‘een bijna ideaal systeem’ (p. 40). Zij zou naar zijn mening als basissysteem voor een uitgave van Leopolds nagelaten gedichten gekozen moeten worden. Maar omdat in dat systeem de versregel als uitgangspunt wordt genomen, is het minder geschikt voor de presentatie van de schetsen en ontwerpen in Leopolds nalatenschap. Daarin is namelijk in de meeste gevallen geen ‘regel-verband’ aanwezig. Ze bestaan overwegend uit losse notities en stukjes tekst die wel een zeker syntactisch en/of inhoudelijk verband vertonen, maar nog niet het stadium van ‘echte’ versregels hebben bereikt. In de presentatie hiervan moeten volgens Dorleijn ook de grafische gegevens van het handschrift worden gegeven. Hij doet dit door middel van een transcriptie. Uitgangspunt hierbij is ‘het streven om de woorden zo weer te geven als ze op het manuscript staan gerangschikt.’ (p. 74) Dit is in tegenspraak met het elders geformuleerde algemene

uitgangspunt dat het bij een presentatie gaat ‘om de textuele gegevens en niet om de grafische materialisering ervan.’ (p. 38) Maar het is begrijpelijk dat in verband met de specifieke aard van de schetsen en ontwerpen naar een alternatieve oplossing is gezocht.

De keuze voor het systeem van de transcriptie is zeker te verdedigen, maar het heeft naar mijn mening in de praktijk wel verscheidene nadelen. Zo zijn de transcripties eigenlijk alleen te begrijpen als men goed op de hoogte is met Leopolds werkwijze. Dit wordt veroorzaakt door Dorleijns beslissing de verschillende fasen die in de handschriften onderscheiden kunnen worden, in de transcripties weer te geven door een verschillend lettertype of door cursivering. Een andere mogelijkheid zou geweest zijn de fasen apart, in chronologische volgorde, te presenteren, waarbij ter verduidelijking eventueel voorafgaande stadia tussen teksthaken herhaald kunnen worden. Het lijkt mij dat op zo'n manier de ontwikkeling van een tekst in de aanvangsfasen gemakkelijker te volgen is.

Een tweede oorzaak is dat Dorleijn in de transcripties bijna geheel van interpretatieve ordening heeft afgezien en heel strak aan een weergave van de grafische situatie op de manuscripten heeft vastgehouden. Het gevolg hiervan is dat de aanwezige textuele verbanden in de ontwerpen en schetsen door de gebruiker van de editie in de gecombineerde synopsis moeten worden opgezocht.

Wie wil weten, hoe de tekstontwikkeling van een bepaald gedicht in de achtereenvolgende fasen en versies is verlopen, moet in het algemeen nogal wat moeite doen omdat ze in de transcripties en synopses in de meeste gevallen gecombineerd zijn gepresenteerd. Illustratief in dit verband is de presentatie van de teksteenheid B-I van het gedicht ‘O, als de rozen’. De eerste twaalf regels hiervan zijn samen met andere teksteenheden opgenomen in een gecombineerde synopsis, het vervolg wordt gepresenteerd in een transcriptie, een gedeelte hiervan is weer verwerkt in r. 13-14 van de synopsis; de vijfde strofe (r. 17-20) wordt weergegeven in een aparte synopsis en de r. 21-28 zijn weer opgenomen in de gecombineerde synopsis.

Om de genoemde bezwaren te vermijden zou ik de voorkeur geven aan een systeem waarbij het textuele verband in de ontwerpen

en schetsen geëxpliciteerd wordt in de presentatie ervan, en elke (voorlopige) versie in haar geheel afzonderlijk wordt aangeboden. Ik ben mij ervan bewust dat het nadeel van een dergelijk systeem is, dat de ontwikkeling van de ene versie naar de andere door de gebruiker van de editie al bladerend moet worden vastgesteld. Maar ook bij Dorleijn ontkomt men hieraan niet, omdat zoals gezegd de transcripties pas in samenhang met de synopses inhoudelijk duidelijk worden[16]. Ik wil dit met een paar voorbeelden toelichten.

De eerste acht grafische regels van de teksteenheid C-II van het gedicht 'Het adelszwaard' worden in de transcriptie van Dorleijn als volgt weergegeven:

(1)	*naakte*[17]						*onverricht*
(2)	het adelszwaard						gedichtgericht
(3)					een		
(4)			van				
(5)		hoofdregel dit					
(6)			*van het omsluierd doodsgezicht*				
(7)				bl	*op schemerland gericht*		
(8)			*wijzen naar*				

Volgens mij staat er op het manuscript niet *een*, *van* en *wijzen*, maar *ee*, *va* en *wijzer.* Over het *gericht* in r. (2) ben ik niet zeker: er zou ook *gezicht* kunnen staan. Uiteraard heeft Leopold wel *een* en *van* bedoeld; in een grafische weergave van een handschrift kan dit echter niet zonder meer worden aangevuld. Verder suggereert de transcriptie de 'lezing' *gedichtgericht*, terwijl die, zoals ook uit de synopsis blijkt, nooit heeft bestaan. De woordgroep *van een gedicht* is in één keer als aanvulling op *hoofdregel dit* schuin omhoog neergeschreven. De dichter kwam wat ruimte tekort, waarschijnlijk omdat het woord *omsluierd* er al stond(!), en schreef toen tegen *gericht* aan. Pas in de synopsis blijken de verschillende verbanden, zoals:

[het] naakte [zwaard]
[hoofdregel dit] van een gedicht

en volgens mij is er dus ook nog:

wijzer naar [schemerland gericht]

Nu is hier het probleem voor de lezer minder groot omdat C-II in de gecombineerde synopsis is opgenomen, maar dit geldt niet voor b.v. C-I.

Het tweede voorbeeld betreft de r. (19)-(21) in de transcriptie van A-II van het gedicht ‘O, als de rozen’:

(19)	de in de afgang	voort	besterven overdracht
(20)		*een nieuw*	
(21)	*met* maar in den dood *opstanding* bestaan verwerven		

De woorden *voort* en *overdracht* zijn gezet uit een afwijkend lettertype, hetgeen net als de cursivering wijst op een latere fase. Op het facsimile van het desbetreffende manuscript is te zien dat *voort* niet op één lijn staat met de andere woorden in r. (19) en pas in de synopsis op p. 140 blijken de verbanden: *met* is een alternatief voor *maar* en verder zijn er de lezingen:

[...] een nieuw bestaan verwerven
[...] [een] voort[bestaan verwerven]

Deze twee betrekkelijk eenvoudige voorbeelden maken al duidelijk dat de transcripties in verband met de zettechnische beperkingen waarmee men nu eenmaal te maken heeft, geen adequaat beeld geven van de grafische situatie op de manuscripten. Daardoor kunnen ze ook niet dienen ter controle van de synopses. Integendeel, men heeft de synopses nodig om de transcripties te kunnen begrijpen en niet omgekeerd.

Helaas moet ook geconstateerd worden, dat het streven de grafische situatie van de manuscripten zo goed mogelijk te imiteren, Dorleijn verscheidene malen op een dwaalspoor heeft gezet.[18] Ook hiervan geef ik twee voorbeelden. In de hiervóór genoemde transcriptie A-II wordt als r. (8) gegeven:

recapitulatie,	eenvoudig een heilig vat

Deze weergave suggereert de lezing *eenvoudig een heilig vat*, die Dorleijn in de bespreking van het gedicht ‘O, als de rozen’ niet goed kan plaatsen. Maar zelfs op het facsimile is te zien, dat die ‘regel’ zou moeten zijn:

recapitulatie, eenvoudig een heilig vat

Er is weliswaar op het manuscript na de komma enige ruimte maar die is te verwaarlozen in vergelijking met de ruimte na het woord *eenvoudig*. Dit laatste hoort dus bij *recapitulatie* en samen vormen ze een ‘instructie’ die Leopold zichzelf gaf.[19]

Het tweede voorbeeld ontleen ik aan de transcriptie van A-III op p. 131. Hierin komt de raadselachtige woordgroep *in het huis* (r. (12)) voor. Dorleijn geeft aan dat volgens hem het laatste woord door Leopold is onderstreept, maar hij is niet zeker van de lezing ervan. Ik ben ervan overtuigd dat dit probleem niet zou zijn ontstaan, als de bewuste drie woorden in verband met de regel die er onmiddellijk onder staat, waren gezien. Hij luidt:

aanvaarden dat hun bladen kwijnen

Deze regel heeft een voet te weinig en daarom heeft Leopold twee alternatieve aanvullingen erboven toegevoegd:

[aanvaarden dat hun bladen] in het [kwijnen]
[aanvaarden dat hun bladen in] hun [kwijnen]

Het streepje onder *hun* (dus niet *huis*) moet wel een half mislukt invoeghaakje zijn.

Zoals uit de gegeven voorbeelden blijkt, zijn er in de tekstontwikkeling van Leopolds gedichten binnen de versregels verscheidene fasen te onderscheiden die telkens wisselende lezingen opleveren. In de meeste gevallen is de chronologische volgorde ervan op grond van grafische en inhoudelijke gronden met een grote mate van zekerheid vast te stellen. Die volgorde wordt in historisch-kritische edities aangegeven met behulp van a, b, c, enz. Dorleijn is in zijn presentaties van de tekstontwikkeling een stap verder gegaan. Hij geeft in de synopses niet alleen de opeenvolgende stadia van de bewerking binnen de afzonderlijke versregels, maar ook de onderlinge relaties daarvan; d.w.z. aangegeven wordt of een bepaalde verandering in b.v. r. 1 uit dezelfde fase dateert als één of meer wijzigingen in b.v. r. 6.

Het reconstrueren van dergelijke relaties is een hachelijke onderneming, als er geen eenduidige inhoudelijke samenhang tussen de

veranderingen aanwezig is. Dorleijn stelt: ‘In het algemeen gesproken is de fasen-onderscheiding zekerder naarmate ze meer berust op, correspondeert met verschillende schrijfstoflagen.’ (p. 64) Afgezien van de relativering die in deze wijze van formuleren al ligt besloten, is de uitspraak maar ten dele juist. Wanneer een eerste schets of versie b.v. in zwarte inkt is geschreven en in r. 1 met potlood enkele veranderingen zijn aangebracht en in r. 4 weer in zwarte inkt een aanvankelijk open plaats is ingevuld, is de chronologie van bewerking *binnen* de versregels in de meeste gevallen wel te reconstrueren, maar valt er over de chronologische relaties in de ‘macrostructuur’ weinig met zekerheid te zeggen. Op grond van verscheidene manuscripten in Leopolds nalatenschap is aan te tonen dat de dichter bij de bewerking van zijn gedichten verschillend schrijfmateriaal door elkaar heeft gebruikt. Alleen al hierom had Dorleijn op dit onderdeel van zijn presentatiesysteem naar mijn mening meer voorbehoud moeten maken.

Het tweede deel van Dorleijns publikatie is een omvangrijke interpretatieve studie. Het bestaat uit vier hoofdstukken: na een inleidende beschouwing over de interpretatie van de (handschriftelijke) tekstontwikkeling van gedichten in het algemeen, wordt de genese van een aantal ‘Soefisch’-kwatrijnen behandeld, gevolgd door een zeer gedetailleerde interpretatie van de genese van ‘O, als de rozen’. In het slothoofdstuk worden de conclusies uit de voorafgaande twee vergeleken en gerelateerd aan enkele andere gedichten van Leopold en aan eerder verschenen publikaties over het werk van de dichter.

Het doel dat Dorleijn zich heeft gesteld, is ‘proberen te schetsen hoe de historisch-kritische uitgave als “werkplaats” kan dienen.’ (p. 1) Hij gaat daarbij uit van de vraag: ‘welke bijdrage kan de bestudering van de genese van Leopolds gedichten leveren voor het inzicht in zijn werk en in de karakteristieke regelmatigheden [...] die in zijn oeuvre optreden.’ (p. 1) Aan deze vraag ligt de vooronderstelling ten grondslag dat een studie van de tekstontwikkeling kan leiden tot een inzicht in het literaire ‘idiolect’ van een auteur. Dit laatste bestaat uit twee componenten die nauw met elkaar sa-

menhangen: enerzijds de eigenaardigheden op het gebied van de thematiek en anderzijds de retorisch-stilistische kenmerken. Binnen elk literair idiolect, dat vanzelfsprekend niet los gezien kan worden van de literaire systemen waarmee een auteur in zijn tijd te maken heeft, zijn regelmatigheden te onderscheiden. Deze worden door Dorleijn *tendenties* genoemd. Aan de hand van het materiaal dat in het eerste deel is gepresenteerd, wil hij de tendenties in Leopolds literaire idiolect achterhalen en ze relateren aan het in de tijd van de dichter heersende literaire conventiesysteem. Ter verduidelijking en ter ondersteuning van zijn heldere en boeiende betoog over dit onderwerp heeft Dorleijn de door hem onderscheiden tendenties in enkele categorieën ingedeeld; hiervan wordt op p. 17 een overzichtelijk schema gegeven.

De eerste groep verzen die in dit kader wordt behandeld, is de reeks 'Soefisch'-kwatrijnen, die zoals bekend bewerkingen zijn van Franse prozavertalingen. In de tekstontwikkeling van deze kwatrijnen liggen het semantisch-thematische uitgangspunt en de versvorm al van te voren vast. Hierdoor is het mogelijk de aandacht vooral te richten op de zogenaamde *poëtiserende tendenties.* Dorleijn analyseert eerst elf kwatrijnen die naar zijn mening geslaagde vertalingen genoemd kunnen worden, vervolgens onopgeloste vertaalproblemen die in andere kwatrijnen voorkomen, en ten slotte enkele onvoltooid gebleven bewerkingen.

In de analyses van de elf kwatrijnen wordt allereerst de Franse bron vergeleken met de gepubliceerde versie van Leopolds vertaling. Dorleijn laat niet alleen zien op welke plaatsen de dichter van zijn bron is afgeweken, maar hij onderzoekt ook welk motief hierbij een rol gespeeld kan hebben en welk effect met die afwijkingen beoogd kan zijn. Vervolgens wordt ingegaan op de klankstructuur en het metrum van de kwatrijnen, omdat dit inzicht kan geven in de wijze waarop een prozatekst is gegoten in een, formeel gezien nogal strakke, poëtische structuur. Ten slotte wordt de tekstontwikkeling van de kwatrijnen in de analyse betrokken.

We beschikken nu voor het eerst over de resultaten van een grondig onderzoek naar een groep van de Oosterse kwatrijnen, die tot nu toe in de Leopold-literatuur vrijwel geen aandacht hebben ge-

kregen. Dorleijns analyses van de verhouding tussen de Franse bron en de uiteindelijke versie van Leopolds vertalingen zijn zonder uitzondering zeer scherpzinnig en daardoor overtuigend (zie vooral het mottokwatrijn en de nrs. 18 en 22).[20] Zijn interpretaties van het effect van de metrische en ritmische onregelmatigheden hebben soms een nogal speculatief karakter, maar kunnen zeker beschouwd worden als een eerste waardevolle aanzet voor een uitgebreider onderzoek van dit aspect van Leopolds verzen. En zijn beschouwingen over de klankstructuur van de kwatrijnen geven niet alleen de tot nog toe ontbrekende onderbouwing van de veelvuldig gemaakte opmerking dat Leopolds verzen zo welluidend zijn, maar laten ook duidelijk zien dat de klankherhaling dikwijls gesemantiseerd is en de eenheid van het kwatrijn versterkt (zie vooral nr. 23).

Men kan zich voorstellen dat het al vertalend omwerken van een prozatekst in een strakke formele structuur als die van het Oosters kwatrijn geen geringe opgave is. Daarom is het niet verwonderlijk dat Dorleijn diverse onopgeloste vertaal- en vormgevingsproblemen in de ‘Soefisch’-kwatrijnen weet aan te wijzen. Op verscheidene plaatsen kan er gesproken worden van rijmdwang of van stoplappen, die gedefinieerd worden als ‘die elementen in een gedicht (of in een versregel) die semantisch en formeel overbodig zijn’ (p. 67). Dorleijn wijst er terecht op dat in zijn beschrijvingen hiervan onvermijdelijk een zekere mate van subjectiviteit schuilt. Desondanks is hij er naar mijn mening op zeer overtuigende wijze in geslaagd de meeste van de door hem aangewezen zwakke plekken in de kwatrijnen te verklaren uit een onopgelost vertaalprobleem.

Heel wat minder overtuigend acht ik zijn betoog over de onvoltooid gebleven bewerkingen, die eveneens als onopgeloste vertaalproblemen worden geïnterpreteerd. Het gaat hier om niet verder uitgewerkte schetsen in Leopolds exemplaar van de *Roseraie.* Dorleijn probeert na te gaan waarom deze vertalingen niet zijn afgemaakt. In één geval moet hij toegeven als verklaring ‘enkel een banaliteit’ (p. 75) te kunnen geven.

Naar mijn mening is een meer plausibele verklaring mogelijk als rekening gehouden wordt met de (tekst)ontwikkeling van de reeks ‘Soefisch’. Hoewel die maar ten dele gereconstrueerd kan worden,

omdat bijna alle ‘kladjes’ door de dichter zijn weggegooid, staat het vast dat er een langdurig selectieproces moet hebben plaatsgevonden. Na aanvankelijk 65 prozavertalingen in de Franse bron te hebben aangestreept, heeft Leopold uiteindelijk een thematisch geordende reeks van 32 kwatrijnen gepubliceerd. Dorleijn concludeert dat Leopolds selectie werd geleid door thematische en poëtische overwegingen. Hierin zou volgens mij een verklaring van de onvoltooid gebleven fragmenten gevonden kunnen worden.

Het belangrijkste en omvangrijkste (p. 95-228) hoofdstuk van het tweede deel bevat een uitvoerige analyse en interpretatie van de tekstontwikkeling van het gedicht ‘O, als de rozen’. Er worden vier stadia onderscheiden en daarbinnen weer verscheidene teksteenheden en subeenheden. Dorleijn bespreekt ze vrijwel woord voor woord. In zijn analyse van het eerste, nog zeer schetsmatige, stadium geeft hij aan in welke mogelijke richtingen het gedicht zich verder zou kunnen ontwikkelen, zonder ergens in de fout te vervallen de nog veelal ‘losse elementen’ tegen de achtergrond van de latere, meer uitgewerkte, stadia te interpreteren. Verder toont hij aan dat al in een betrekkelijk vroeg stadium van de tekstontwikkeling een relatief beperkt aantal ‘noties’ te onderscheiden is, dat ook de latere versies van het gedicht blijkt te domineren. Enkele van de belangrijkste zijn: ‘vermindering’, ‘opstijging’ (‘tegenbeweging’), ‘erotisch’ en ‘op communicatie gericht’.

Deze gedetailleerde beschrijving van de ontwikkelingsgang van ‘O, als de rozen’ is zo helder geformuleerd, vertoont zoveel scherpzinnigheid, creativiteit en subtiliteit, en getuigt van een zo groot inzicht in Leopolds werkwijze, dat ik haar geboeid en met grote bewondering heb gelezen en herlezen. En zij heeft mij volkomen overtuigd.[21] Het spreekt vanzelf dat ik hier onmogelijk een samenvatting van de ontwikkelingsgang van Leopolds gedicht en Dorleijns analyse daarvan kan geven. Een dergelijke samenvatting zou neerkomen op een onaanvaardbare versimpeling. Onder nadrukkelijke verwijzing naar het desbetreffende hoofdstuk in het tweede deel wil ik alleen wijzen op twee opvallende momenten in de tekstontwikkeling van ‘O, als de rozen’. In de teksteenheid B-III heeft Leopold een alternatief uitgewerkt voor de vijfde strofe die in B-I tot stand

was gekomen. Deze verandering heeft nogal wat consequenties voor de interpretatie van het gehele gedicht. Dorleijn laat zien dat hierdoor een versterkt effect ontstaat ‘van een spiralende, cyclische, beweging [...], een steeds naar zichzelf terugverwijzen.’ (p. 159)

De belangrijkste wijziging in de meest definitieve versie (C) ten opzichte van de voorafgaande stadia is het laten vervallen van de zevende en laatste strofe die een poeticale uitleg, of misschien beter gezegd toepassing, bevatte van het ‘rozen-beeld’. Volgens Dorleijn leidt dit niet tot een verandering, maar tot een nuancering van de ‘intentie’ in het gedicht. Zij past in het symbolistische kader waarin Leopolds poëzie geplaatst moet worden: de poeticale strekking wordt niet expliciet verwoord, maar alleen gesuggereerd. Hij wijst in dit verband terecht op deze losse notitie in Leopolds nalatenschap: ‘het sterkste werkt wat is weggelaten’.

De poeticale strekking wordt nader toegelicht in een parafrase van de uiteindelijk vervallen laatste strofe en in een elftal ‘stellingen’. Deze laatste vormen een explicitering van de poeticale noties die in het gedicht impliciet gegeven zijn. Dorleijn spreekt over een ‘poging’, maar dat lijkt mij wat te bescheiden. Hij heeft in die ‘stellingen’ op voortreffelijke wijze de in het gedicht te onderscheiden noties voorzien van een poeticale interpretatie, die hij vervolgens in verband brengt met o.a. door Sötemann genoemde kenmerken van het symbolisme. Zijn conclusie is ‘dat de dichter van “O, als de rozen” belangrijke trekken vertoont van wat men onder een symbolist kan verstaan, hoewel hij enkele karakteristieke symbolistische kenmerken “mist” [...] of enkele evident niet-symbolistische eigenschappen bezit [...].’ (p. 173)

In het slothoofdstuk vergelijkt Dorleijn de tendenties die uit de tekstontwikkeling van de ‘Soefisch’-kwatrijnen en van het vers ‘O, als de rozen’ zijn af te leiden en die aan het einde van respectievelijk hoofdstuk 2 en 3 schematisch zijn weergegeven. Hij constateert enkele verschillen die verklaard kunnen worden uit het verschil in uitgangspunt van de twee onderzochte gevallen. In de tekstontwikkeling van de kwatrijnen zijn b.v. de tendenties ‘beknoptheid’ en ‘lexicale toevoeging’ te onderscheiden die in het tweede geval niet

voorkomen. Ze vloeien voort uit de bewerking van prozateksten tot kwatrijnen met een bepaalde structuur. De genese van ‘O, als de rozen’ laat daarentegen b.v. de tendenties ‘voortbrengen van elementen’ en ‘uitbreiding’ zien. Deze hangen samen met het feit dat het hier om een oorspronkelijk gedicht gaat. Overigens wordt dit verschil door Dorleijn terecht enigszins gerelativeerd. Bij Leopold is de grens tussen vertaling en oorspronkelijk vers niet altijd even scherp te trekken.

Uiteindelijk worden drie kern-procédés in Leopolds poëzie onderscheiden: de tautologisering, de paradox en de indirectheid. In een ‘globaal’ genoemd onderzoek toetst Dorleijn zijn bevindingen aan de door Sötemann en Van Halsema gepubliceerde analyses en aan enkele andere gedichten uit Leopolds nalatenschap. Ondanks het globale karakter hiervan weet Dorleijn aannemelijk te maken dat zijn conclusies verder reiken dan alleen de ‘Soefisch’-kwatrijnen en het gedicht ‘O, als de rozen’, en dat het inderdaad gaat om drie kernprocédés in Leopolds poëzie. Ze kunnen volgens hem worden opgevat als speciale gevallen van een algemeen verschijnsel: de bijzondere semantische combinatie waarvan het effect veelal *suggerering*, ‘het evocerend omspelen van de “essentie”’ (p. 249), is. Zoals bekend, speelt dit begrip een centrale rol in de symbolistische poetica.

Na het voorgaande kan mijn conclusie kort zijn. Mijn kritische kanttekeningen bij Dorleijns editietheoretische beschouwingen en het door hem gekozen presentatiesysteem, laten onverlet dat die theorie en de concrete toepassing ervan naar mijn mening een groot aantal waardevolle aanknopingspunten bieden voor toekomstige edities en voor nader onderzoek. Maar vooral op grond van zijn voortreffelijke interpretaties van de tekstontwikkeling der ‘Soefisch’-kwatrijnen en van het gedicht ‘O, als de rozen’, en de daarop gebaseerde analyse van Leopolds literaire idiolect in relatie met de symbolistische poetica acht ik deze ook uiterlijk zeer fraai verzorgde delen in de Monumenta-reeks een van de belangrijkste publikaties die de laatste jaren op het gebied van de neerlandistiek verschenen is. Daarom zou ik iedereen bestudering ervan van harte willen aanbevelen.

Adres van de auteur:
Bureau Basisvoorziening Tekstedities
der Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen,
Prinses Irenepad 10,
's-Gravenhage.

Eindnoten:

1 J.H. Leopold: *Verzamelde verzen.* [Ed. P.N. van Eyck]. Rotterdam, 1935.
2 P.N. van Eyck: 'Nederlandsche poëzie; J.H. Leopold'. In: *De gids* 88 (1924). Dl. III. p. 403-447; dez.: 'Dichters en gedichten II. J.H. Leopold'. In: *Groot-Nederland* 25 (1927). Dl. I. p. 190-216, 298-320. Ook te vinden in Van Eycks *Verzameld werk* [dl.] 4 [: *Proza 1917-1927*]. Amsterdam, 1961. p. 316-369, 526-586.
3 D.A.M. Binnendijk: 'Professoraal proefschrift; [rec. van] J.H. Leopold: Verzamelde verzen, uitgegeven door P.N. van Eyck (Brusse, Rotterdam)'. In: *De groene Amsterdammer* 60 (1936), 25 januari. p. 8.
4 Leopold, *Verzamelde verzen*, p. 347-348.
5 Leopold, *Verzamelde verzen*, p. 355, 359.
6 Leopold, *Verzamelde verzen*, p. 342.
7 Brief van 6 maart 1929. De correspondentie Brusse/Van Eyck bevindt zich in het Letterkundig Museum.
8 Vgl. A.L. Sötemann: *Op het voetspoor van de dichter*; *De ontstaansgeschiedenis van J.H. Leopolds* '*Naast ons*, *naast ons*, *achter het riet*'. Amsterdam, 1980. p. 18-19, 153-160; en mijn artikel '"Een boek, een open letterschat"; Over de drukgeschiedenis van J.H. Leopolds poëzie'. In: *J.H. Leopold en zijn school.* [Onder red. van P. van den Heuvel en P. Simons]. Tilburg, 1984. Leopoldcahier [nr.] 3. p. 18-34.
9 J.H. Leopold: *Gedichten uit de nalatenschap.* Uitgegeven en van editie-technisch en genetisch-interpretatief commentaar voorzien door G.J. Dorleijn. Amsterdam, Oxford, New York, 1984. 2 dln. Dl. 1: *De gedichten voorafgegaan door editie-technisch commentaar.* Dl. 2: *Genetisch-interpretatief commentaar.* Monumenta Literaria Neerlandica II, 3 en II, 4. ISBN 0 4448 5589 0. Prijs ƒ 165, -. Op de proefschriftversie van deze uitgave, onder de titel *Schuilgelegen uitzicht*, promoveerde Dorleijn in juni 1984 cum laude tot doctor in de letteren.
10 Dorleijn wijst er terecht op dat er in ons land nog vrijwel geen 'normenstellende leesedities' zijn verschenen. (p. 6) Met name proza-edities voldoen dikwijls niet aan zelfs maar de meest elementaire eisen die aan een verantwoorde uitgave gesteld moeten worden. Ik noem hier slechts één voorbeeld. De tekst van Vestdijks *Terug tot Ina Damman* in de reeks *Verzamelde romans* is blijkens een aantekening achterin het boek gezet naar de 13de druk uit 1979 en gecorrigeerd naar de eerste druk uit 1934. De tekstbezorgers verantwoorden niet waarom zij een druk als uitgangspunt hebben gekozen die maar liefst acht jaar na de dood van de auteur is verschenen, en waarom zij die vervolgens, met voorbijgaan aan de acht drukken die tijdens Vestdijks leven zijn gepubliceerd, gecorrigeerd hebben naar de eerste druk. Afgezien van de volstrekt onbegrijpelijke tekstkeuze, is het uitgesloten dat een dergelijke werkwijze een verantwoorde tekst oplevert.
11 Vgl. S. Scheibe: 'Zu einigen Grundprinzipien einer historisch-kritischen Ausgabe' In: *Texte und Varianten*; *Probleme ihrer Edition und Interpretation.* Herausgegeben von Gunter Martens und Hans Zeller. München, 1971. p. 1-44; i.h.b. p. 28-33.
12 Ik doel hier op de wijze waarop Van Eyck de tekst van Leopolds nagelaten verzen heeft samengesteld (zie hiervoor de in noot 8 opgegeven literatuur). Het feit dat zijn kritisch apparaat te enen male ontoereikend is, doet in dit verband niet ter zake.
13 In het begin van dit hoofdstuk is ten onrechte de mededeling blijven staan, dat de diacritische tekens ook op een uitslaanbaar vel gegeven worden, zodat men ze naast de presentaties kan raadplegen. Een dergelijk vel komt echter in de uitgave niet voor. Ik neem aan dat hiervan om technische redenen is afgezien.
14 In de uitgave zijn dertien facsimile's opgenomen, zodat men een indruk kan krijgen van Leopolds handschriften.

15 Ik heb voor dit artikel met opzet voorbeelden van handschriften gekozen waarvan een facsimile in de uitgave is opgenomen. Daardoor is het mogelijk mijn opmerkingen over Dorleijns presentatie te controleren.
16 Omdat elk presentatiesysteem zich in de praktijk moet bewijzen, is het van groot belang dat gebruikers van een editie zich uitlaten over de toegankelijkheid en bruikbaarheid ervan. Met dergelijke reacties zou dan rekening gehouden kunnen worden bij toekomstige edities.
17 De cursiveringen wijzen op een latere fase in de tekstontwikkeling.
18 Soms wordt ook de lezer onnodig op een dwaalspoor gezet. In r. (11) van de transcriptie van de teksteenheid A-III van het gedicht ‘In het besomberde vertrek’ en in r. 9 van de synopsis daarvan staat *af ge ronde*, terwijl natuurlijk *afgeronde* door Leopold is bedoeld. Het komt geregeld voor dat de dichter woorddelen niet helemaal aaneenschrijft. Als men dit in de presentatie gaat imiteren, zou de lezer ten onrechte de indruk kunnen krijgen dat aan dit verschijnsel bijzondere betekenis moet worden toegekend.
19 Dergelijke ‘instructies’ komen in de nalatenschap van Leopold op talrijke plaatsen voor. Eén van de aardigste is wel: ‘als het kan kleine mopjes om de inhoud en om het contrast’.
20 Op blz. 47 is in de analyse van de syntactische structuur van de Franse bron en van r. 1 van kwatrijn nr. 17 een fout gemaakt: de volgorde van de termen hoofd- en bijzin moet precies andersom gelezen worden.
21 Ik hoop dat Dorleijn nog eens de gelegenheid zal vinden een vergelijkbare analyse te maken van het door hem uitgegeven gedicht ‘Het adelszwaard’. Dit intrigerende, maar voor mij nog altijd duistere, gedicht had het slot van een reeks onder de titel ‘Exotisch’ moeten worden.

Boekbeoordelingen

Getijden van de Eeuwige Wijsheid naar de vertaling van Geert Grote. Uitgegeven en ingeleid door Anton G. Weiler. 100 bladzijden. Amboboeken, Baarn 1984. Prijs: ƒ 18.50.

De nijmeegse historicus prof. dr. A.G. Weiler die sinds het jaar 1965 tevens de wijsbegeerte van de geschiedenis doceert en onderzoekt, heeft in het herdenkingsjaar van Geert Grote's sterven (20 aug. 1384) een publikatie laten verschijnen die temidden van de vele en veelsoortige gelegenheidsbijdragen die in dat jaar uitgekomen zijn, een aparte plaats inneemt. De geestelijke vader van de Moderne Devotie, de bewerker van het *Getijdenboek* dat hier te lande het meest gelezen stichtelijke boek in de late middeleeuwen was, heeft in dit horarium een eigen vertaling van de *Getijden van de Eeuwige Wijsheid* van Heinrich Suso († 1366) opgenomen. Het *Horologium Sapientiae* dat de duitse mysticus omstreeks 1334 voltooid had, was in het Zuiden en Noorden van de Nederlanden een geschrift dat in het bijzonder in monachale en vrije gemeenschappen veelvuldig in vertaling dienst deed als leidraad bij de meditatie. Geert Grote sloeg de gevoelswaarde van een ander gebedenboek van Suso, de *Cursus de Aeterna Sapientia*, zo hoog aan dat hij een overzetting van de *Getijden van de Eeuwige Wijsheid* in zijn bundel opnam, zij het in enigszins omgewerkte vorm. Hiermee verwierf deze tekst in de Lage Landen bij de Zee een ongemene bekendheid. De levensbeschrijvingen van de Zusters des Gemenen Levens leggen menigmaal roerende getuigenissen af van de ‘vuricheit’ waarmee de vrouwen deze gebeden lazen en overdachten.

Professor Weiler heeft in deze stof belangstellende lezers aan zich verplicht door de middelnederlandse tekst te publiceren en deze op de tegenoverliggende bladzijden vergezeld te laten gaan van een ‘modern-Nederlandse’ versie. Aan zijn editie legde hij handschrift 14.12 van het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen ten grondslag, een manuscript dat voorzichtig geschat omstreeks 1400 gekopieerd moet zijn. Deze codex is in gebruik geweest bij be-

woonsters van een zusterhuis of bij de moniales van een vrouwenconvent. Weiler maakt het waarschijnlijk dat bezwaren tegen Grote's auteurschap van deze stukken ongegrond zijn. Hij acht het zelfs mogelijk dat Grote nog andere gebeden en getijden bewerkt en overgezet heeft; hij noemt op blz. 33-34 enige gebedenhandschriften die wellicht werk van Grote behelzen. Of hij het boude vermoeden deelt van Hans Friedrich Rosenfeld, die in een artikel in de *Festgabe Ulrich Pretzel* (Berlin 1963), S. 239-52, pleit voor een boheemse oorsprong van de Devotio Moderna en daarmee ook van een groot deel van het op naam van Grote staande getijdenboek, acht ik uitgesloten.

De tekstuitgave leidt Weiler in met een plaatsbepaling van de Wijsheidsgetijden in het geheel van Grote's leven en oeuvre en van de laat-middeleeuwse gebedenliteratuur in de landstaal; zorgvuldig analyseert hij de inhoud van het antwerpse manuscript en maakt waardevolle opmerkingen over zijn werkwijze en vertaaltechniek van Grote die als overzetter en bewerker erop uit was ten behoeve van ongeletterde lezers getrouwheid aan de latijnse basistekst te verenigen met een streven naar een zo groot mogelijke verstaanbaarheid van het Nederlands waarin hij zijn getijden verwoordde.

De diep in de vroomheid der Moderne Devotie indringende en wetenschappelijk hecht gefundeerde studie van Weiler belicht niet alleen een tot nog toe weinig bekend onderdeel van Grote's gebedenbundel. Het aangenaam leesbare boek bevat meer dan uitsluitend een behandeling van een deelaspect van Grote's schriftelijke nalatenschap; het heeft de niet geringe verdienste de lezer ten volle vertrouwd te maken met het wezen van de spiritualiteit der Moderne Devotie, de inspiratiebron van een rijke volkstaalliteratuur.

C.C. DE BRUIN

Jan Goossens: *Reynaerts Historie - Reynke de Vos.* Darmstadt 1983.

In de reeks Texte zur Forschung van de Wissenschaftliche Buchgesellschaft te Darmstadt is als deel 42 een studie verschenen van J.

Goossens: *Reinaerts Historie - Reynke de Vos.* Het boek biedt een paralleluitgave van de middelnederduitse *Reynke de Vos* naar de Lübeckse druk van 1498 (verder *R* genoemd) en zijn door Goossens gereconstrueerde mnl. voorbeeld.

Het boek opent met een hoofdstuk over de tekstoverlevering van de Reynaert. Er wordt een duidelijk overzicht gegeven van de verschillende schriftelijke tradities:

> Reynaert-I, de oudste ons bekende versie (van *Willem die madocke makede*), waartoe de mnl. redacties *A*, *F*, *E*, *G* en *J* behoren. (N.B.: *J* is de sigle voor de Rotterdamse fragmenten, die in Lulofs tekstuitgave van 1983 met *H* worden aangeduid.)
>
> Reynaert-II, ook wel *Reynaerts Historie* genoemd, de versie die ongeveer tweemaal zo lang is als R-I en die eindigt met Reynaerts terugkeer aan het hof als raadsman van de koning. Tot deze traditie behoren *B* en *C.*
>
> Reynaert-IIIa, waarin de verstekst van R-II (naar het zich laat aanzien zonder ingrijpende wijzigingen) in hoofdstukken met opschriften is verdeeld en die bovendien is voorzien van moraliserende opmerkingen in proza. De enige vertegenwoordiger van deze traditie is de fragmentarische overgeleverde tekst *D.*
>
> Reynaert-IIIb, een prozabewerking van de verstekst van R-II (*P*), waarin de tekst wel door opschriften wordt onderbroken, maar waarin we geen verdeling in hoofdstukken en geen moraliserende opmerkingen aantreffen. Hiertoe behoren de mnl. redacties *Pg* en *Pd.*
>
> Reynaert-IV, een verkorte prozaversie van het verhaal (*H*), die mogelijk is vervaardigd om in een tweetalig (Ned.-Fr.) schoolboek dienst te doen. De tekst gaat terug op de IIIb-traditie, terwijl de indeling in hoofdstukken en de moraliserende opmerkingen aan de IIIa-traditie zijn ontleend. Deze tekst is als volksboek in Noord- en Zuidnederland talloze malen herdrukt.

De bewerker van *R* moet een voorbeeld uit de IIIa-traditie hebben gebruikt: de rijmtekst van *R* is namelijk ook verdeeld in hoofdstukken met opschriften en voorzien van moraliserende opmerkingen. Helaas zijn er van *D*, de enige mnl. vertegenwoordiger van deze traditie, slechts 223 verzen overgeleverd (van de ruim 6800 van

R). Bovendien kan *D* niet zelf het voorbeeld voor de mnd. bewerker zijn geweest; het moet een andere (jongere?) redactie zijn geweest, waarop mogelijk ook *P* en *L* (de Latijnse vertaling van Reynaert-I) invloed hebben uitgeoefend. (Zie blz. XLIII en zie in dit verband ook de studie van Witton in: J. Goossens en T. Sodmann: *Reynaert*, *Reynaerd, Reynke. Studien zu einem mittelalterlichen Tierepos.* Köln/Wien 1980.)

Wie de tekst van *R* naast het middelnederlandse gedicht wil leggen om zo inzicht te krijgen in de wijze waarop de mnd. dichter te werk is gegaan, kan dus slechts voor een heel klein deel op *D* terugvallen. Voor de niet in *D* overgeleverde tekstgedeelten moet hij zich tevreden stellen met minder verwante redacties.

Voor de verstekst komt dan in eerste instantie de Reynaert-II-traditie in aanmerking. Van de twee vertegenwoordigers hiervan staat *C* dichter bij *R* dan *B.* Helaas is ook *C* slechts fragmentarisch overgeleverd, zodat voor het grootste deel van de tekst alleen *B* naast *R* kan worden geplaatst. Daar *B* en *C* niet directe voorgangers van *D* (en van *R*) kunnen zijn, is het soms zelfs noodzakelijk naar de redacties van de Reynaert-I-traditie terug te grijpen.

Voor de prozagedeelten van *R* ligt de situatie nog minder gunstig. Hier kan de middelnederduitse tekst in het gedeelte dat in *D* ontbreekt, vrijwel alleen met de volksboeken (die invloed van R-IIIa hebben ondergaan) worden vergeleken. In een enkel geval treedt ook *P* naast *R* op.

Een tekstuitgave als deze noodzaakt niet alleen tot een verantwoording van de wijze waarop de tekst van de verschillende redacties is uitgegeven, maar ook tot een verantwoording omtrent de gemaakte keuzes. Goossens kwijt zich nauwgezet van deze taak. In de inleidende hoofdstukken geeft hij aan welke wijzigingen hij in de tekst heeft aangebracht en op welke wijze de keuze tot stand is gekomen, terwijl in een uitvoerig overzicht (blz. XVII-XXXVII) is aangegeven welke tekstgedeelten uit de in aanmerking komende redacties wel en welke niet zijn opgenomen.

Daarnaast bevat de inleiding nog een hoofdstukje over de illustraties in de Reynaert (waaraan de auteur inmiddels een aparte publicatie heeft gewijd: *Die Reynaert-ikonographie*, Darmstadt 1983)

en een uiteenzetting over de wijze waarop de mnd. dichter (of een eventuele voorganger) in zijn voorbeeld heeft ingegrepen.

Het doel van deze uitgave was een synoptische weergave van de tekst van *Reynke de Vos* en die elementen uit de mnl. redacties die het meest met deze tekst overeenstemmen. Om dit doel te verwezenlijken heeft de auteur veel filologisch speurwerk moeten verzetten.

Het uiteindelijke resultaat van zijn werkzaamheden is een boek geworden dat indruk maakt. Wie de moeite neemt Goossens 'na te rekenen', zal bemerken dat dat overbodige moeite is: zijn berekeningen kloppen. Hier moet echter wel bij gezegd worden dat een controle van Goossens werkzaamheid niet eenvoudig is. De in een bepaald tekstgedeelte gevolgde mnl. redactie wordt onderbroken door verzen of prozagedeelten uit andere redacties, er worden verzen uit weggelaten, een enkele keer zijn er verzen toegevoegd en soms ook wordt de lezing 'verbeterd' of worden er prozazinnen omgesmeed tot verzen. Weliswaar wordt alles verantwoord en valt de complete en correcte lezing, van *B*, *C* en *D* althans, terug te vinden met behulp van de concordantie, de opmerkingen en lijsten in de Inleiding en de weergave van de overgeslagen verzen in het Aanhangsel, maar dat is een moeizame en tijdrovende bezigheid. En dat is erg jammer.

Ik hoop dat de auteur nog plannen heeft voor een synoptische diplomatische editie waarin *R* en de meest verwante mnl. redacties, *B*, *C*, *D* en *H* overzichtelijk naast elkaar staan. (Daar *C* en *D* elkaar niet overlappen, is dit in 4 kolommen mogelijk.) Misschien kan de tot nu toe onuitgegeven tekst van *J* zelfs ook nog worden meegenomen! Een dergelijke uitgave zou naar mijn mening de bruikbaarheid van dit boek ten goede komen. Bovendien zou het een welkome aanvulling zijn op Hellinga's standaardwerk van 1952.

Maar ook wanneer deze wens niet in vervulling mocht gaan, kunnen we blij zijn met deze bijzonder goed verzorgde tekstuitgave. De neerlandici die zich interesseren voor de tekstgeschiedenis van de Reynaert, kunnen de mnd. *Reynke de Vos* niet buiten beschouwing laten. Deze uitgave van Goossens maakt het bestuderen van de relatie tussen Reintje en zijn middelnederduitse verwant een stuk aantrekkelijker.

MAAIKE HOGENHOUT-MULDER

Constantijn Huygens' Ooghen-troost. **Uitgegeven naar de autograaf en de drukken, ingeleid en toegelicht door F.L. Zwaan. Groningen 1984. XXVI + 149 pags. ISBN 90 6243 033 3. Prijs ƒ 45,00.**

Het jongste werkstuk van Dr. F.L. Zwaan is een nieuwe uitgave van het lange gedicht dat Huygens in 1646-1647 in eerste instantie en versie voor Lucretia van Trello schreef, en in laatstgenoemd jaar in een bijna definitieve vorm publiceerde, waarbij de aangesprokene overal Parthenine (en varianten) kwam te heten. Na een slechte nadruk in 1650 werd het gedicht in 1651 opnieuw gedrukt, volgde in 1653 een identieke herdruk en kwam tenslotte in *Korenbloemen* 1658 de definitieve versie uit, in *Korenbloemen* 1672 nog eens met enkele verbeteringen herdrukt. Na Huygens' dood verscheen in 1690 een druk die, als postuum, Zwaans belangstelling niet meer had. Aan edities, verdienstelijk maar niet voldoend 'aan alle eisen van een wetenschappelijke tekstuitgave, zowel wat de tekst als wat de commentaar betreft' (Voorbericht) - wilden ze dat? - uit de vorige en onze eeuw, een zevental, sommige met bewerkte herdrukken (waaraan toe te voegen de 'kale' herdruk naar de ed. 1647 in G. Penons *Nederl. Dicht- en Prozawerk* IV (Groningen, 1888), 253-280) voegt Zwaan zo de zijne, fraai uitgevoerd, toe. Wie *Daghwerck, Cluijs-werck*, *Hofwijck* en 'de' *Tien Gedichten* in Zw's edities kent, vermóedt wat hij hier krijgt: een Inleiding, en een tekst met transliteratie- en manuscriptologische aantekeningen, varianten en interpreterend commentaar. Dat vermoeden blijkt juist: Zw is in zijn editietechiek zichzelf gebleven. Helaas ook in de gebreken ervan, bij vorige gelegenheden duidelijk geworden. Bij het langslopen van de verschillende onderdelen hieronder zal een en ander blijken.

De *titelpagina* meldt dat Zw uitgeeft 'naar de autograaf en de drukken', in feite dus een historisch-kritische editie, wat maar ten dele juist is: de drukken uit 1650 en 1690 zijn niet gebruikt.

In de *lijst van gebruikte afkortingen* (p. VII) kan men al, in geringe mate en zonder ernstige gevolgen, een zekere mate van slordigheid constateren die, in combinatie met de gevolgen van de activiteiten van het zetduiveltje, de uitgave voor bepaalde doeleinden minder

goed bruikbaar maakt. Het gedicht *Hofwijck*, op genoemde pagina zó gespeld, werd als *Hofwyck* niet te Assen, maar zoals *Cluijs-werck*, in Jeruzalem (niet Jerusalem) uitgegeven; en het tweede woord in de titel van Zw's Huygens-bloemlezing luidt ‘Rijm’, niet ‘Rijn’.

Van de 15 blz. *Inleiding* wordt meer dan een kwart ingeruimd aan niet zo relevante gegevens over ‘Lucretia van Trello en Oogentroost in de gedichten van Huygens en in zijn Briefwisseling’. ‘Wording’ en ‘Wijze van uitgave’ krijgen totaal evenveel ruimte. Voor het ‘literair-historisch aspekt’ wordt slechts in een halve pagina iets uit De Kruyters dissertatie (in het vervolg hier door mij aangeduid met De Kr) *Constantijn Huygens' Oogentroost, een interpretatieve studie.* Meppel 1971, verméld en er verder vooral naar verwézen. Een ‘Samenvatting’ van het gedicht - waarin drie categorieën blinden niet worden vermeld: Prachtighe, Toornighe en Wijnighe - vergt bijna drie pagina's, naar mijn mening bijna drie te véél. Méér gediend zouden de gebruikers geweest zijn met een gedetailleerde opsomming hier van de secundaire literatuur over bepaalde verzen uit het gedicht, bijv. over vs. 623 in *Spel van Zinnen* (Album A. van Loey) 1975 wél, en in ‘Album Kruyskamp’ 1977 nièt bij dat vers genoemd.

Het interessantst is wat Zw samenvat over de wording van het gedicht. ‘En détail’ kan men dat proces, voor zover het de fasen van het handschrift betreft, natuurlijk in de manuscriptologische aantekeningen volgen. De versies van de drukken zijn via het variantenapparaat te traceren. Doet men dit, dan kan men met De Kr (p. 77) concluderen dat H's aandeel erin wisselend van intensiteit is geweest, en Zw's ‘Hij heeft de hand gehad in de drukken van 1651 (1653), 1658, 1672’ (p. XIII) genuanceerd moet worden.

In de beschrijving van de varianten van de tekst van 1647 t.o.v. het hs. moet bij de vermeerdering vs. 629-630 geschrapt worden (p. XIII, r. 2 v.o.) zoals uit De Kr p. 76 en Zw's overzicht van de opbouw van de tekst (p. XV) blijkt. Voor de tekstvarianten van 1651 t.o.v. 1647 (op p. XIV alleen vermeld, niet aangewezen) moet men naar De Kr p. 74-75. Bij de gegevens omtrent de druk van 1658 verzuimt Zw te vermelden: de toevoeging van het motto uit *De imitatione...*en die van een zestal regels. Van vier van deze wordt die

toevoeging duidelijk uit het zojuist genoemde overzicht op p. XV, maar niet geldt dat voor de vss. 879-880. Over de gang van zaken wordt men pas goed geïnformeerd in de varianten-noten bij de betreffende verzen. Ook de mededelingen omtrent de overige drukken zijn te beknopt, met name die omtrent de verbeteringen. Die van 1672 t.o.v. 1658 blijken bij nazoeken een vijftal (in vss. 57, 306, 730, 872 en 879; en misschien in 443). Mogelijk verwarrend is het ontbreken van een regel wit vóór de laatste alinea van par. 1 op p. XIV (die begint met 'Al de'); even zeer als de aanwezigheid van zo'n witregel tussen de mededelingen omtrent Druk 1658 en Druk 1672.

In het 'overzicht enz.' op p. XV leze men in de voorlaatste regel van de kolom 957 in plaats van 956, in overeenstemming met de mededeling op pag. 141 onder Varianten 1647.

Op pag. 1 begint dan de *Tekstweergave.* Die van het voorwerk van de druk uit 1647 is correct behoudens enkele zetfouten in *Ne lege me* (r. 11, en 17) - en het op p. 3 afgedrukte citaat *Domine* enz. dat pas in de druk van 1658 is verschenen. Pag. 5 wekt verwarring. Bovenaan staat een weergave van de tekst op fol. 3r van het hs. waarbij PH ten onrechte staat voor de F aldaar; maar niet wordt de grote afstand vermeld tussen 'EUFRASIA' en 'Oogentroost'. De dan volgende Commentaar evenwel heeft betrekking op de tekst van fol. 2r, niet hier weergegeven maar te zien t.o. pag. 1. Het geciteerde OOGHEN-TROOST mist er zijn koppelteken, en bij 'haer een Ooghe' leze men *Cluijs-werck* p. 39, niet 89 (gepreciseerd: vs. 422).

In de tekstweergave van het gedicht, *vanaf p. 6*, noteerde ik zes zékere zetfouten (vs. 16 misbruyckt moet zijn misbruijckt, gegeven de mededeling omtrent de y/ij's op p. XV - deze normalisering is curieus waar y's uit alleen in druk overgeleverde verzen (vss. 139-278) ij's worden -;vs. 360 apoockte i.p.v. spoockte; vs. 579 anede i.p.v. aende; vs. 658 vraegen i.p.v. vragen, gezien de foto op De Kr p. 64; vs. 813 zij i.p.v. zijn; en vs. 875 Letter-kuij i.p.v. Letter-luij) en een aantal onzekere, nl. die waarin er verschillen te zien zijn tussen de tekst en de herhaalde tekst in de commentaar. Op grond van ervaring met vroegere Zw-edities is het plausibel te veronderstellen dat de herhaalde tekst de minder juiste is (soms aantoonbaar geba-

seerd op de druk van 1672) - maar zekerheid heeft men pas na controle op het hs. Datzelfde geldt a fortiori ten aanzien van de merkwaardigheden in de manuscriptologische aantekeningen die na aftrek van zetfoutjes overblijven en door mij gesignaleerd worden ‘via’ De Kr: stond er aanvankelijk in vs. 43 *Trelloos* of *Trello*, in vs. 493 *leger-volck* of *leger volck*, in vs. 820 *wack* en in vs. 835 *kleuren*? In elk geval verdient de toevoeging in 1658 van vs. 629-630 als een variant 1658 evengoed vermelding als de interlineaire toevoeging van vs. 723 - door De Kr p. 146 gerapporteerd - juist (ook) hier (p. 109).

Wat de opgave der *varianten* betreft, is het handig te weten dat Zw's systeem is, de varianten te noemen naar de druk sinds welke ze in alle overige (door hem gebruikte) drukken voorkomen. Met andere woorden Variant 1647 betekent: variant sinds de druk van 1647 tenzij een latere, nieuwe gemeld wordt in een nieuwe rubriek of in de tekst van de variant-opgave. Zo blijkt de opgave van *Variant 1672 bij vs. 57* overbodig; ze is immers al gemeld in de tekst van Varianten 1658 vs. 57. Op basis van vergelijking met de editie 1672 (achterin De Kr), blijkt dat Zw tenminste de volgende *varianten 1672 niet* heeft *genoteerd*: vs. 353 bo'em (òfwel: Zw's tekstweergave faalt hier en men zou moeten lezen: bo'em); vs. 662 sou; vs. 755 heel onlanks; vs. 802 mé; vs. 875 Letter-Li'en; vs. 918 Ambacht; vs. 923 (en lam; vs. 925 lijm,. In *Varianten 1658 pag. 130* staan vier zetfouten bijeen: rond lees: ront, Werelts lees: Werelds, vont lees: vond; waerheidt lees: waerheit. In *vs. 419* blijkt uit de variantennotitie dat Zw de Variant 1647 hebbens' alleen impliciet (hier) geeft. ‘Stilzwijgend’ verbeterd heeft hij in *vs. 773. Op pag. 53* staat ten onrechte een varianten-tekst afgedrukt in verband met vs. 333. Dit blijkt de tekst *Varianten 1647 bij vs. 353* (op p. 56) te zijn. En op pag. 109 heeft de tekst *Varianten 1658 bij vs. 713* betrekking op *vs. 743* (op p. 112). Deze opsomming, met name die t.a.v. de varianten-1672, bewijst eens te meer - althans naar mijn mening en wat mij betreft voor het laatst - dat de voor deze werkzaamheid vereiste nauwgezetheid zonder mechanische hulpmiddelen (collatie m.b.v. apparatuur of transparanten) een vrome wens moet blijven. Want niet alleen bij Zw kan men zulke fouten, vergissingen, omis-

sies e.t.q. aanwijzen. Anders gezegd: wil het registreren van varianten in (soms handschriftelijke fase-versies, zeker in) drukken zinvol zijn, doordat het resultaat lezers/onderzoekers ontslaat van de gang naar handschriften en drukken, de laatste veelal her en der verspreid, dan moet een nauwgezetheid opgebracht worden die alleen maar binnen het bereik van apparatuur schijnt te liggen.

Tenslotte de *Commentaar.* Naar mijn mening geeft die Zw op z'n best. Uiteraard blijft ook in zijn interpretatieve arbeid het een en ander discutabel. De aard van H's poëzie, Zw's en 'ieders' kennis van H's 17de-eeuws en van toenmalige 'realia' zijn en blijven daar debet aan. Het is trouwens jammer dat Zw niet altijd vroegere commentatoren erbij betrekt: bijv. Strengholt in *KLP* 9, bij r. 4, 636, De Kruyter bij 852, Damsteegt in *TNTL* 96, 109-110 bij 724 en 731b. Als een bijdrage tot enige discussie die naar een 'definitiever' uitleg kan voeren, misschien, volgen hier enige opmerkingen bij een stuk of wat plaatsen.

De vss. 6 en 10 zijn m.i. inhoudelijk parallel: het *stellen* van het *gesicht naer het zij*, het *gelaet(en)* van ogen en gemoed. Daarom opteer ik voor de (normale) betekenis van *gesicht* (vs. 6), nl. ogen. Doordat Zw in vs. 39 *uijt-sicht* simpelweg met gezicht (= gezichtsvermogen) weergeeft, blijven sommige lezers wellicht zitten met vs. 40 waar een verklaring van *Daer langs (...) in*, tegen Zw's gewoonte in, omzeild wordt door een vrije parafrase: dat ik nodig heb om te verdienen. M.i. impliceert het *uijt-si(en)* voor H, de ogen als vensters waarlangs uit-gaan de gezichtsstralen, en waarlangs in-komt het brood (dat verdiend wordt door zien en beschrijven van het geziene). Dat vensterbeeld werkt m.i. nog door in vss. 43-44 waar *lichten* inderdaad, als ook Zw wil, de ogen betekent; maar het *stoppen* het dichtmaken, 'luiken' van de oogvensters betekent, éérder dan het doven van de oog-lichtvlammen. Vs. 50 *gestutt* verdient toelichting: tegengehouden. *dien Text* in vs. 63 verwijst, zoals ook De Kr p. 95 duidelijk zegt, (alléén) naar die in het boek dat de wereld is; met *den* (de variant 1647) verbétert H zijn tekst doordat (*den*) *Text* nu tevens slaat op 1. Cor. 3:(18) 19, geïmpliceerd in vs. 64, waarin achter *is* wel *op* zal weggevallen zijn. In vs. 68 zie ik differentiatie van de 'wereld' qua lawaai: dat van de natuur, resp. de mensen. In vs. 72

dunkt mij dat de spleten van de dood aanwezig moeten zijn vóór het sterven een feit is, vóórdat de dood ons gebroken heeft; zo sluit ik me aan bij de voorzichtiger De Kr (p. 96, n. 49) die er een verband mogelijk acht met de voorstelling van natuurlijke lichaamsopeningen (m.n. de mond) als uitgang(en) voor de ziel. Als mensen zich van het ooglicht beroofd hebben, zijn zij schuil gegaan in *haer selfs*, en in *die donck're school*, dat duistere gebouw van hun van licht verstoken lichaam leren zij meer wetenschap dan enz., aldus vss. 91-95. Met het woordspel *ontscholen-school* benoemt H tevens m.i. het lichaam als een school waarbinnen het duister is, en tòch inzicht verkregen wordt. Naar mijn mening is dus de school in vs. 95 wèl duister, en is er géén sprake van *donck're* als indirect gebruikt adjektief. Waarom *Sonne-schijn* (vgl. ons: blakende gezondheid) in vs. 147, *streken* (kompasstreken) in vs. 157, *Gichten* (jicht), *Steenen* (blaasstenen) en *Colijck* (niersteen) in vss. 162-163, *leit* in vs. 266 (wij zouden zeggen: staat), *maegh* (bloedverwant) in vs. 287, *kruijmen* (pitten) in vs. 841 en *waer laet* (waarom verzuimt) in vs. 968 niet verklaard worden, is mij bij zoveel, soms erg gulle toelichting, onduidelijk. Bij vs. 168 had verder toegelicht kunnen worden dat men toen lijders aan hondsdolheid watervrees toeschreef. Voor *hollen* (vs. 209) prefereer ik de verklaring in de ‘Tweede druk’ van het *KLP*-deel 9 uit 1978 p. 59 ‘in de war zijn’ boven die van Zw. Ik meen dat in vs. 357 de *ooghen-stralen* juist wél de (stelende) stralen zijn, en vraag me af of de parenthetische zin in de commentaar bij 454 juist is. De verklaring, bij vs. 566, van *scherper sien inden wind* bevredigt mij niet, maar een alternatief heb ik niet te bieden. In vs. 785 zie ik *overliefde* niét als wanliefde, maar als te bezorgde liefde, waarvan de volgende verzen twee gradaties noemen: de billijke die tot jaloersheid brengt, en de onbillijke die de liefde in haar tegendeel verkeert. Het beeld van de *vlagg van desen warrelwind* in vs. 836 wil mij niet helder worden. De weglating in 1647 van de vss. 879b-885a, en de toevoeging van 879b-880 in 1658 (gehandhaafd in 1672) hadden aangewezen kunnen worden als tekens van H's keuze voor het nieuwe inzicht omtrent de aarde - zij beweegt - en als vulling van een versificatorische lacune: in 1647 rijmen vier opeenvolgende vss. vrouwelijk (877-888 + 885-886) en dat behoorde niet

tot het versprincipe (tussen vs. 54 en 55 is zo'n lacune gebléven, in de *ed. pr.* tussen 108 en 111, en 622 en 625 weggewerkt). In de passus 967 vv. komt meer klaarheid als aangeduid wordt dat Parthenine in 967 na *seuen* (= precies zeven, en niet: ‘een heleboel’, genoemd in 978-979 èn 983), en in 970 na *oogh?* het woord heeft, terwijl de dichter antwoordt met 968-970a en 971b-974. *van waer het quam*, tenslotte, in vs. 985 is ‘van waar het zijn oorsprong nam’, de Schepper eerder dan de Eigenaar.

November 1984
P.E.L. VERKUYL